

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Szovila, Gábor</i> : Livre liturgique retrouvé à Munich, <i>Psalterium Strigoniense</i> (1523), à notes musicales, provenant de la bibliothèque de Miklós Oláh, archevêque de Esztergom,	133
<i>Oláh, Róbert</i> : La culture livresque d'un pasteur calviniste: les lectures de Miklós Apáti Madár. 1.	145
<i>Granasztói, Olga</i> : Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution européens du livre français. II. Les rapports viennois de la <i>Société Typographique de Neuchâtel</i> . 1785–1789	165
<i>Rózsa, Mária</i> : Rapports littéraires germano-hongrois dans le magazine <i>Pester Sonntagsblatt</i> 1853–1855. 2.	178
<i>Lengyel, András</i> : La composition du personnel de la rédaction de <i>Nyugat</i> (1908–1910)	196
<i>Simon, Melinda</i> : L'histoire de l'entreprise de distribution de livre Aufrecht et Goldschmied et son emploi de marque de firme	219
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Gömöri, György</i> : Poème hongrois dans une anthologie multilingue de Wittenberg de l'année 1617	232
<i>Emődi, András</i> : Une pièce de la bibliothèque de chapelle royale de Buda, retrouvée en 1686	235
<i>Lengyel, András</i> : Contribution au portrait du dernier rédacteur de 'A Hét' (<i>La Semaine</i>)	238
CHRONIQUE	
<i>Bitskey, István</i> : Reliques de Péter Pázmány à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	242
<i>Buda, Attila</i> : De la nouvelle série de la Bibliothèque Nationale Széchényi de Hongrie	245
REVUE	
„Je lègue ma bibliothèque à...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École Normale Supérieure Lettres sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure dans sciences de l'information et des bibliothèques et le Centres de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae) (<i>Monok, István</i>)	249
Farkas, Ferenc, La chronique des imprimeries de Jászság 1867–1949. Bp., Jászberény, 2010, Association des Iazygues. (<i>Simon, Melinda</i>)	252
Bibliographie choisie de Kelemen Mikes. D'après les données réunies par Lajos Hopp, rédigée par Zsuzsanna Kun et Ibolya Maczák, Bp., Eger, 2011, Institut des Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie, Éditions Liceum. (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	254
Mikes, Kelemen, Les Lettres de Turquie. Édition facsimile du manuscrit autographe, Annexe en cahier séparé. Études de Lajos Hopp et de Gábor Tüskés. Bp., Eger, 2011, Institut des Études Littéraires de l'Académie des Sciences de Hongrie, Éditions Liceum (<i>Dukkon, Ágnes</i>)	255
Farkas, Gábor Farkas: Anciens livres, nouvelles étoiles. Bp., 2011, Éditions Balassi (Humanizmus és Reformáció. 'Humanizmus et Réforme' 32.) (<i>Láng, Benedek</i>)	257
Informez-moi en lettre! Les contemporains de la fondation du bibliothèque de Ferenc Széchényi. Choix de textes, réd. Eszter Deák, Edina Zvara. Bp., 2012., Éditions Kossuth, Bibliothèque Nationale Széchényi (<i>Fülep, Katalin</i>)	258

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 2. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

2

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 2. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Szovila Gábor</i> : Újabb liturgikus könyv Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás <i>Psalterium Strigoniense</i> (1523) került elő Münchenből	133
<i>Oláh Róbert</i> : Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai, I. rész	145
<i>Granasztói Olga</i> : Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltáráshoz II. <i>A Société Typographique de Neuchâtel</i> bécsi kapcsolatai 1785–1789	165
<i>Rózsa Mária</i> : Magyar és német irodalmi kapcsolatok a <i>Pester Sonntagsblatt</i> ban 1853–1855 II. rész	178
<i>Lengyel András</i> : A <i>Nyugat</i> munkatársi gárdájának összetétele (1908–1910)	196
<i>Simon Melinda</i> : Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata	219

KÖZLEMÉNY

<i>Gömöri György</i> : Magyar vers egy 1617-es, több nyelvű wittenbergi antológiában	232
<i>Emődi András</i> : Az 1686-ban megtalált budai királyi kápolna-könyvtár újabb darabja	235
<i>Lengyel András</i> : A Hét „utolsó” szerkesztőjének portréjához	238

FIGYELŐ

<i>Bitskey István</i> : Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban	242
<i>Buda Attila</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár új sorozatáról	245

SZEMLE

„Je légue ma bibliothèque à ...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettre sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae) (<i>Monok István</i>)	249
Farkas Ferenc, A jázsági nyomdák krónikája 1867–1949, Budapest, Jászberény, Jászok Egyesülete, 2010 (<i>Simon Melinda</i>)	252
Mikes Kelemen válogatott bibliográfia, Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, Budapest, Eger, 2011, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó (<i>Dukkon Ágnes</i>)	254
Mikes Kelemen: Törökországi levelek, Az autográf kézirat hasonmás kiadása, Függelék külön füzetben, Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmánya, Budapest, Eger, 2011, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Líceum Kiadó (<i>Dukkon Ágnes</i>)	255
Farkas Gábor Farkas, Régi könyvek, új csillagok, Budapest, 2011, Balassi Kiadó (Humanizmus és Reformáció, 32. kötet) (<i>Láng Benedek</i>)	257
Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról, Szerkesztette, a leveleket válogatta és sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Budapest, 2012, Kossuth Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár (<i>Fülep Katalin</i>)	258

SZOLIVA GÁBRIEL OFM

Újabb liturgikus könyv

Oláh Miklós esztergomi érsek könyvtárából: kottás *Psalterium Strigoniense* (1523) került elő Münchenből

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek gyűjteményében Res/2 Liturg. 380 jelzet alatt őrzött *Psalterium Strigoniense*, melyet a könyvtár a közelmúltban digitális adatbázisán keresztül mindenki számára hozzáférhetővé tett,¹ elsősorban a középkori magyar liturgia- és zenetörténet kutatói számára jelent hiánypótló új forrást,² de a magyar könyvtörténet szempontjából is értékes újdonság. Borsa Gedeon kategorizálása szerint ún. 'intézményi hungarikum', hiszen a középkori Magyarország jelentős zsolozsma-hagyományának egyik szerkönyve.³

Könyvünk a nyomtatásban megjelent *Psalterium Strigoniensék* közül a második, 1523-as velencei kiadás, teljes címe: *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae : cum antiphonis simul et letania ac hymnis de tempore et sanctis per totum annum : cum vesperis et vigiliis mortuorum*. Nyomdása Petrus Liechtenstein volt, és ez esetben Michael Pryschwicz budai könyvárus megrendelésére dolgozott.⁴ A müncheni példányt könyvészeti szempontból különösen is értékessé teszi, hogy a címlapon olvasható tekintélyes donátor-, ill. possesszor-bejegyzés alapján biztosan Oláh Miklós (1493–1568) esztergomi prímás érsek tulajdonában

¹ A pszaltérium teljes terjedelmében megtekinthető, illetve pdf-formátumban letölthető az alábbi címen: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10147744.html> (2013. június 18.) Itt kell köszönetet mondanom a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálást végző csoportjának, hiszen munkájuk nélkül nem találhattam volna rá erre az értékes régi nyomtatványra. Ugyancsak köszönettel tartozom Földvály Miklós Istvánnak, akitől az adatbázisról korábban értesültem, és aki a pszaltérium megtalálását követően észrevételeim megfogalmazására ösztönzött.

² Könyvünk nem szerepel Radó Polikárp alapvető cikkében (vö. RADÓ Polikárp OSB, *Nyomtatott liturgikus könyveink kézírásos bejegyzései = Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve*, 1943, 313–429), és nem találkoztam vele Borsa Gedeon könyvészeti írásaiban sem.

³ Vö. BORSA Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai = Hungarológia*, 1(1993), 9–27.

⁴ Az alcímben olvasható adatok alapján: „Venetiis in aedibus Petri Liechtenstein : Michael Pryschwicz librarius Budensis me excudi mandavit”. L. még Petrus Liechtenstein nyomdajelét a kötet végén (f.114v).

volt.⁵ A 16. század reneszánsz műveltségű főpapja tekintélyes magánkönyvtárral rendelkezett, melynek fennmaradt kötetei folyamatosan kerülnek elő a különböző egyházi és állami könyvtárakból,⁶ Münchenben őrzött pszaltériuma (a továbbiakban *Oláh-pszaltérium*, zenei hivatkozásokban Str-380) mostanáig azonban elkerülte a kutatók figyelmét.

Az Oláh-pszaltérium története – vándorút Bécestől Münchenig

Oláh Miklós érsek saját kezű⁷ bejegyzéséből kiderül (1. a ábra), hogy pszaltériumát a korabeli Bécs külvárosi területén lévő, 'Nicoletum'-ként emlegetett nyári rezidenciájában alapított kápolnának adományozta 1558-ban.

A 'Nicoletum' építésébe Oláh Miklós 1555-ben kezdett, miután megvásárolt egy telket a városfalakon kívül, melyen Bécs 1529-es első török ostroma alatt porig rombolt udvarház maradványai voltak. A telek a mai Bécs 5. kerületében lévő Margaretenplatz mellett feküdt. A hajdani udvarházban már 1388–95 között Antiochiai Szent Margit tiszteletére kápolnát szenteltetett az akkori tulajdonos testvérpár, Ludwig és Rudolf von Tirna, de ez az épületrész is áldozatul esett az említett háborúskodásnak.⁸

⁵ A teljes bejegyzés: „R[everendissi]mus in Chr[ist]o pater dominus Nicolaus Olahus Archiep[iscop]us Strigonien[sis], Primas Hungariae, Legatus natus, Summus Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacrae Cesareae et Regiae Maiestatis etc. Ferdinandi primi, hoc spalterium [sic!] donavit Capellae suae in Nicoletto Viennae fundatae, ad laudem et gloriam Dei optimi maximi. Anno 1558. Amen.” Szendrei Janka hívta fel a figyelmet arra, hogy amikor Oláh Miklós 1555-ben a Bakócz-graduálét Esztergomnak („Ecclesiae suae Strigoniensi”) adományozta, a donációt a graduále mindkét kötetében hasonló formulával örökítették meg.

⁶ Oláh Miklós hajdani könyvtárának ismert köteteiről a legátfogóbb tanulmány SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvtáráról = Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*, szerk. Mózes Huba, Bp., Szent István Társulat, 1994, 55–67. Legutóbb a kismartoni Esterházy-könyvtár Moszkvába hurcolt könyveinek katalógusából kerültek elő újabb kötetek. Erről I. MONOK István, *Knyigi iz szobranijja knyazej Eszterhazi v moszkovszkih bibliotekah. – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken. Katalog. Der Katalog wurde geschafft von: Karina A. Dmitrijeva, Nyikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, 2007. = Magyar Könyvszemle, 124(2008), 221–223. További fontosabb irodalom: CSONTOSI János, *Adalék Oláh Miklós könyvtárához = Magyar Könyvszemle, 8(1883), 61–66; BODA Miklós, A Trident-előtti egyházvédő irodalom jelentős képviselőjének műve Oláh Miklós könyvtárában = Magyar Könyvszemle, 91(1975), 59–61; Sz. KOROKNAY Éva, Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport: Oláh Miklós könyvtárának eddig ismeretlen kötetéről = Magyar Könyvszemle, 93(1977), 47–51; SZELESTEI NAGY László, *Oláh Miklós könyvkölcsönzéséről = Magyar Könyvszemle, 110(1994), 66–68.***

⁷ A képmellékletben közölt aláírás (1. b ábra) Oláh Miklós egri püspöki időszakából (1548–1553) származik. Jól látható, hogy Münchenben őrzött pszaltériumának bejegyzése (1. a ábra) ugyanúgy tőle származik. Az aláírását kiadva I. SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 246.

⁸ A 'Nicoletum' történetére vonatkozó fenti adatokat a következő szócikkből vettem: CZEIKE, Felix, *Margareter Schloß = Historisches Lexikon Wien*, Hrsg. Felix Czeike, IV, Wien, Kremayr und Scheriau, 1994, 160–161.

*R*imus in christo pater dominus Nicolaus Olahus Archiepiscopus
Steigomien. Primas Hungarie. Legatus natus. Summus
Secretarius et Cancellarius per Hungariam Sacre Cesaree
et Regie M^{te} Ferdinandi primi, hoc Spalarum donavit
Capelle sue. in Nicoletto Viennae. fundatę, ad laudem et
gloriam dei optimi maximi, Anno .1558. Amen

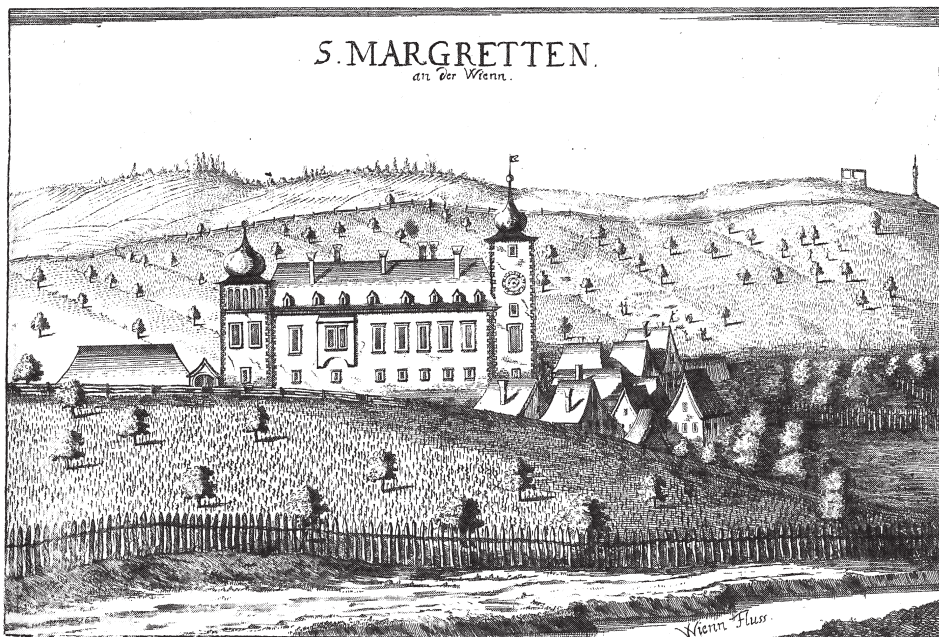
1/a

Nicolaus Olahus ^{1/b}
F. Legatus

*R*imus p. Nicolaus Olahus Archiepiscopus Steigomien hoc suo
chirographo me donavit in honorem et laudem dei omnipotentis.
Capelle beate Margarethe. in villa domus sue Nicoleti vocate. fundatę
reus **KU** Januarius habet dies. xxxi. Luna. xxx. prima Martij. Anno. 1558.
ner⁹ **KU** Idore noctis. xvi. Diei. viii.

1/c

1. ábra. Oláh Miklós kézírása: a) Oláh Miklós 1588-as adományozását megörökítő bejegyzés a müncheni Oláh-pszalterium címdalán; b) Oláh Miklós aláírása egri püspökként (1548–1553 között); c) a győri Egyházmegyei Könyvtárban őrzött R. 535-ös jelzetű Missale Zagradiense Oláh Miklós saját kezű („suo chirographo”) adományozó bejegyzésével

2. ábra. Nicoletum: Georg Matthäus Vischer 1672-ben készített metszetén Oláh Miklós reneszánsz stílusú kastélya látszik, valószínűleg a kisebbik torony tartozott a kápolnához

Oláh Miklós ezt a romos kápolnát újjátotta meg végrendeletének⁹ tanúsága szerint („Capella mea in Nicoletto fundata et per me tota renovata”), és az újonnan felépített nyári rezidenciája magánkápolnájává tette. Az érsek megtartotta a kápolna korábbi titulusát, melyet nevében a városszél a mai napig visel.¹⁰ A győri Egyházmegyei Könyvtár őrzi itt használt misekönyvét,¹¹ melynek kézírásos bejegyzése (1. c ábra) nyomán tudható a kápolna alapításának pontos dátuma: 1556. március 1. Georg Matthäus Vischer 1672-ben az egykori ’Nicoletum’-ról készített metszetén (2. ábra)¹² a reneszánsz stílusban újjáépített kastély két hagymakupolás toronnyal látható, melyek közül az egyik (talán az alacsonyabb) a kápolnához tartozhatott. Az Oláh-féle udvarház az 1683-ban bekövetkezett második török ostromig állt ebben a formában, amikor ismételen romossá vált a kápolnával együtt, melyet egy 1706-os bécsi térkép már nem is jelez a kastély területén.¹³ E térképen és egy 1773 körüli metszeten¹⁴ is látható kápolna valószínűleg már egy későbbi épület volt, melyet a második török ostrom után a közelben építettek fel, azaz már nem volt köze Oláh Miklós egykori kápolnához. Ma újkori lakóházak állnak a ’Nicoletum’ helyén.

A pszaltérium történetével kapcsolatban ki kell térnünk Oláh Miklós végrendeletére, melyben részletesen szabályozza könyveinek sorsát. Bécsi könyvtárának köteteit („Libros, quos hic Viennae in Bibliotheca mea habeo”) Liszthy Jánosra,¹⁵ unokahúgának férjére és János nevű gyermekükre hagyta, a nekik nem kellett pedig a nagyszombati szegény diákokra. E rendelkezés azonban nem vonatkozott a ’Nicoletum’-ban használt pszaltériumára, ugyanis a „hic Viennae” kifejezéssel a Bécs belvárosában (a mai 1. kerület, Wallner strasse 4. szám alatt) álló egykori palotájára utalt, ahol a végrendelet készült, és melynek külön könyvtárában őrizte humanista igénnyel összeválogatott könyveinek tetemes részét. Néhány további momentum is megerősíteni látszik, hogy a pszaltérium Oláh érsek 1568-ban be-

⁹ Az 1562. szeptember 14-én kelt végrendelet latin nyelvű közreadását I. MERÉNYI Lajos, *Oláh Miklós végrendelete = Történelmi Tár*, 1896, 136–159. A végrendelet egyes szakaszait ezen átirás alapján idézem a főszövegben.

¹⁰ Bécs 5. kerületének neve ’Margareten’.

¹¹ R. 535-ös jelzet alatt szerepel egy 1511-es, velencei kiadású *Missale Zagrabense* kötet, melyben Oláh Miklós saját kezű, a pszaltériuméhoz hasonló adományozó bejegyzését találjuk. Ebből derül ki a kápolna alapításának dátuma: „R[everendiss]imus D[ominus] Nicolaus Olahus Archie[pisc]opus Strigoniensis hoc suo chirographo me donavit in honorem et laudem Dei omnipotentis Capellae Beatae Margarethae in Curia Domus suae Nicoleti vocatae, fundatae prima Martii, Anno 1556.” E helyen köszönöm meg a misszálé hivatkozott föliójáról készített digitális másolatot Kiss Tamás igazgató úrnak. A misszáléről Oláh érsek könyvtárának részeként I. SZELESTEI NAGY 1994, i. m. 62.

¹² Faksimile kiadásban I. VISCHER, Georg Matthaeus, *Topographia Archiducatus Austriae inferioris moderna: 1672*, kiad. Leopold Schuller, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanst, 1976, 45.

¹³ CZEIKE, Felix 1994, i. m. 161.

¹⁴ Joseph Daniel Huber 1773 körül készült metszete a kastély környékét madártávlatból ábrázolja.

¹⁵ Liszthy János később három gyermekkel megözvegyült, majd pappá szentelték. 1568–72 között veszprémi, 1572–77 között pedig győri püspök lett. L. erről bővebben VICZIÁN János, *Liszthy János = Magyar Katolikus Lexikon*, főszerk. Diós István, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 894.

következett halála után a 'Nicoletum'-ban maradt. Végrendeletében kéri, hogy az általa nyomtatott könyvekből (a *Breviarium Strigoniense*-t név szerint említi) néhány példányt díszkötéssel lássanak el („pulchre illigentur”) lánzséri birtokán és a 'Nicoletum'-ban lévő magánkápolnáinak számára.¹⁶ A hiányzó szerkönyvek végrendeletileg elrendelt pótlásával célja nyilván az volt, hogy a liturgikus élet e helyeken zavartalanul folyhasson tovább halála után is. Különböző misealapítványok tételével még inkább nyomatékosította ezen óhaját: a 'Nicoletum' esetében például annak örökösait, Liszthy Jánost és feleségét, Lucréciát a kápolna patrónusi kötelezettségeivel bízta meg, rendelkezett az ott szolgáló pap ellátásáról és annak feladatairól (lelki üdvéért bemutatott misék rendjéről).¹⁷ Szigorúan meghagyta továbbá, hogy egy később elkészítendő és aláírásával hitelesített jegyzékbe vegyék fel a kápolna összes, tőle adományozott értéktárgyát (kelyhek, ereklyék, különböző ezüst tárgyak, gyertyatartók, liturgikus ruhák stb.), melyeket „sub anathemate” senkinek, még a patrónusoknak sem szabad onnan elvinni, vagy profán használatba venni. Bár tételiesen nem említi itt a liturgikus könyveket, a fenti jegyzékbe azonban vélhetően bekerültek, és így a tiltás azokra is vonatkozott, hiszen adományozásukat az érsek számon tartotta, a könyvekbe gondosan bejegyezte.

De vajon meddig tartották tiszteletben a 'Nicoletum' későbbi tulajdonosai az Oláh Miklós végrendeletében foglaltakat? A közvetlen örökös, Liszthy János még minden bizonnyal igen, hiszen saját végrendeletében ő is kéri a kápolna Oláh-féle jegyzékben szereplő felszerelési tárgyainak további megőrzését.¹⁸ Ugyanez a gondosság azonban a kastély későbbi világi urairól már nehezebben tételezhető fel. Mivel Liszthy nem hagyományozza tovább végrendeletében a kápolna patrónusi megbízását,

¹⁶ A Bécsben 1558-ban nyomtatott *Breviarium Strigoniense* mellett e könyvek között lehetett az 1560-as *Ordo et ritus sanctae metropolitanae ecclesiae Strigoniensis* és akár több, hitvédelmi témájú írása is. További érdekes kérdés, hogy a müncheni Bayerische Staatsbibliothek Liturg. 161 jelzetű, aranyozott bőrkötésű *Breviarium Strigoniense* kötetpárjának van-e köze Oláh Miklós végakaratahoz.

¹⁷ A misealapítványra 800 magyar forint értékének megfelelő 1000 rajnai forintot hagyott, melyet egyéb ingóságainak későbbi eladásából befolyó pénzzel a végrendelet további részében kétszer is megnövelt. Az alapösszeg kamatai mellett a kápolnához tartozó (3–4 quartalia) szőlő jövedelme is hozzájárult a kápolna patrónusának kiadásaihoz.

¹⁸ Szerencsésen fennmaradt Liszthy győri püspökként írt, 1575. november 10-én kelt végrendelete: a 'Nicoletum'-ot, annak felosztása nélkül, idősebb fiára, Jánosra, illetve annak fiúörökös nélküli korai halála esetén a fiatalabb Istvánra hagyja (9. pont). Az iratban külön kitér a kápolna felszerelési tárgyaira (12. pont): az Oláh-féle jegyzékben szereplőkkel kapcsolatban nyomatékosan kéri, hogy őrizzék meg azokat a kápolna céljaira („diligenter custodientur pro capella”), a 'Nicoletum' örökösének gondja, nehogy profán használatba kerüljenek. Amennyiben a liturgikus könyvek is szerepeltek a jegyzékben, ahogy véljük, úgy azokra is érvényes volt ez a további rendelkezés. Liszthy János végrendeletének latin nyelvű közreadását l.: SZERÉMI (ODESCALCHI ARTÚR), *Monumenta, emlékek a majthényi, kesselleőkeői és berencsi Majthényi bárók és urak családi levéltárából. 1451–1728 = Történelmi Tár*, 1897, 42–48. A végrendelet szövegének átadásáért köszönettel tartozom Koltai András levéltárosnak.

és a misealapítványról sem emlékezik meg,¹⁹ arra kell gondolnunk, hogy a rendszeres liturgikus cselekmények végzése legkésőbb az 1570-es évek végétől erősen ritkulhatott a kastélyban. Az Oláh halála utáni bő száz évben mindezekről függetlenül használhatták még alkalmszerűen a kápolna kelyheit és miseruháit, liturgikus könyveit azonban valószínűleg nem. Egyrészt breviáriuma, pszaltériuma és misszáléja magyarországi liturgiaváltozataikkal szorosan kötődtek Oláh Miklós személyéhez, másrészt az érsek halálát követően rövidesen – a trienti zsinat határozatai nyomán – V. Pius pápa új hivatalos liturgikus könyveket adott ki az egész egyház számára.²⁰ Oláh Miklós könyvei a 17. század elejére már biztosan a kápolna szekrényében porosodtak, vagy feleslegesek voltak miatt akár el is kerülhettek onnan. Bizonyos, hogy misszáléja és pszaltériuma az 1683-as második török ostrom idején már nem volt a 'Nicoletum'-ban, hiszen akkor megsemmisültek volna az épületet is végzetesen károsító hadműveletek során.

A 17. század végétől kezdve az Oláh-pszaltérium sorsa ismeretlen. Talán a török elől észak felé menekítve valamilyen egyházi gyűjteménybe került, melyből a német területeken 1803-ban elindult szekularizáció során, számos más korai nyomtatvánnyal és kézírral együtt vándorolt tovább az akkori Bajor Királyi Könyvtár állományába. Ezt utóbbi eseményt örökíti meg a kötetstábla belső felére ragasztott exlibris felirata: „Bibliotheca Regia Monacensis”. Pszaltériumunk történetében e jelentős momentum időpontját is csak bő száz év pontossággal adhatjuk meg: a tulajdonosváltást jelző új exlibris 1806–1918 között kerülhetett a könyvbe, hiszen a müncheni Bajor Királyi Könyvtár, a jelenlegi Bayerische Staatsbibliothek jogelődje ezen időszak alatt állt fenn.²¹ Feltételezhetően a könyvtár állományába való bevételekor kapta Oláh Miklós pszaltériuma azt a barna színű, puritán papírkötést, melyben ma is találjuk az 1523-as antikvát.²²

¹⁹ További kutatás tárgya lehetne, hogy mi történt az alapítvánnyal az Oláh érsek halát követő hét év alatt, és miért nem szerepel Liszthy János 1575-ös végrendeletében. Elképzelhető, hogy az alapítványi pénz kezelését és a misék bemutatásának kötelezettségét Liszthy még végrendelezése előtt átruházta egy másik templomra.

²⁰ Már Oláh Miklós halálának évében, 1568-ban megjelent az új *Breviarium Romanum*, 1570-ben pedig a *Missale Romanum*. A zsinat után kiadott pápai bullák nyomán elvileg változatlanul megmaradhettek a 200 évnél nagyobb múltra visszatekintő liturgikus úzusok, de idővel a legtöbb európai egyházmegye átvette az új szerkönyvekben közölt változatokat. Magyarországon a zsinat végzéseinek ismeretében először Telegdi Miklós liturgikus kiadványai (*Ordinarium divini officii*, 1580; *Agendarius*, 1583) változtattak némileg a hagyományos gyakorlaton, egyházmegyes úzusaink egységes leváltása pedig Pázmány Péterhez kötődik. Oláh Miklós a maga idejében szintén fontosnak tartotta, hogy liturgikus könyveket adjon ki, részben a reformáció által felvetett problémák orvoslására. E könyvek – modernnek számító megjelenésük ellenére – a hagyományos magyarországi szokásrendeket közlik, éppen ezért a humanista Oláh érseket egyben a hazai liturgikus hagyomány utolsó pártfogójának is kell tartanunk. (Földváry Miklós István közlése nyomán.)

²¹ Az exlibris feliratából levont következtetéseket és a Bajor Királyi Könyvtárra vonatkozó adatokat hálásan köszönöm a Bayerische Staatsbibliothek kéziratokkal és régi nyomtatványokkal foglalkozó osztályán dolgozó segítőkéz munkatársnak, Helga Tichynek.

²² A pszaltériumot sajnos nem állt módomban élőben tanulmányozni, de e feltételezést megerősíti, hogy az antikva utolsó fólióján (f.144v) látható, nedvességtől származó foltok az azt követő, újabb kötéshez tartozó üres lapokon és az előzőeken nem fedezhetők fel.

Az 1523-as esztergomi pszalterium általános jellemzése és a müncheni példány sajátosságai

Az 1523-as nyomtatott *Psalterium Strigoniense* mérete 38×27 cm. 144 fólióból áll, melyek mindegyike (a címlapot kivéve) nyomtatott foliálást kapott. A címlap verzóján négy kolumnában található a zoltárok és himnuszok mutatója („Tabula psal-morum et hymnorum”). A könyv többi fóliója kétkolumnás, a szedéstükör mérete $29,5 \times 20$ cm.²³ A zoltárok és az antifónák szövegét feketével, míg a kottavonalakat, a zoltárversek és a himnuszok kezdőbetűjét, valamint az egyes megjegyzéseket és utalásokat piros színnel nyomtatták. A négyvonalas kottaszisztémák magassága két szövegsornyi. Pirossal szerepelnek az egyes órákban az antifónák utáni válogatott zoltárok megtalálását segítő lapszámok is. A zoltárversek belső tagolását (‘mediáció’) fekete színű kettőspont jelzi, és ugyancsak ez a jele a ritkán alkalmazott flexának.²⁴ A órák kezdeteit és más szakaszhatárokat nagyméretű, 5–7 szövegsor távolságát átfogó nyomtatott iniciálék és növényi motívumokból álló, szintén nyomtatott díszítések jelzik. Liechtenstein cserélhető belsejű nyomóformát használt az iniciálékhoz, melyek segítségével egyes zoltárok és himnuszok kezdőbetűinek belső figurális elemeit a szöveg tartalmához igazíthatta.²⁵

Az esztergomi pszalterium jelen kiadása szerkezetében követi a korábbi kézírásos pszalteriumokat:²⁶ a zoltárokat számsorrendben tartalmazó, azok antifónáival, a hétköznapi himnuszokkal, kapitulumokkal és könyörgésekkel kiegészülő zoltáros részből, az időszaki és szentekről szóló himnuszokat tartalmazó himnáriumból és a halotti zsolozsmából áll. A halotti zsolozsmát a fenti kiadás szövegesen, kottaszisztémák nélkül közli.

A müncheni példány fizikai állapota kiváló, (későbbi?) használóinak egyike azonban enyhe csonkítást végzett rajta: a pszalterium zoltáros részében számsorrendben szereplő zoltárok közül kivágta a kompletórium első, második és negyedik zoltárát (Ps 4 „Cum invocarem”, Ps 30 „In te Domine speravi”, Ps 133 „Ecce nunc benedicite”), kiemelte a könyvből a harmadik zoltárt (Ps 90 „Qui habitat”) tartalmazó 60. fóliót, ráragasztotta az előző töredékeket, és beillesztette a 102. fólió után a kompletórium himnusza elé. Hasonlóképpen járt el a hétköznapi prima állandó zoltárával (Ps 53 „Deus in nomine tuo”), melyet a hétfői vesperás elejét tartalmazó 80. fólióra ragasztott, letakarva így a 116. zoltárt („Laudate Dominum omnes gentes”) a hozzá tartozó, azonos szövegkezdetű antifónával együtt.²⁷ Mindkét

²³ A könyv méretadatait Helga Tichy mérései alapján közöljük.

²⁴ L. f.60v: „Clamavit ad me et ego exaudiam eum : cum ipso sum in tribulatione : eripiam eum et glorificabo eum.”

²⁵ Vö. a nagyobb C-iniciálé belsejét: f.65 „Cantate Domino” (énekoló klerikusok) és f.108v „Conditor alme siderum” (a Teremtőt jelképező emberalak, csillagos égbolt, Nap, Hold).

²⁶ L. például: *Budai pszalterium* (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms. I.3c), *Psalterium Blasii* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 128), *Zágrábi himnáriumból töredékek* (Zágráb, Metropolitanska Knjižnica, MR 21).

²⁷ Emiatt biztosra vehető, hogy a csonkítás a már notációval ellátott példánnyal történt meg.

De aduentu

Concipit hymnarius
 fm ritū alme ecclesie.
 Strigoniē. Et q̄ hic
 non habent: temp loco
 suo i psalterio habent.
Con aduentū dñi. Ad
 vs. 107.

Conducit
 andito
 alme syde

Conducit
 rü: eterna lux credēti
 us: x̄p̄e redēptor oīuz:
 exaudi p̄ces supplicū.
Conducit
 mortis perire sc̄im: sal
 uasti mūdū languidū:
 donās reis remedium.
Conducit
 diens: a patre olim exi

De sc̄o ladišlao rege 128

ta passū mella locustis.
Conducit
 tū: cord̄ plago iubar af
 furuz: tu ḡdē mūdī sce
 lus auferētē idice p̄dis
Nō fuit vasti spaciū
 per orbis sanctior quif
 q̄s genitus iōāne: qui
 nephas seclī meruit la
 uatē tingere iūmp̄bis.
O nimis felix meritiq̄s
 celi: nesciens labem ni
 uet pudoris: p̄potens
 martyr eremiq̄s cultor
 maxime vatum.
Serta ter demis alios
 coronāt: aucta cremen
 tis duplicata quoidā:
 trina cetero cumulata
 fructu te facer omāt.
Nūc potens nri meri
 tis opimis pectoris du
 ros lapides repelle: a
 speruz planās iter: et re
 flexos dirige calles.
Ot pius mundi sator
 et redemptor mētibus

De sc̄o ladišlao rege
 pulla lunione puris: ri
 tos ponere gressus.
Andid' ciues celebrāt
 sup̄ni te deus simplex:
 pariterq̄ trine: sup̄pli
 ces et nos veniā p̄camur
 parce redēptis. Amē.
De sc̄o ladišlao rege
Regis regū ci
 uis aue regū gēma la
 dišlao: regni p̄sors gl̄ie:
 regem regū es aggres
 sus: sis defensor ideser
 sus et athleta patrie.

3. ábra. Részletek a himnáriumból: a) Conducit alme siderum – az adventi vesperás himnusza az időszaki rész elején (f.108v); b) Regis regum – Szent László himnusza a szentekről szóló részben (f.128)

utólagos beavatkozással az említett órákhoz tartozó saját zsoltárok kikeresésének fáradsalmától akarta megkímélni magát a kötet használója.²⁸ A pszaltérium többi oldala sértetlen.

Az Oláh-pszaltérium zenei jelentősége

A korai nyomtatott pszaltériumok és más, zenei utalásokat tartalmazó korai nyomtatványok egy részének sajátossága, hogy csak a szöveget és a kottázásra üresen hagyott (olykor piros színű) négyvonalas szisztémát szedték ki a nyomdászok, a dallamokat pedig a kész anyagba utólag, kézzel jegyezték be.²⁹ Éppen ezért minden fennmaradt példány zenei szempontból önálló forrásnak tekinthető, hiszen annak dallamkészlete, a készlet következetessége, pontossága és teljessége a megrendelő igényein, az aktuális notátor felkészültségén és a neki rendelkezésre álló mintapéldány minőségén is múlott. A magyarországi gyűjteményekben fennmaradt, korábról is ismert Psalterium Strigoniensék³⁰ sajnálatos módon elsősorban szövegforrásnak tekinthetők, mivel notátoraik hiányosan és gyakran hibásan töltötték ki őket.³¹ Az Oláh-pszaltérium jelentősége abban áll, hogy (öt, kevésbé fontos himnuszról eltekintve) végig kottázott példány, valamint főpapi magánhasználatra szánt volta bizonyos mértékig feltételezi, hogy notátora magas szintű zenei műveltséggel rendelkezett, és az esztergomi karkönyvek legjavát használta fel a dallamok kiegészítésére.

Az Oláh-pszaltérium notátora határozott vonalvezetésével rendezett, tiszta kottaképet alakított ki: a kottavonalak távolságához gondosan megválasztott tollvas-

²⁸ Teljesen valószínűtlen, hogy a pszaltérium ilyen „praktikus célú” felvágása a könyvkultúra iránt elkötelezett Oláh Miklós kérésére történt volna. Az ebben illetékes későbbi tulajdonost talán nem is a klérus tagjai között kell keresnünk, hiszen egyáltalán nem zavarta például, hogy műveletei nyomán könyve alkalmatlanná vált a teljes zsoltáris elvégzésére (a 116. zsoltár és antifónája leragasztásával olyan fontosabb óra is sérült, mint a hétfői vesperás). Nem kizárható, hogy a ’Nicoletum’ későbbi világi urai egyikének óhajára történt a csonkítás.

²⁹ Másrészt a 16. század elején is volt már lehetőség kotta nyomtatására. Az 1511-es *Missale Zagradiense* például, melyet Oláh Miklós a ’Nicoletum’-ban használt, terjedelmes és jó minőségű nyomtatott kottát tartalmaz. (Földváry Miklós közlése nyomán.)

³⁰ *Psalterium secundum ritum almae ecclesiae Strigoniensis*, Velence, 1515 (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III, nr. 207.); *Psalterium chorale secundum consuetudinem Strigoniensis ecclesiae etc.*, Velence, 1523 (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Inc. XVI. I.118; RMK III. nr. 259.). Ez utóbbi, második kiadás egy eredeti kötésű, hiánytalan, viszont utólagos zenei bejegyzéseket teljességgel nélkülöző példányát sikerült megtalálnom Szlovákiában (Martin/Turócszentmárton, Slovenská Národná Knihnica, Bap. 3846), egy első kiadású kötet pedig továbbra is lappang ott. Mindkét könyvet a pozsonyi ferencesek könyvtárából hurcolták el 1950 áprilisában. – Köszönettel tartozom az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár igazgatójának, Czékli Bélának és munkatársának, Mechler Katalinnak, valamint a turócszentmártoni Slovenská Národná Knihnica munkatársának, Peter Sabovnak szíves segítségükért.

³¹ Az 1515-ös kiadású kötetről I. bővebben FERENCZI Ilona, *Az első „magyar énekeskönyv”: A Psalterium Strigoniense mint a protestáns graduálok forrása*, Zenetudományi dolgozatok, 2011, 146.

tagság a korábbi könyvírások megjelenését imitálva, esztétikusan tölti ki az üresen hagyott helyeket. Notációja a 15. század közepétől elterjedt ún. ’metzigót-magyar keveréknotáció’.³²

A zsoltairos rész antifónáinak részletes elemzése, a *Budai pszaltérium* és a *Breviarium notatum Strigoniense*³³ antifónakészletével való összevetés nyomán kijelenthető, hogy az Oláh-pszaltérium az élő esztergomi zenei hagyomány egy kései szakaszának hiteles tanúja.³⁴

A középkori magyar zenetörténet szempontjából kötetünk anyagának legjelentősebb része minden kétséget kizáróan a 108 himnuszhoz tartozó 66 különböző dallam. Különösen érdekes ugyanis Esztergom egykori himnuszainak dallamkészlete. Egyrészt korábban nem állt rendelkezésre hiánytalan kottás pszaltérium ebből a hagyományból,³⁵ és így számos dallamtörténeti kérdés megválaszolatlanul maradt. Másrészt az esztergomi himnárius jelentősége messze túlmutat az érsekség határain: egyaránt merítettek belőle a pálosok, az Esztergomtól függő számos püspökség és társaskáptalan, vagy épp a korai protestáns közösségek saját liturgiájuk összeállításakor. Oláh Miklós pszaltériumának lényegében teljes himnáriuma a késő középkori Esztergom himnuszrepertoárjának hiteles tanújaként számos, eddig ismeretlen esztergomi dallamvariánst szolgáltat, bizonyítja tucatnyi, pálos forrásban fennmaradt dallam esztergomi eredetét, hibás kottázással megőrződött himnuszokat igazít ki és ismertté teszi az újabb himnuszszövegekhez választott korábbi esztergomi dallamok rendszerét.³⁶

Összegzés

Oláh Miklós Münchenben őrzött 1523-as *Psalterium Strigoniense*-jének megtalálása jól illusztrálja, hogy a régi könyvek egyre nagyobb ütemű digitális közzététele milyen nagyszerű lehetőségeket kínál lappangó középkori zenei forrásaink (vagy épp hungarikumaink) felkutatásához. Hazai gyűjteményeink értékes tételeivel kapcsolatban is egyre sürgetőbb e közzététel mielőbbi megvalósítása. Követendő továbbá a Bayerische Staatsbibliothek nagyvonalúsága, mellyel feldolgozott köny-

³² L. erről bővebben SZENDREI Janka, *Középkori hangjegyírások Magyarországon: A magyar notáció története. Német neumairások Magyarországon*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1983, 76–88.

³³ Praha, Bibliotheca Strahoviensis, DE. I.7. Kiadva: *Breviarium notatum Strigoniense (s. XIII.)*, kiad. SZENDREI Janka, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1998 (*Musicalia Danubiana*, 17).

³⁴ Az antifónakészlet és a notáció részleteit l. SZOLIVA Gábor OFM, *Előkerült Oláh Miklós esztergomi érsek kottás Psalterium Strigoniense-je (1523) Münchenből – I. Az új forrás leírása és antifónáinak elemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 55–66.

³⁵ Hitelesen esztergomi himnusz dallamokat csak a töredékes Budai pszaltérium megmaradt főlíóin találhattunk. Megsemmisült tételeinek egy része fellelhető ugyan a pálos hagyomány megmaradt himnuszgyűjteményeiben, más része azonban egyáltalán nem volt rekonstruálható.

³⁶ A himnárius részletes zenei elemzését a 34. lábjegyzetben említett cikk folytatásaként l. *II. A himnárius jellemzése = Magyar Egyházzene*, 20(2012/2013), 121–156.

veiket ingyenesen hozzáférhetővé teszik. Az átvizsgálható anyag mennyiségét, és így a kutatás hatékonyságát nagyban növelik ezzel.

Részletes elemzései során az Oláh-pszalterium páratlan egyházzenei forrásunknak bizonyul, melyet jó olvashatósága miatt érdemes lenne faksimile kiadásban és modern átírásban egyaránt közreadni. A digitális képfeldolgozás eszközeinek segítségével, akár hazai Psalterium Strigoniense kötetről készült fotók felhasználásával, a müncheni példány felvágott fóliói is „restaurálhatók” lennének e kiadásban, a modern átírás pedig magyarázhatná a kötet nyelvi és zenei sajátosságait, kijavíthatná csekély számú elírását. A munka folytatásaként szisztematikusan fel kellene kutatni Magyarország középkori határain belül (és túl) fennmaradt Psalterium Strigoniense példányokat, fel kellene tární azok zenei anyagát, hiszen kottás bejegyzéseik (kortól, mintapéldánytól és notátortól függően) fejlődésének más-más fázisában dokumentálhatják az esztergomi úzust, és így a dallamtörténet számára további eredményeket hozhatnak.

Hitherto unknown liturgical book from the library of the archbishop of Esztergom Nicolaus Olahus identified: notated *Psalterium Strigoniense* (1523) in Munich

The Digitization Center of the Bayerische Staatsbibliothek München recently made available a unique early print from the liturgical collection of the library. This Res/2 Liturg. 380 is a copy of the 1523 edition of the *Psalterium Strigoniense*, printed in the Venetian workshop of Petrus Liechtenstein. The 144 folio psalter contains the weekly returning part of the liturgical office of the medieval Esztergom archbishopric: the 150 psalms with the proper antiphons and readings, the hymnar ('de tempore' and 'de sanctis') and finally the office of the dead.

According to the accurate 'possessor's notes' on the title page, this psalter had been the property of Nicolaus Olahus (1493–1568), an archbishop of high classical education and possessing rich humanist libraries both in Vienna and in Pozsony (Bratislava). He donated this liturgical book in 1558 to his private chapel founded in his summer residence near Vienna. The remarkable renaissance mansion called 'Nicoletum' was nearly totally destroyed by the Turks in 1683, one may imagine its appearance by G. M. Vischer's realistic engraving from 1672. The archbishop made it his will that none of the belongings of the chapel (chalices, vestments, candlesticks etc.) should be removed from its original place after his death, so it can be assumed that the psalter remained in the 'Nicoletum' after 1568, at least while still in church property. Apart from this, the private liturgical celebrations got rarer in the mansion in the late 1570s, and the psalter (along with the missal of the chapel, now in the Seminary Library, Győr) became obsolete as Pius V promulgated new liturgical books according to the directives of the Council of Trent. Surely, the books of the chapel were not there any more in the 'Nicoletum' during the second Turkish siege of Vienna in 1683. Perhaps the psalter survived these critical years in a German ecclesiastic collection, from which it was transferred to the Royal Bavarian Library (the predecessor of BSB) between 1806 and 1918, due to the secularization of church goods. The actual paper binding of the psalter is from this period.

The psalter of Nicolaus Olahus („Olah-psalter”) is of utmost importance in the musical history of medieval Hungary. Except for the slightly modified folios (an unknown latter possessor made a cut-and-paste procedure with the psalms of the ordinary prime and the compline), the print is intact and reveals an almost entirely notated hymnar of Esztergom, including chants not known from other medieval sources. The musical notation was not printed in the psalter, only the staves were set in the

press, and a notator had to complete the missing neums later and make the antiphons and hymns ready for chanting. The musical quality of an early print depends on the skills of the notator and the musical source(s) he copied. According to the private use of the archbishop, the Olah-psalter's notator had authentic exemplars, notated with only a few errors and completed all the chants (except for 5 hymns). Other survived copies of the printed *Psalterium Strigoniense* are not or poorly notated, and only one earlier manuscript, the seriously damaged *Buda psalter* (now in the Cathedral Library, Esztergom) seems to be an authentic music source of Esztergom hymns. Therefore, the late medieval Olah-psalter has to be ranked among the most important sources of the Esztergom rite, the leading liturgical tradition of medieval Hungary.

OLÁH RÓBERT

Egy református lelkész könyves műveltsége

Apáti Madár Miklós olvasmányai I.

Apáti Madár Miklós (1662–1724) műveltségének feltérképezéséhez a kortárs lelkészekhez viszonyítva szokatlanul sok forrás áll rendelkezésünkre. Ismerjük omniáriumát¹ (diákkori jegyzeteivel és prédikációival), Leidenben megjelent disputációt,² és főművét, a *Vita triumphans civilist*.³ Olvashatjuk verseit,⁴ peregrinációs albumának⁵ bejegyzéseit és egy alkalmi nyomtatványban fennmaradt személyes hangvételű

¹ TtREK Nagykönyvtára, R 617. *Apáti Madár Miklós omniáriuma 1680–1717*. (A továbbiakban I. *Omniarium*) Elemezte ALMÁSINÉ HÉVIZI Natália, *Apáti Miklós omniáriuma*, Szeged, 1983. A disszertáció jelenleg nem hozzáférhető.

² *Disputatio theologico-critica tripertita naturae tōn ūrīm we-tūmīm Urim et Thummim ad mentem Scripturae Sacrae, supertatis heterogeneis opinionibus enucleandae consecranea... pars I–III*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1686, RMK III. 3402. A továbbiakban I. *Urim et Thummim*.; *Disputatio theologica de virga Mosis*, Lugduni Batavorum, apud Abrahamum Elzevier, 1687, RMK III. 3445. A továbbiakban I. *De virga Mosis*.

³ APÁTI MADÁR Miklós, *Vita triumphans civilis, sive Universa vitae humanae peripheria, ad mentem ... Renati Des Cartes ex unico centro deducta*, Amstelodami, apud Abrahamum a^o Someren, 1688. A továbbiakban I. *Vita triumphans*.

⁴ Debreceni diákként gyászverset írt Martonfalvi Tóth György (*Lamentum metricum...* RMK I. 1255a) és id. Köleséri Sámuel (*Brabeum vitae...* RMK II. 1517.) halálára. Peregrinusként üdvözlő verset írt Karmaczi Vári Mihály (RMK III. 3354.), Komáromi A. János (RMK III. 3404.), Nógrádi Benedek (RMK III. 3406.), Kondorosi János (RMK III. 3446.) és Zádorfalvi Márton (RMK III. 3577.) disputációjára, valamint Abraham van Poot (1638–1703) *Hortus Malabaricus*a elé. L. *Az első kuruc mozgalom korának költészete (1672–1686)*, sajtó alá rend. Varga Imre, Bp., Akadémiai, 1986 (Régi magyar költők tára XVII. század, 11) 542, 859–860; BUJTÁS László Zsigmond, *Apáti Miklós ismeretlen verse a Hortus Malabaricusban (1689) = Lymbus, Magyarságtudományi forrásközlemények*, (4)2006, főszerk. Ujváry Gábor, Bp., Balassi Bálint Intézet (et al.), 2006, 99–114.

⁵ TtREK Nagykönyvtára R 689. *Apáti Madár Miklós peregrinációs albuma 1687–1689*. A továbbiakban I. *Peregrinációs album*.

írását.⁶ Emellett ránk maradt töredékes könyvjegyzéke,⁷ valamint néhány kötet a könyvtárából. A 19. század vége óta többen foglalkoztak a személyével, így jónak mondható a téma szakirodalmi feltártsága, album amicorumát és omniáriumát azonban még nem aknázták ki kellő részletességgel. A margináliák és a citátumok, valamint a könyvjegyzéken szereplő tételek, és az egykor birtokolt művek halmazainak keresztmetszetében találkozunk az olvasástörténet és a könyvtártörténet, hogy segítségükkel felvázoljam a református lelkész könyves műveltségének részleteit – finomítva és árnyalva a korábban megjelent tanulmányokban szereplő megállapításokat.

A possessorbejegyzéseit tartalmazó könyveit és a tételenként azonosított jegyzékét a Függelékben közlöm. Apáti életét, iskoláit, hazai és külföldi professzorait egy kisebb terjedelmű tanulmányban⁸ mutatom be, annak eredményeit csak szükség szerint ismétlem.

Apáti műveltségének alapjai

Olvasmányainak ismertetéséhez a kéziratossá és nyomtatott műveiben hivatkozott auctorok (vagy amennyiben megjelölte, azok műveinek) bemutatását kiegészítettem a fennmaradt köteteinek és könyvjegyzékének vizsgálatával. A *Vita triumphans civilis* hivatkozásait Apáti karteziánus elkötelezettségének bizonyítékaként már Turóczi-Trostler József⁹ is kutatta, de nem szentelt nagyobb figyelmet más fontos területeknek, mint a teológia vagy az antik irodalom. Most megkísérlem pótolni a mulasztást, hiszen csak ebben az egy művében közel 110 forrását jelölt meg Apáti – némelyiket akár tíz alkalommal is. Az összes jelenleg ismert művét és a kéziratossá jegyzetekkel ellátott köteteit áttanulmányozva, figyelembe véve az ismétlődéseket és az átfedéseket, megállapítható, hogy összesen több mint 160 hivatkozással ajándékozta meg olvasóit, többnyire egy-egy szerzői név formájában. Mivel a források túlnyomó része

⁶ *A' szabados tudományoknak mesteréhez, philosophiának doktorához, Helvética Confessiön lévő szathmári szent gyülekezetnek kegyes prédikátorához, azon dioecesisben lévő tiszteletes atyjafiaknak érdemes esperestjéhez, tiszteletes és tudós Vári Mihály uramhoz, régi barátságának szövetsége szerint, Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele Apáti Miklósnak...* = VÁRI Mihály, *Thabera, az-az, Istennek olyan meggyulladott tüze, melyet az égből hirtelen bocsátott...* Vári Kristinára, Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716, 85–112. Az 1712-es gyászos eseményre egy évvel később reflektáló levél csak 1716-ban jelent meg Vári művében, Szigeti Gyula István *Elmélkedésével* együtt. A továbbiakban l. *Vigasztaló levele*.

⁷ *Partiumi könyvesházak 1623–1730, (Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah)*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp., Szeged, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14) 321–324. (A továbbiakban l. *Adattár* 14.)

⁸ OLÁH Róbert, *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához* (Megjelenik a 2013/2014. évi *Egyháztörténeti Szemlében*)

⁹ TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar cartesiánusok = Uő, Magyar irodalom, világirodalom, tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, I, 183–194. (A továbbiakban l. TURÓCZI-TROSTLER 1961.)

az 1680 és 1700 közötti időszakból maradt fenn, így az alábbi megállapításaim is jórészt Apáti életének ezen időszakára vonatkoznak.

A Szentírás

Bármilyen alkalommal és formában szólalt meg Apáti, a legtöbb idézetét a Szentírásból merítette. A Kollégium egykori tógás diákja, a gyakorló lelkész, a keresztény filozófus elsőszámú forrása egyértelműen a Biblia volt. Nem maradt fenn személyes használatú Bibliája, de a könyvjegyzéke szerint volt egy görög nyelvű Újszövetsége.¹⁰ A Németalföldet megjárt peregrinus a gazdag könyvkereskedelemmel rendelkező egyetemi városokban gyakorlatilag bármilyen nyelven vásárolhatott Szentírást, így akár Leusden-féle héber és Junius–Tremellius-féle latin Bibliát is. Tótfalusi Kis Miklóssal ápolt jó kapcsolatát¹¹ ismerve biztosak lehetünk benne, hogy volt példánya a frissen kinyomtatott magyar nyelvű amsterdami kiadásból (1685) is.

Logikai ismeretek

A diákkorában vezetni kezdett, csonkult, ázott és helyenként többször átfirt omniáriuma szerint Apáti a ramista logikát követte. A Martonfalvi és Szilágyi Tönkő alatt felnőtt lelkésznevezettek körében ez egészen általános jelenség lehetett, hiszen mindketten a Ramus–Amesius tengely mentén gondolkodtak.¹² Omniáriuma elejére 1680-ban lejegyezte Lisznyai Kovács Pál Petrus Ramus logikájáról szóló előadását. Később a szillogizmussal kapcsolatban George Downame (Downham, Dounamus, 1560–1634) puritán cambridge-i logikaprofesszor, Ramus követőjének egyik művére¹³ hivatkozott.

Hogy „...eloquentiát, facundiát acquirályak”

Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* magyar nyelvű fordításának Apáti gyűjteményéből bekerült példányát jó fél évszázada még a Kollégiumi Nagykönyvtárban használta Bán Imre, amely később duplumnak minősítve átkerült a Debreceni Egyetem Könyvtárába.¹⁴ Bán Imre már közölte az autográf bejegyzést,¹⁵ amelyben Apáti tanúsítja, hogy három alkalommal is végigolvasta a művet. Először 1683–1684-ben

¹⁰ *Adattár* 14, 320–324, 172. tétel.

¹¹ WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Harmadik száz I. és II. tized, ford. Vida Tivadar, Bp., Medicina, 1970, 69–71. A továbbiakban I. WESZPRÉMI 1970.

¹² BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika, Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiani, Szilágyi Tönkő Márton: Biga pastoralis = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1983/5, 447–461.

¹³ Valószínűleg a *Georgii Dounamii Comentariorum in Rami Dialecticam* című művére.

¹⁴ DEENK 700.566 L. a Függelékben.

¹⁵ BÁN Imre, *Fejedelmeknek serkentő órája, Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez = Irodalomtörténet*, 1958, 372.

Lisznyai Kovács Pál és apja biztatására, másodszer Galambos Ferenc udvarában 1694-ben, hogy saját szavaival élve: „az Udvari állapothoz okosabb légyek és eloquentiát, facundiát acquirállyak”, harmadszor pedig toronyai prédikátorságában 1717 nyarán, hogy ismereteit felfrissítse.¹⁶ Az efféle újraolvasásról szóló bejegyzések sajnos meglehetősen ritkák a régi nyomtatványokban, pedig sokat elárulnak nemcsak a használat módjáról, hanem a miértjéről is. Eszerint Apáti nem az állambölcseleti részletek miatt, hanem praktikus célból forgatta. Főként, hogy retorikai műveltségét csiszolja, hogy az udvari életben könnyebben eligazodjon, és talán azért is, hogy az antik és fiktív történetekben találjon kikapcsolódást üres óráira.

A kötet a gyakori „notabenézés” mellett rengeteg aláhúzást tartalmaz, ami igen gyakran nem a törzsszövegre, hanem a nyomdai szedő által a lapszélen elhelyezett citátumokra irányul. Érdemes lenne összevetni, hogy a kiemelt idézetek vajon megjelennek-e a *Vita triumphans*ban vagy Apáti más műveiben. Egyik kedvelt olvasmánya lehetett Guevara műve, Apáti közvetlenül mégsem említi egyik művében sem, így feltehetően jelöletlenül citálta Guevara gondolatait. Viszonylag kevés szöveges megjegyzést fűzött az olvasottakhoz, a kötetet végiglapozva Eutropius Róma történetét bemutató *Breviarium*át és egy Hippocrates-idézetet leszámítva csak két Busbequius-utalással gazdagodunk.¹⁷ Utóbbiak Ogier Ghislen de Busbecq (1522–1592) *Epistolae, deque rebus Turcicis* című művéből származnak és mindkétyszer Szulejmán szultánról szólnak. A flamand humanista I. Ferdinánd konstantinápolyi nagyköveteként 1554-től 1562-ig a Fényes Portáról küldött leveleiben a Török Birodalom életéről értekezett. Ezen túl néhány, a tartalomhoz köthető bejegyzése érdemel még figyelmet. Az első Guevara azon megjegyzésére reflektálva született, miszerint az igaz filozófusok nem sokat adnak a testi mivoltukra, itt Apáti a „Tales, Cartesius, Volderus, Poiretius” névsort jegyezte fel.¹⁸ A második: „Héj Második Rakóczi György! Az Atyád készítette ez Könyvet, de nem olvastad úgy meg; hogy által ne ugrottad volna.”¹⁹ – utalva arra, hogy az erdélyi fejedelem Guevara tanácsával ellentétben egy másik ország elfoglalásáért a sajátját vitte veszedelembe.

Guevara műve latinul és magyarul is népszerű volt, felekezettől és pártállástól függetlenül olvasták az udvari kultúra formálói és részesei. Református erdélyi fejedelmek, katolikus püspökök, evangélikus főurak kedvelt olvasmánya volt²⁰, ennek

¹⁶ A bejegyzés közlését l. a Függelékben.

¹⁷ GUEVARA, Antonio, *Fejedelmeknek serkentő órája*, Bártfa, Klósz Jakab, 1628, 7, 234, 211, 502. Tulajdonosai voltak még: Sonkádi Lőrinc, Nánási K. Demeter és Gönyüi (Pócs?) Péter. (A továbbiakban l. GUEVARA 1628.)

¹⁸ „Tales fuerunt Cartesius. Volderus. Poiretius. Hi duo posteriores Praeceptores et Amici mei.” (L. a Függelékben.)

¹⁹ GUEVARA 1628, i. m. 774. L. a Függelékben.

²⁰ Bethlen Gábor, a Mikulichok, Thurzó György, Révay Péter, Ostrosith Miklós, Forgách Simon, Rakóczi Zsigmond, Pázmány Miklós és Balassa Pál könyvtárában is megvolt a mű. L. MONOK István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, 2012 (Kulturális örökség) 53., 68., 188., 198., 204., 225., 227., 250., 253. (A továbbiakban l. MONOK 2012.)

ellenére hazai recepciója még alig kutatott.

Antik auktorok

A református kollégiumokban oktatott ókori római és görög szövegek alapjaiban meghatározták az ott végzetek műveltségét. Apáti számtalanszor használta őket forrásként, összesen 34 antik auktort sorakoztatott fel. A költők és írók közül különösen Cicerót²¹ és Ovidiust²² kedvelte, de többször hivatkozott Catóra, Vergiliusra, Horatiusra, Senecára, Martialisra és Sophoclesre. Ritkábban tűnik fel nála Antiphanes, Diphilus, Sallustius, Plinius, Menander, Plautus, Menippus, Marcus Pacuvius vagy Quintilianus rétor neve.

Az antik történetírók a költők és drámaírókhoz hasonló gyakorisággal szerepelnek nála, elsősorban Herodotost és Plutarchost idézte Suetonius, Homerus, Tacitus, Valerius Maximus és Josephus Flavius mellett. Egy-két idézettel előfordul a szövegeiben Diodorus Siculus, Velleius Paternulus, Xenophon, Pompeius Trogus, Livius, Dionysius Halicarnasseus, valamint Curtius Rufus neve.

Meglepően szegényesnek tűnik az általa hivatkozott antik filozófusok sora, csak Platón, Diogenészt, Zénont és egy alkalommal Arisztotelészt említi. A geográfusok közül egyedül Strabon, a jogtudós Ulpianus háromszor is szerepel a *Vita triumphans*ban.

Humanisták

Humanista auktorokat leginkább a főművében citált: Julius Caesar Scaliger *Exotericarum exercitationumát*, Caelius Rhodiginus *Lectiones antiquaejät*, Baptista Mantuanus epigrammáit, Johannes Cuspinianus írását, Sebastian Franck krónikáját és Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorumát*. A leggyakrabban itt találkozunk az olvasott művek címével is.

Irodalom

Mindössze két szépirodalmi szempontból értékelhető művel találkoztam a *Vita triumphans* lapjain: a 13. századi perzsa költő, Szádi Rózsakertjével és Beniczky Péter (1603–1664) morálizáló *Magyar rithmusaival*. Apáti a *Vita triumphans*ban latinra fordítva közölte Beniczky strófáit, Turóczi-Trostler József megítélése szerint megfosztva a „latin nyelvet minden méltóságától s a humanizmus nyelvét újra barbár fordulatokkal és szólásokkal teljes, mindennapi népieskedő «vulgáris» latinsággá” degradálva és kibővítve, cifrázva, hogy végül alig lehet ráismerni.²³ Mentségére szóljon, hogy Apáti nem műfordítást akart készíteni, hanem mondandójához kere-

²¹ Cicero levelei, a Balbo és a Titus Annius Milo (Apátinál: Antonius (!) Milo) védelmében írott beszédei.

²² *Metamorphoses, Fasti*.

²³ TURÓCZI-TROSTLER József, *Beniczky Péter latin fordításban = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1936/4, 443–446.

sett példát Beniczkynél többek között arra, hogy a rágalmazás nyilai még az olyan erényes személyeket is kikezdi, mint amilyen Descartes volt. Százi *Rózsakertjét* is az erkölcsi tanulságok miatt forgathatta.

Történelem

Mindenekelőtt egykori professzora, Lisznyai Kovács Pál hatásával kell számolnunk, ha Apáti történelmi ismereteit szeretnénk felidézni, omniáriumban az 1683-ban Debrecenben kiadott *Chronologia sacra* című munkájára utalt. Sok ókori történelmi példát hoz Apáti a forrás említése nélkül, főként a római, a görög, az egyiptomi és a zsidó történelemből – utóbbiakat részben az Ószövetségből meríthette. Nagy Sándortól a Habsburg császárokig számos történelmi személy megfordul a szövegeiben, főként a *Vita triumphans*-ban. A közel kortárs példák között szerepel angol, francia, spanyol, dán, svéd és német is. Apáti uralkodói ideáljáról, Hunyadi Mátyásról szól Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum Decadese* és Galeotto Marzio gyűjteménye, amely több alkalommal is forrásul szolgált a *Vita triumphans* esetében. A magyar történelmi személyek közül említette még I. Rákóczi Ferencet, Báthori Istvánt és Anjou Mária királynét.

Az omniáriumba 1685-ben feljegyzett, megtérésre sürgető prédikációban található egy utalás Bartha Boldizsár krónikájára, amiből Apáti felidézte Debrecen sok „jajt, gyászt és siralmat” látott történelmét.²⁴ A Vári Mihályhoz írott *Vigasztaló levele* végén még egyszer visszatért a krónikához, hogy a Veres toronyba rövid időn belül kétszer becsapó mennykő példáját hozza.²⁵

1690 júliusában, Németalföldről hazatérve megajándékozta szülővárosa szenátusát Joseph Justus Scaliger (1540–1609) *De emendatione temporum*a egyik vaskos példányával. A városi szenátorok műveltségére is utalhat az ajándékozó gesztusa: nem valami könnyed olvasmányt ajánlott a figyelmükbe, hanem egy bonyolult számításokkal, valamint szamaritánus, arab és héber nyelvű szövegekkel tűzdelt művet. A kötet végül a Kollégiumba került, ahol ma is őrzik.²⁶ Ezt a példányt használta Apáti első értekezése, az *Urim et Thummim* írása közben: a disputáció A3 verzó lapján olvasható hivatkozást kikeresve Scaliger művében, a 654. lapon aláhúzással kiemelve megtaláljuk az idézett sorokat. A kötetben néhány apró javítást is találunk, főként a kalkulációkat illetően. Scaliger munkája új megvilágításba helyezte az antik kronológiát, mivel nem csak a görög és római történelmet vette alapul, de ezeket összevetette más ókori államok (Perzsa Birodalom, Egyiptom, Izrael) időszámítási módszereivel.²⁷

²⁴ BARTHA Boldizsár, *Rövid chronica avagy oly beszélgetés, mely az közel el mult száz esztendőök alatt Debreczenben esett emlékezetesebb dolgokrul... irattatott, és szedegettetett össze*, Debrecen, Karancsi György, 1666. (Omniáriuma, 294–295.) Apáti az *Urim et Thummim* harmadik részét részben Barthának is ajánlotta.

²⁵ *Vigasztaló levele*, 110. A Veres torony a Szent András templom különálló harangtornya volt, 1802-ben leégett.

²⁶ TtREK Nagykönyvtára K 1023. L. a Függelékben.

²⁷ GRAFTON, Anthony, *From De die natali to De emendatione temporum, The Origins and Setting*

Államelméleti és jogi ismeretek

A *Vita triumphans* azon részében jelennek meg a különböző jogi és politikai iskolák képviselői, ahol a társadalom egyes embertípusainak (törvénytisztelő és istenfélő polgár, barát, fejedelem, szülő, gyermek, pap, tanár) eszményi képét igyekszik megrajzolni Apáti.²⁸ Támogatóiról és célközönségéről sokat elárulhat az is, hogy kiknek ajánlotta azt. Az 1688-ban Amsterdamban kiadott főművét Jacob Boreel polgármesterhez, valamint Johannes Hudde, Cornelius Geelvinck, Nicolaus Witsen és Johannes Appelman városi szenátorokhoz címezte. A kötet eljutott hozzájuk: Geelvinck aranyozott supralibrosszal ellátott példánya ma is kézbe vehető az Akadémiai Könyvtárban, ahová Ráth György útján került.²⁹

A 17. század az államelméleti művek virágkora volt, bőségesen válogathatott Apáti a különböző irányzatok között. Hugo Grotius (1583–1645) az emberi észre alapozott természetjog és a nemzetközi jog megteremtője *De jure belli ac pacis* (1625) című művével a kialakuló modern államok egyik ideológusává vált. Apáti kilenc alkalommal citálta Grotiust. Samuel Pufendorf (1632–1694) már Grotius követőinek harmadik nemzedékéhez tartozott, akik az ember döntési szabadságát hangsúlyozó racionalista természetjogot képviselték.³⁰ Őt négyszer is citálta Apáti (egyszer biztosan a *De jure naturae et gentium*ot), Johann Reinhard Vitriariust pedig egy alkalommal említette. Apáti a karteziánus szenvedélyelméletet ötvözte a korabeli természetjogi elméletekkel, egymást kiegészítve jelentek meg nála. Grotius szolgálta alapul a társadalommal kapcsolatos ismereteihez, Pufendorftól átvette a „társias” ember elméletét, majd ezt kapcsolta össze Descartes nyomán azzal, hogy a társadalom érdekében a káros szenvedélyeket le kell győznünk magunkban.³¹

Mindössze egy alkalommal tűnik fel Thomas Hobbes (1588–1679) a *Leviathannal* (1651), aki filozófiájában a természetjog alapján működő igazságos társadalmi rendet kutatta.³² Adriaan Houtuyn hobbesiánus jogász szintén egy hivatkozással van jelen.

Petrus Cunaeus *De republica Hebraeorum*át olvashatta az antik zsidó állam és egyház leírásaként, de valószínűbb, hogy a mű első könyvének állameszméje ragadta meg.³³ Érdekes, hogy a 17. században szintén népszerű Justus Lipsius életműve eddigi adataink szerint hiányzott Apáti olvasmányaiából.

A Justinianus császár (527–565) által kodifikáltatott római jog meghatározó volt

of Scaliger's Chronology = Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, 48(1985), 100–143.

²⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. 193.

²⁹ MTA Kézirattára, Ráth 1343.

³⁰ FRIVALDSZKY János, *Természetjog, eszmetörténet*, Bp., Szent István Társulat, 2001 (Jogfilozófiák) 218–220.

³¹ LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek, a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 2009 (Arianna könyvek, 1) 94–95. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2009.)

³² FRIVALDSZKY 2001, i. m. 253–279.

³³ *Republicanism, A Shared European Heritage*, Vol. I, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe*, ed. Gelderen, Martin van, Skinner, Quentin, Cambridge, Cambridge University Press, 2002, 258–259.

a kora újkori jogértelmezésben. *Institutiones*ét kilenc alkalommal citálta Apáti, egyszer pedig az Arnoldus Vinnius által kiadott *Institutiones*-kommentárt is. Gazdagon reprezentált a jogtudomány ezen kívül is a *Vita triumphans*ban. Idézi az utrechti pofessor Antonius Matthaëus (1601–1654) *Digestát* kommentáló *De criminibus*át, és Benedict Carpozov (1595–1666) lipcsei jogtudós, a német büntetőeljárás megalapozója *Praxis criminalis*át. Modern olvasmánynak számított Ulrich Huber, a századvég népszerű karteziánus jogtudósának³⁴ *De jure civitatis* (1672) című főműve, amit többször is citált Apáti. Igen friss volt Johannes Behrend *De prima inter homines lege, ex iure mundi*ja is, mivel az csak 1686-ban hagyta el a prélumot. Főművében éppen csak megemlítette Werböczy szokásjoggyűjteményét, a *Tripartitumot*.

Természettudományok

Művei főként a filozófia és a teológia körében születtek, így kevés természettudományos ismeretet tartalmaznak. Figyelemre méltó Thomas Burnet (1635–1715) népszerű geológiai írása (*Telluris theoria sacra*), amire Apáti az egyik (véltetően 1683. április 15-én keletkezett) prédikációjának lapszélére írt jegyzetében utalt. A hegyek és az özönvíz eredetéről értekező mű első (latin) kiadása csak 1681-ben jelent meg,³⁵ így friss olvasmánynak lehetett jelen két évvel később Debrecenben. Bár az is elképzelhető, hogy a marginália csak valamivel később született. Annak ellenére, hogy képzett orvos volt, kevés gyógyászattal kapcsolatos könyvéről tudunk: Leonhard Fuchs *Institutiones medicinae libri V.* című munkája szerepel a jegyzékén³⁶, valamint ismerjük Méliusz *Herbáriumának*³⁷ egykor a könyvtárában lévő példányát. A kötetet már a benne olvasható kéziratok latin–magyar receptekkel (mirigyre vagy dögghalálra, sülyre, lázra, vérhasra, hurutra, sömörre, álmatlanságra) gazdagon kibővítve szerezhette.

Teológia

Egyházatyák

Apáti viszonylag kevés alkalommal citálta az egyházatyák műveit, de a négy jeles nyugati egyházatyá: Szent Ambrus, Szent Jeromos, Nazianzoszi Szent Gergely és Szent Ágoston (többek között a *De civitate Deivel*) feltűnik a műveiben, utóbbi messze fölülmúlva a többieket. Megfigyelhető még Lactantius (*Divinarum institutionum*), Origenes (*Contra Celsum*), Tertullianus, Epiphanius és Paulus Orosius jelenléte.

³⁴ TURÓCZI-TROSTLER, 1961, i. m. 193.

³⁵ OGDEN, Henry Vining Seton, *Thomas Burnet's Telluris theoria sacra and mountain scenery = English Literary History*, (14)1947/2, 139–150.

³⁶ *Adattár* 14, 321, 125. tétel.

³⁷ TtREK Nagykönyvtára Rmk 156. L. a Függelékben.

A reformáció korának teológusai

Omniáriumban csak két név fordul elő közülük, az egyik jellemzően Kálvin az *Institutió*val, a másik Zacharias Ursinus. A *Vita triumphans* viszonylag kevés auktorra tartozik közülük: Kálvin *Institutió*jára hivatkozott, Hieronymus Zanchiusra a szabad akaratban, valamint Lutherre és Zwinglire utalt még.

Katolikus szerzők

Apáti ritkán hivatkozott katolikus teológusokra, akkor is inkább vitázó éllel. A „pápisták” álláspontját idézve a szabad akarat kérdésében például nem felejt el beszúrni: „távol légyen az káromkodás”.³⁸ A legérdekesebb közülük az *Omniárium* 1683. októberi prédikációjában felemlített Pázmány Péter, aki szerinte a *Kalauzában* „csónkán bonkán czitállya az mi Doctorink szavait, szant szándékkal nem akarja látni azoknak értelmét, tenné fel csak Ersek Úr az oculárt ott vagyon Calvinusnál...” – majd idézi az *Institutio* 3. könyvének sorait.³⁹ Pázmány mellett Carolus Scribanus, Roberto Bellarmino, Jacobus Tirinus és Benedict Pererira jezsuita, valamint Johann Tetzl domonkos szerzetesek jelennek meg. A klérust képviseli még Claude D’Espence, a Sorbonne rektora, Beza vitapartnere, egy helyen pedig hivatkozik a 13. századi nominalista Guillelmus Durandusra és a skolasztikus Tommaso de Vióra (Cajetanus, Gaetanus) is. A skolasztika fejedelmére, Aquinói Szent Tamásra összesen négy alkalommal utalt, ebből háromszor a *Vita triumphans*ban.

Az igehirdetés alapelvei

A korabeli homiletikában megkülönböztették az Ames–Perkins-féle gyakrabban alkalmazott „angliai” módszert és a Coccejus–Burman-féle „belgiomi” újabb metódust.⁴⁰ Apáti mindkét megoldást ismerhette, ugyanis az omniáriumban 1683–1684 környékén lejegyzett prédikációkban a legtöbbször id. Frans Burmant (1628–1679), az utrechti egyetem első coccejánus professzorát, Descartes követőjét,⁴¹ valamint a nagy hatású puritán szerzőt, William Ames-t (1576–1633) idézte. Mindkét név tizenhat-szor fordul elő a jegyzetekben. Az egykori Martonfalvi-tanítvány biztosan ismerte a tekintélyes debreceni professzor által kiadott Amesiust értelmező prédikációírá-selméleti tankönyveket,⁴² de találkozott az usust, a praxist előtérbe helyező coccejánus

³⁸ *Omniárium*, 256.

³⁹ *Omniárium*, 194.

⁴⁰ CSORBA Dávid, „A’sovány lelket meg-szépíteni”, *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, egyház, művelődés, 5) 200–201.

⁴¹ ASSELT, Willem Jan van, *Expromissio or Fideiussio? A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ’s Suretyship in Salvation History* = *Mid-America Journal of Theology*, Vol. 14, 2003, 48.

⁴² *Ars concionandi Amesianae* (Debrecen, 1666), *Exegesis libri primi Medullae Amesianae* (Debrecen, 1670), *Exegesis libri secundae Medullae Amesianae* (Debrecen, 1675), *Tanító és czáfólo theologia* (Debrecen, 1679)

megoldással⁴³ is: Burman Máté és Márk apostolokhoz írott magyarázatára és a *Synopsis theologiae*-ra utalt. Az omniáriumába lejegyzett prédikációk tanúsága szerint a homiletikai gyakorlatában alkalmazott hasznok közül leginkább a tanító és az intő hasznokat (usus) alkalmazta. Sokkal ritkábban kerül elő a vigasztalás és a cáfolás, a rettentés pedig mindössze egyszer. Egyszerre ritkán élt 3-4 haszonnal többel, de előfordult, hogy azokat keverve, vissza-visszatérve alkalmazta. Apáti homiletikai és retorikai elveinek tisztázása külön tanulmányt érdemelne.

A puritanizmus

A puritanizmus definíciója az elmúlt évtizedekben jelentős változáson ment keresztül: az osztályharc-elmélettől eljutottunk az egyházkormányzati reformokat igénylők kegyességi attitűdjéig. Legutóbb a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének tagjai és a velük kapcsolatban álló kutatók helyezték új megvilágításba az irányzatot, ennek egyik mérföldköve volt a 2006 novemberében tartott Medgyesi-konferencia, amely összegezte az eredményeket és új kérdések föltevésére ösztönözte a résztvevőket.⁴⁴ Disszertációikban Luffy Katalin⁴⁵ és Péntes Tiborc Szabolcs⁴⁶ árnyalták a puritanizmus összetettségét és különböző ágazatainak bonyolultságát, visszatérve a korabeli (részben ön)értelmezésekhez. A puritán prédikátor a Bibliát tekintette elsődleges vezérfonálynak (kegyesség gyakorlása, önvizsgálat és bűnbánat), az egyházat egyedül Krisztusra alapozta, elvetve a hierarchiát és a „pápás szokásokat” a liturgiában. A templomi szolgálat során pedig a perikóparendszer helyett szabadon választotta meg az alkalomhoz illő textust, a tanúságra és a haszonra helyezve a hangsúlyt. Ezen tulajdonságok bármelyikének hiánya nem kizáró ok, hiszen egy sokrétű modellről van szó.

Martonfalvi Tóth György szerepe jól ismert a kollégiumi oktatásban. A Debrecenben eltöltött évek alatt olyan impulzusok érhatték a fiatal Apátit, hogy kegyességi attitűdjét alapjaiban határozhatta meg a puritán szellem. A már említett Amesius volt a legnagyobb hatással Apátira: az *Omníárium*ban legalább tizenhatszor, a *Vita triumphans*ban ötször (főként a *Casus conscientiaera*), az *Urim et Thummim*ban egyszer: összesen tehát több mint hússzor hivatkozott rá és többször is a „magnus” jelzővel illette. Amesius mellett szerepel a puritanizmus elsőszámú conduct bookja: Lewis Bayly *Praxis pietatis*a és feltűnnek még egy-egy pillanatra William Perkins, John

⁴³ CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai = Könyv és Könyvtár*, (30)2008, 123–129.

⁴⁴ L. Medgyesi Pál *redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, szerk. Fazakas Gergely Tamás, Győri L. János, Debrecen, DEENK, 2008.

⁴⁵ LUFFY Katalin, „*Temető Jajjokban kezdtem én*”, *Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemség idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2008, 84–94.

⁴⁶ PÉNTES Tiborc Szabolcs, „*Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...*”, *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején*, Doktori értekezés, Debrecen, DE BTK, 2012, 28–37.

Lightfoot és John Owen is. A magyar puritánokat Martonfalvi Amesius *Medulla theologiae*jához írott magyarázata és Köleséri Sámuel képviselik.

Coccejánus olvasmányok

Johannes Koch (Coccejus) szövetségteológiája a Németalföldön járt peregrinusok közvetítésével talált utat Magyarországra. Ennek legfőbb jellemzője az Istennek szentelt kegyes életre törekvés volt, amely az Isten és az ember között létrejött többszörös szövetség (foedus gratiae – foedus operum) elméletére épült. A Szentírást szerinte legjobban saját szavaival lehet értelmezni, így az egyes részek összefüggését kell keresni. Mivel az Ószövetségben már benne foglaltatik Jézus Krisztus, így az az Újszövetség előképe (typus), amely utal az Újszövetségben leírtakra (antitypus). Leginkább ez a típuskereső igemagyarázat hatott a magyar református teológiai gondolkodásra. Emellett Coccejus kidolgozott egy, az ószövetségi próféciákból levezetett történelemszemléletet is. A sabbath kérdésében pedig a zsidókra vonatkozó előírásokat nem tartotta érvényesek a keresztyénekre.⁴⁷

Követői közül kiemelkedik a már említett Franz Burmann, aki jóval többször fordul elő Apáti írásaiban, mint az irányzat megalapozója, Johannes Coccejus. Természetesen Coccejus is kiérdemelte Apátitól a „magnus” jelzőt, ám viszonylag ritkán hivatkozott közvetlenül rá. Műveiben három alkalommal szerepel a *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* című műve, majd mindkét disputációjában is feltűnik. Wilhelm Momma (*Oeconomia*ja és *Praelectiones theologicae*-ja), Johannes Braun, valamint Johann van der Waeyen képviselik még az irányzatot.

Alig kimutatható ortodoxia

A református ortodoxia bemutatása általában valamelyik vele összeütközésbe került irányzattal (puritanizmus, coccejánizmus, karteziánizmus) szemben történik. Szabó Géza definíciójában az egyház által helyesnek nyilvánított, intellektuálisan felépített és lezárt tanrendszerhez való hűséget emelte ki, offenzív és polémikus jelleggel fűszerezve.⁴⁸ Aza Goudriaan közelmúltban megjelent monográfiájában a fogalmat kiterjeszti mindazokra a teológusokra, akik ragaszkodnak a felekezeti előírásokhoz. Valójában inkább a 16–18. századra alkalmazható.⁴⁹

Az ortodox református teológusok közül Apáti omniáriumában egyedül a groningeri egyetem professzora, Samuel Maresius szerepel a Jacobus Tirinus jezsuita páterrel vitázó művével. A *Vita triumphans*ban is csak az idősebb Friedrich Spanheim

⁴⁷ ZOVÁNYI Jenő, *A coccejánizmus története, Tanulmány a protestáns theologia multjából*, Bp., Hornyánszky Viktor, 1890, 20–46. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1890.)

⁴⁸ SZABÓ Géza, *A magyar református orthodoxia, A XVII. század teológiai irodalma*, Bp., Balás, 1943 (A középdualai protestantizmus könyvtára, 5) 7–9.

⁴⁹ GOUDRIAAN, Aza, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750, Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*, Leiden, Boston, Brill, 2006 (Brill’s Series in Church History, 26) 3–4.

kapott helyet. Könyvjegyzékén viszont arányaiban sokkal jobban érezhető az ortodox jelenlét, amire később szeretnék visszatérni.

Hebraisták

Apáti első egyetemi disputációja a Christoph Wittich és Jacob Gaillard elnökle-tével 1686 novemberében megvédett *Urim et Thummim* volt. Hivatkozásai egészen érdekes alakzatot mutatnak: míg a Wittichnél védett első részben a legkülönbélebb szerzők szerepelnek Johannes Buxtorftól Maimonidesig, addig a Gaillard elnöklétével született második és harmadik részben többnyire bibliai locusokat találunk. Apáti felhasználta Buxtorf *Lexicon chaldaicum, talmudicum et rabbinicum*a mellett két angol hebraista, Nicholas Fuller (1557–1626) *Miscellaneorum sacrorum* és John Spencer (1630–1693) *De legibus Hebraeorum* című műveit. Utóbbi lehetett Apáti disputációjának legfrissebb forrása, hiszen első, 1685-ös cambridge-i kiadását vagy második, 1686-os hágai kiadását olvashatta, szinte a megjelenés pillanatában.⁵⁰

Apáti egyik forrása a *Talmud* (Tan) volt, ami magába foglalja a „Misná”-t (Tanulás, a törvény kodifikációja) és azok magyarázatát a „Gemará”-t. A Talmudból két fejezetet (masszehet) külön is kiemelt: a 2. (Ünnep) rendből az ötödiket, a „Yomá”-t (Engesztelés napja) és az 5. (Szentségek) rendből az elsőt, a „Sevachim”-ot (Vágóáldozatok).⁵¹

A *De virga Mosis*ban a zsidó bibliaértelmezők közül utalt a 8–9. század között keletkezett *Pirke de Rabbi Eliezerre* (Rabbi Eliezer fejezetei), amely kommentálta Mózes könyveit.⁵² Az *Urim és Thummim*ban pedig a középkori rabbinikus szerzők közül a napjainkig népszerű Rasira (1040–1105), azaz Rabbi Slomó ben Jichákra, legalábbis öt rejtheti Apáti „R(abbi) Salomon”-ja. Rasi végigmagyarázta a Bibliát, előnyben részesítve a szöveg szó szerinti értelmezését. Hozzá hasonlóan ismert volt Ávrahám ibn Ezra (1089–1164) munkássága a Biblia értelmezéséről, különösen nyelvi jellegű kérdésekben. Ibn Ezra neoplatonizmusa (amelyre később még visszatérek) fontos forrása volt a 12. században létrejött kabbalának is.⁵³ A Biblia és a Talmud magyarázatában a szó szerinti értelmezés helyett a kabbalára támaszkodott a spanyol Móse ben Nahmán (Nahmanidész, 1194–1270).⁵⁴

A legjelentősebb középkori zsidó filozófus, Móse ben Maimon (Maimonidész, 1138–1204) megkísérelte összeegyeztetni Arisztotelészt a zsidó vallással, aminek eredményeképpen született meg előbb arabul, majd később héber fordításban a *Moré nevuhim* (Tévelygők útmutatója), amire Apáti három alkalommal is hivatkozott, egyszer pedig főművében is citálta. Szintén Arisztotelész követője volt Lévi ben

⁵⁰ ASSMANN, Jan, *Moses as go-between: John Spencer's theory of religious translation = Renaissance go-betweens, Cultural exchange in early modern Europe*, ed. Höfele, Andreas, Koppensfelds, Werner von, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 2005, 163.

⁵¹ STEMBERGER, Günter, *A zsidó irodalom története*, Bp., Osiris, 2001, 64–74.

⁵² STEMBERGER 2001, i. m. 85–87.

⁵³ STEMBERGER 2001, i. m. 100, 116.

⁵⁴ STEMBERGER 2001, i. m. 100.

Gersóm (Gersonidész, 1288–1344), aki az arab Averroes-val vitázva egyeztetette a filozófia és a teológia közötti nézeteltéréseket.⁵⁵

Az itáliai reneszánsz hatása alá került zsidó filozófusok közül Azarjá ben Rossi rabbi (ca. 1511–1578) *Meor Enaim* (Szemek világossága, 1573) című művét valószínűleg a zsidó hagyományokkal kapcsolatban olvashatta Apáti.⁵⁶

Filozófia

Descartes problémamegoldáson alapuló filozófiai rendszerét hagyományosan úgy tekintik, mint amely felszabadította a filozófiát a teológia uralma alól, és egyben hatással volt a teológiára és a természettudományokra.⁵⁷ A karteziánizmus alapvetően református közegben terjedt a 17–18. századi Európában, köszönhetően a németalföldi egyetemeket látogató peregrinus diákoknak. Magyarországi bázisát a református kollégiumok alkották (Nagyenyed, Patak és Debrecen), az itt tanító professzorok és a végzett diákok terjesztették.⁵⁸ Közéjük tartozott a magyarországi recepció kiemelkedő alakjaként ismert Apáti is, akivel filozófiatörténeti szempontból Erdélyi János,⁵⁹ Turóczi-Trostler József⁶⁰ és Laczházi Gyula⁶¹ foglalkoztak érdemben.

Meglepve tapasztaltam, hogy Apáti omniáriumában alig van nyoma Descartes filozófiájának, mindössze Hermann Witsius *Sara et Hagara* és Jacob Gaillard jelennek meg a lapjain. Disputációiban még ennyi sem, ugyanis nem találtam karteziánus szerzőt, akire hivatkozott volna – de az értekezések témája ezt nem is indokolta. Turóczi-Trostler József kimutatta, hogy Descartes eszméinek első angliai hirdetője, Antoine le Grand *Institutiones philosophiae secundum principia R. Cartesii nova methodo adornataj*ának (1672) az emberről szóló könyve szolgált alapul a *Vita triumphans* szerkezetéhez, amely szerinte a hazai karteziánus recepció egyik kiemelkedő teljesítménye.⁶² Vele szemben Bán Imre úgy vélte, hogy „a szerző Descartes-nak a címlapra függesztett nevével jobbadán a korszerűségnek, a divatnak hódol [...] de a karteziánus filozófia és világmagyarázat lényeges problémái közül alig néhányat fejteget”. Kifogásolta azt is, hogy a *Vita triumphans* nem rendszeres filozófiai kézikönyv, és csak a szabad akarat és a szenvedélyek kérdésével

⁵⁵ STEMBERGER 2001, i. m. 109–112.

⁵⁶ STEMBERGER 2001, i. m. 155–156.

⁵⁷ VERBEEK, Teo, *Mennyi karteziánus..., Különbözőség és azonosság a holland karteziánizmusban = Kellék, (32)2007, 81.*

⁵⁸ MESTER Béla, *A magyar karteziánizmus történetirási hagyományaink tükrében = Kellék, (32)2007, 95–96, 100–104.*

⁵⁹ ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet történelméhez III. Apáti Miklós = Sárospataki Füzetek, 1857–58, 625–635.*

⁶⁰ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 183–194.

⁶¹ LACZHÁZI Gyula, *A karteziánus szenvedélyelmélet magyar recepciójáról = Kellék, (32)2007, 119–125. (A továbbiakban I. LACZHÁZI 2007.); LACZHÁZI 2009, i. m. 88–96.*

⁶² TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 193–194.

foglalkozik.⁶³ Kettejük vitáján túl kétségtelen, hogy Apáti a főművében legalább tízszer hivatkozott Descartes-ra, cím szerint a *De passionibus animae*, a *Meditationes*, valamint a *Tractatus de homine, et de formatione foetus* szerepelnek a szövegben. Újabban Laczházi Gyula⁶⁴ mutatta ki Descartes szenvedélyelméletének jelenlétét a *Vita triumphans* szövegében.

Apáti és a karteziánus filozófia egyik érdekes alakja, Pierre Poiret viszonyát egy korábbi tanulmányomban már felvázoltam.⁶⁵ Poiret-től a *De immortalitate animarum* és a *Cogitationes rationales de Deo, anima et malo* (1677) többször is megjelenik a főművében. Rajtuk kívül még a disputációin elnöklő professzorokra, Christoph Wittichre és Jacob Gaillard-ra hivatkozott.

A filozófiatörténészek eddig nem szenteltek kellő figyelmet egy 14 levél terjedelmű írásának, amely Vári Mihály *Thabera* című munkájához csatolva Kolozsvárott, Tegledi Pap Sámuel műhelyében jelent meg 1716-ban. Apáti ... *Vári Mihály uramhoz... Vári Kristina szerelmes hajadon leánya' égi tűz miatt esett szomorú halála felett, vigasztaló levele...* a címében filozófiától mentes tartalmat sugallt, talán ezért nem keltette fel az érdeklődésüket. A megszólított (Karmaci) Vári Mihály egykor szintén a debreceni Kollégiumban tanult, 1672. április 5-én írta alá a törvényeket majd egészen a seniorságig vitte. 1683-ban Leidenben peregrinált, ahol két alkalommal is disputált.⁶⁶ Egy ideig együtt tanultak Apátival, aki 1685 augusztusában érkezett a városba és egy hónap múlva verssel⁶⁷ köszöntötte a disputáló Várit, majd annak hazatérte után is leveleztek.⁶⁸ Apáti a *Vita triumphans* lapjain is megidézte egykori diáktársát.⁶⁹ Vári 1688-tól munkácsi, majd ungvári, 1695-től radvánci, azután deregyői,⁷⁰ 1699-től szatmári lelkészként szolgált. 1701 és 1708 között Debrecenben a filozófia és a „Sacra Biblia” professzoraként karteziánus szellemben tanított.⁷¹

⁶³ BÀN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., MTA, 1958 (Irodalomtörténeti könyvtár, 2) 191, 58. jegyz.

⁶⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–125.

⁶⁵ OLÁH Róbert, *Pierre Poiret ajándéka, Adalék Apáti Madár Miklós peregrinációjához = Könyv és Könyvtár*, 2006, 183–192. A továbbiakban I. OLÁH 2006.

⁶⁶ Burcher de Volder elnökletével I. *Theorema philosophicum*, Leiden, 1684 (RMK III. 3296.), Wolferdus Senguerdus elnökletével I. *De metallo regio*, Leiden, 1685 (RMK III. 3354.) Apáti mindkettőt említi a *Vigasztaló levele* 91. oldalán.

⁶⁷ RMK III. 3354.

⁶⁸ *Vigasztaló levele*, 111.

⁶⁹ „Quod non sine ratione pro Symbolo sibi desponavit unicus ex nostris Benevolis Cl(arissime) D(omine) M(ichael) W(ári) Hung(arus) P(hilosophiae) D(ocor) et A(trium) L(iberalium) M(agister) cui semper novercabatur Fortuna...” (*Vita triumphans*, 148.)

⁷⁰ Apátit válthatta Galambos Ferenc udvarában, vagy a község lelkésze lehetett. Apáti Erzsébet nevű húgának férje, Pathai K. István szintén szolgált Deregyőn, valamikor 1684 és 1695 között. Lehetséges, hogy Pathai ajánlotta Galambos figyelmébe sógorát, aki pedig Vári Mihályt protezsálta. L. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. Ladányi Sándor, 3. jav. és bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 459–460. (A továbbiakban I. ZOVÁNYI 1977.)

⁷¹ TÓTH Béla, *A Kollégium története a XVIII. században = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. Barcza József, Bp., 1988, 74.

Ezután visszatért Szatmárra, ahol 1710 és 1719 között betöltötte az egyházmegye esperesi tisztjét. Nagykőrösön hunyt el 1723-ban.⁷²

A fiatalon elhunyt lányát gyászoló Vári Mihály megszólítása után, az első szakaszban a „mi Coripheusunk, Méltóságos Ur „Cartesius de Pass(iones animae)” 141. és 142. artikulusát idézi Apáti a szomorúságról.⁷³ A lélek szenvedélyeinek ezen részében Descartes azt vizsgálja, hogy mennyiben hasznosak a szenvedélyek a lélek számára. Apáti pedig a vigasztalás következő oldalain Descartes elmélete alapján azt fejtegeti Várinak, hogy jobb távol tartani a szomorúságot az elméjétől. Az „igaz Okoskodás’ mezejére ki-eredvén” saját anyanyelvén tolmácsolja a karteziánus szenvedélyelmélet egyes részleteit – Apáczai után⁷⁴ Magyarországon talán másodikként. A 107. oldalon még egy Descartes-művet citál Várinak, az először a *Discours de la Méthode*-dal együtt megjelent (Leiden, 1637), felhőképződéssel, esővel, zivatarral, és villámlással foglalkozó *Les Météores* (Égi jelenségek)⁷⁵ 7. fejezetének 3. bekezdését, utalva ezzel a Vári Krisztina halála előtt észlelt baljós időjárási jelenségekre.⁷⁶

Hogyan illeszthető ez a filozófiai eszmefuttatás a lekipásztor alapvető feladathoz, a gyászban való vigasztaláshoz? Viszonylag ritkán olvashatunk magasan képzett értelmiségihez írott hasonló műveket, többnyire valamelyik nemesi család tagjaihoz szólnak a Szentírásból vett példázatokon keresztül. Apáti, mint Vári „igaz Jónatánja” viszont Descartes-ban találta meg a közös nevezőt egykori diáktársával és barátjával, a külföldi egyetemet megjárt „philosophiának doktorával”. Így kerülhetett ez a szokatlan részlet a szövegbe, amely második és harmadik szakasza egyébként bővelkedik a tragikus esetre vonatkoztatott filozófiai, bibliai és történelmi párhuzamokban. Érdeemes volna egy önálló tanulmányban alaposabb filológiai vizsgálatot végezni a szövegen.

Heterodox olvasmányok református környezetben

Kevés adat áll rendelkezésünkre arról, hogy a hazai reformátusság hogyan viszonyult a szélsőségesen heterodox tanokhoz a kora újkorban. Abban az időben,

⁷² ZOVÁNYI 1977, i. m. 676.

⁷³ „Nagy gonoszsa az Elmének a’ Szomorúság; mert a’ Szomorúságba’ áll, minde’ alkalmatlanság, mellyet szenved az Elme a’ véle ellenkező dologtól: A’ Szomorúságot azért el-kell az Elméről háritani; mert ha erőt vészen magának, nagy betegségbe ejti a’ Testet; gyakorta pedig jobbnak találtattott lenni a’ bizonytalan Öröm a’ bizonyos Szomorúságnál.” (*Vigasztaló levele*, 87.)

⁷⁴ LACZHÁZI 2007, i. m. 119–121.

⁷⁵ SIMONYI Károly, *A fizika kultúrtörténete a kezdetektől a huszadik század végéig*, 5. jav. bőv. kiad., Bp., Akadémiai, 2011, 219.

⁷⁶ „Tudván (...) mint bölts Philosophus Atya, mitsoda légyen a’ *Travados procella*; mivel kevés idővel mintegy fél órával ez előtt, Napnyugot felől láttad jöni ama’ terhes Felhőkét, melly a’ *Belgák* által hasonlítottatik az Ökör szemhez (:*Oculus Bovis*:) *Cartes. meteor. Cap 7. §. 3.* gondolván mi következhetik még abból...”

amikor a radnóti zsinaton elítélték a coccejánizmus és a karteizianizmus képviselőit,⁷⁷ nem tudunk róla, hogy rózsakeresztes, kabbalista vagy más hasonló, a kálvinizmus alapvető tanításaival szöges ellentétben álló nézetei miatt egyetlen lelkész vagy tanár ellen vizsgálatot folytattak volna. Nyilvánvalóan nem arról van szó, hogy nem találkoztak ezekkel a nézetekkel a külföldi egyetemeket látogató peregrinusok tömege, sokkal inkább arról, hogy csíráiban jelen lehetett ez a fajta irodalom is az olvasmányanyagukban, de ritkán jutott felszínre. Kevesen olvashatták ezeket a szövegeket (leginkább kuriózumként), és akik olvasták, azok sem nyilatkoztak róluk. Pedig van rá példa, hogy kálvinista környezetben is megtúrták a „titkos tanokat”, hogy az ortodox teológiával össze lehetett békíteni a heterodoxiát. A 17. század elején, a németországi Hessen-Kassel tartományban Hesseni Móric fejedelem mindent elkövetett, hogy a marburgi egyetemről kiszorítsa a lutheránusokat és tisztán kálvinista professzori kar jöjjön létre. Szenci Molnár Albert marburgi éveinek legfőbb patrónusa egyben pánszofista, hermetikus és rózsakeresztes szerzők bőkezű mecénása is volt. 1607-ben Raphael Eglinust hívta meg az egyetemre professzornak, aki merev kálvinizmusa mellett „pánszofikus rajongással nézte a rózsakereszteseket, és alkimista kísérleteket végzett, a kabbalát súroló szemlélettel keresett rejtett összefüggéseket a természetben.” Kiadta az *Assertio Fraternitatis R. C. quam Rosae Crucis vocant, a quodam Fraternitatis ejus Socio Carmine expressa* (Frankfurt, 1618) című rózsakeresztes programiratot is.⁷⁸

Közelebbi példával élve: a gyulafehérvári kollégium herborni tanára, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) több művének forrásai között voltak hermetikus és profetikus szerzők,⁷⁹ és ismerte Robert Fludd életművének több darabját.⁸⁰ Még olyan személyek is kapcsolatba kerültek a nonkomformista nézetekkel, mint Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes. A puritanizmussal szembehelyezkedő lizskai lelkész közel 400 tételes könyvjegyzékén a többnyire szigorúan kálvinista művek (Kálvin, Béza, Zanchius) között is feltűnik egy kolligátum, benne a „Tractatus Theologo-philosophicus fratrum Rosae Crucis. Oppenheimii. 1617.”⁸¹ A rózsakeresztes irat szerzője a „Rudolf Otreb” anagramma mögé rejtőző Robert Fludd (1574–1637)

⁷⁷ Az 1673-as radnóti zsinaton megtiltották Pataki Istvánnak, Hunyadi Pálnak, Dézsi Mártonnak és Csermátoni Pálnak, hogy karteziánus vagy coccejánus nézeteiket hirdessék. (L. ZOVÁNYI 1890, i. m. 130–134.)

⁷⁸ Egyik marburgi peregrinus diákunk, Vári F. Mihály egy kolligátumban hazahozta Eglinus műveit. L. IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Studia litteraria, A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalmi Intézetének közleményei*, (45)2007, 126–142.

⁷⁹ VISKOLCZ Noémi, *Jövendölések és váradalmak 17. századi protestáns irodalmunkban = A harmincéves háború prófétái és chiliastái*, I. Tanulmányok, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003, 84–89.

⁸⁰ KNAPP Éva, *Johann Heinrich Alsted könyvtárának egy kötete a budapesti Egyetemi Könyvtárban = Magyar Könyvszemle*, 2005, 56–64.

⁸¹ *Magyarországi magánkönyvtárak I. (1533–1657)*, sajtó alá rend. Varga András, Bp., Szeged, Scriptum, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13) 65.

volt, az ismert matematikus, asztrológus, rózsakeresztes és kabbalista. A kötet másik tulajdonosa Párgai András (1590–1636), Antonio Guevara *Fejedelmeknek serkentő órája* fordítója volt.⁸² A rózsakeresztes mű azt példázhatja, hogy Miskolci és Prágai is érdeklődött a különös és felforgató irományok iránt, még ha azokat talán inkább kritikus, mint befogadó attitűddel olvashatták is.

Reneszánsz újplatonizmus és hermetizmus

Németalföldön nyíltabban hirdethették tanaikat a heterodox nézetek képviselői, peregrinusévei alatt Apátinak kétszer is szerencséje volt egy Theophilus Cosmopolita nevű, hermetikus és paracelzista szabadgondolkodóhoz.⁸³ Omniáriumának egyik lapján nyilatkozott a hazafelé vezető úton átélt viszontagságok között arról, hogy a lengyelországi „...Jaraszlóban Két Hétiig való Arestumot” szenvedtek Bánki János peregrinustársával.⁸⁴ Ekkor jutott hozzá az újplatonista filozófiához és a hermetizmushoz kötődő kötethez, amely ma a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának G 2588-as jelzetét viseli. Bejegyzése szerint Johannes Methlen jaroslawi magisztrátus Andreas nevű barátjától kapta 1690. január 8-án.

Az újplatonizmus kifejezés elkülöníti a Plótinossal (Kr. u. 204–270) kezdődő és a 6. századig élő, platóni hagyományokra épülő filozófiát Platón közvetlen tanítványainak filozófiájától és a korai Római Birodalom platonistáitól. Képviselői hatással voltak a korai kereszténységre (Szent Ágoston, pseudo-Dionüsziosz), tanításaikat a reneszánsz idején Marsilio Ficino elevenítette fel.⁸⁵ Ficino fordításában és összeállításában jelentek meg a lengyelországi kötetben található szövegek is, amelyek Janus Pannonius, Francesco Bandini, Galeotto Marzio és Antonio Bonfini közvetítésével eljutottak a 15. századvégi Magyarországra.⁸⁶ A 16. században szórványszerűen, Dudith András, Enyedi György és mások könyvtárában is kimutatható az újplatonikus szerzők jelenléte,⁸⁷ a 17. század végéről eddig kevés adat áll rendelkezésünkre.

Apáti fent említett kötete a legfontosabb újplatonikus szerzők válogatását tartalmazza. Első darabja, Jamblikhosz *De mysteriis* című műve a teurgia védelmében született. A teurgia (theo-ergia, azaz isteni cselekedet) művelői rituális mágiával szerették volna elérni, hogy az isteni erő testet öltson egy tárgyban vagy egy személyben. A teurgia a mágikus korrespondencia elvén működik, miszerint a világegyetem minden egyes

⁸² A kolligátum művelődéstörténeti vonatkozásait Fazekas Sándor készülő tanulmányában dolgozza fel. Ezúton köszönöm a nagylelkű segítségét.

⁸³ LACZHÁZI 2009, i. m. 88.

⁸⁴ BÀN Imre, *Adatok Apáti Miklós életrajzához = Filológiai Közöny*, 1958, 437; Valamint Apáti *omniárium*a, újrakezdődő számozás a kézirat végén, 8v; Weszpréminél l. „Jaraszlóban piszkos börtönhelyiség kellemetlenségeit kellett két héten keresztül elviselnie.” (WESZPRÉMI 1970, i. m. 71.)

⁸⁵ WALLIS, Richard T., *Az újplatonizmus*, Bp., Osiris, 2002 (Historia philosophiae) 15–16. (A továbbiakban l. WALLIS 2002.)

⁸⁶ KULCSÁR Péter, *Az újplatonizmus Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, (87)1983/1–3, 41–47.

⁸⁷ KÁLDOS János, „Az unitárius Plátón” – Enyedi György = *Keresztény Magvető*, (104)1998/2, 159–166.

része tükrözi az összes többi részt, az anyagi világ a láthatatlan isteni erők tükörképe, így a képmást az ősképpel összekötő erők hálózatának köszönhetően a megfelelő tárgyak manipulálásával kapcsolatba léphetünk az általuk képviselt istenségekkel. Ez a hatás kiterjed az égi szférákra, kivéve az „Egyet”, ami az újplatonikusoknál a világot alkotó három egymás fölött álló hiposztázis közül (Lélek – pszükhé, Értelem – nusz, Egy) a legfelső. Jamblikhosz emellett figyelmet szentel még a divinációnak (jóslás) is, aminek szerinte létezik egy magasabb, természetes és alacsonyabb, mesterséges módja is.⁸⁸ A teurgia elvi igazolását Proklosz közölte a kötet második darabjaként szolgáló *De sacrificio et magia* című művében.⁸⁹ A következő három mű (3–5.) tartalmi egységet alkotva a daemonológiáról értekeznek. Harmadikként a *Proclus in Platonium Alcibiadem de anima, atque de daemone* címmel jelenik meg, ezt követi Porphüriosz *De divinis atque daemonibus* és (pszeudo) Pszellosz *De daemonibus*. Porphüriosz (232 k.–305 k.) az újplatonisták első nemzedékéhez tartozott, Proklosz (412–485) pedig a Justinianus császár által 529-ben bezárított athéni iskola filozófusa volt.⁹⁰ A keleti keresztények a 11. századi bizánci reneszánsz idején kezdték el tanulmányozni az újplatonikus tanokat Mihail Pszellosz (1018–1079) iskolájában.⁹¹ A tévesen neki tulajdonított, ám az ő műveiből származó szöveg értekezik a négy fő elem szerinti beosztásban a démonok hat fajtájáról⁹², amelyet valaki (nem feltétlenül Apáti) a szöveg olvasása közben meg is számozott.

A gyűjtemény végén Hermész Triszmegisztoz *Pimandere* (Poimandrész) és az *Asclepius* áll. A hermetikus hagyomány és az alapszövegének számító *Corpus Hermeticorum* is Ficino közvetítésével talált utat a reneszánszban az európai kultúra felé. A történet azzal a 14. században másolt görög nyelvű kézirrattal kezdődött, amelyet egy macedón szerzetes juttatott el Bizánzból Firenzébe, hogy Cosimo de Medici parancsára a (Platon-fordítást félbehagyva) Ficino latinra fordítsa. A mű dialógusokból épül fel és egyiptomi keretbe foglalt hermetikus tanításokat közöl. A firenzei filozófus ezt az iratot az Ószövetséghez hasonlóan az isteni kinyilatkoztatás egyik részének tekintette, és a titkos-mágikus iratok gyűjteményét Hermésznek, a Mózes-sel egy időben élt egyiptomi papnak tulajdonította. Csak 1614-ben bizonyította be Isaac Casaubon, hogy a szövegek a Kr. u. 3. században keletkeztek, feltehetően több ismeretlen görög szerző munkájaként. A benne olvasható traktátusok asztrológiával, mágiával, alkímiával, vagy gnosztikus filozófiával és teológiával foglalkoznak. A 14 traktátusból álló *Corpus Hermeticorum* (amelyet Ficino az első traktátus után *Pimandernek* keresztelt) a Genézishez nagyon hasonló teremtéstörténetet mesél el: Isten szavára keletkező világgal, amely Ige Isten fiaként később megtestesül, és

⁸⁸ WALLIS 2002, i. m. 168–169.

⁸⁹ WALLIS 2002, i. m. 140–151.

⁹⁰ WALLIS 2002, i. m. 15.

⁹¹ WALLIS 2002, i. m. 219.

⁹² ZAMBELLI, Paola, *White magic, black magic in the European renaissance, From Ficino, Pico, Della Porta to Trithemius, Agrippa, Bruno*, Leiden, Brill, 2007 (Studies in medieval and reformation traditions, 125) 66, 68, 96.

az ő képmására teremtett bűnbe eső emberrel.⁹³ A benne felvázolt asztro-mágikus világgépben összefonódik a mágia a misztikával és a vallással. Ezt az irat méltatásakor bölcsen elhallgatta Ficino, mivel a célja az volt, hogy a szövegeket ősiinek, hitelesnek és a keresztény teológiához illeszthetőnek láttassa.⁹⁴ Ficino Plótinosz nyomán maga is összeegyeztethetőnek vélte a keresztény vallást és a „fehér” mágiát (theurgia), amiben nincs ártó szándék, és nem lép fel az Istenekkel szemben, de a fekete mágiát (goétia) elutasította.⁹⁵

A Pseudo-Apuleius által latinra fordított *Asclepiust* eredetileg az ősi egyiptomi vallást összefoglaló iratnak tartották. Az első része az Istennel, a Világgal és az Emberrel foglalkozik – Ficino reneszánsz ízlésének megfelelően főként emberközpontú megközelítéssel. A második dualista megközelítéssel a jó mellett a gonosz eredetével foglalkozik, a harmadik pedig az ember és az istenek kapcsolatát tárgyalja. Az egyik legérdekesebb vonása, hogy megjelenik benne az exaltatio, amely segítségével az ember képes a testét hátrahagyva felemelkedni, megistenülni.⁹⁶

A kabbala

Csak említés szintjén szerepel a középkori spanyol kabbala legfontosabb műve, a *Zohár* (Ragyogás) könyve a *De virga Mosis* forrásai között. A 13. század végén keletkezett misztikus írás részben a Pentateuchus kabbalisztikus kommentárját és az ehhez írott kiegészítéseket tartalmazza.⁹⁷ Turóczi-Trostler mutatott rá, hogy Apáti Menasseh ben Israel (1604–1657) amsterdami rabbi egyik kabbalisztikus művét is olvashatta németalföldi tartózkodása alatt.⁹⁸

Protestáns misztika

Ahogy korábban már bemutattam, Pierre Poiret a Hollandiából hazainduló kedves tanítványát megajándékozta az Antoinette Bourignon (1616–1680) három művét tartalmazó kolligátummal. A kötet első darabja a *Lapis Lydius* címet viseli, melyben Bourignon 326 pontban cáfolta Georg Heinrich Burchardt evangélikus lelkész vádjait. A második a *Renovatio spiritus evangelici*, a harmadik a *Tractatus admirabilis de vera virtute*. Apáti olvasta is a műveket, a lapszéleken végig jegyzetelte a Bourignon által jelöletlenül idézett bibliai locusokat, valamint utalt néhány másik műre is. Kálvin *Institutiója* és a *Heidelbergi Káté* mellett John Ligthfoot (a János evangéliumához írott kommentárja) és Poiret (*Oeconomiae divinae libri sex*) neve

⁹³ SZÖNYI György Endre, *Titkos tudományok és babonák, A 15–17. század művelődéstörténetéhez*, Bp., Magvető, 1978 (Gyorsuló idő) 16–26. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1978.)

⁹⁴ SZÖNYI György Endre, „Exaltatio” és hatalom, *Okkult szimbolizmus egy angol mágus műveiben*, Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonográfia és műértelmezés, 7) 101–102. (A továbbiakban I. SZÖNYI 1998.)

⁹⁵ SZÖNYI 1978, i. m. 35–36.

⁹⁶ SZÖNYI 1998, i. m. 102–103.

⁹⁷ STEMBERGER 2001, i. m. 118–119.

⁹⁸ TURÓCZI-TROSTLER 1961, i. m. I, 184–185.

többször is szerepel a margináliákban. Poiret mintaképe, az aszkéta közösséget alapító, az egyház külső jegyeit gyakran bíráló, a hatóságok által üldözött misztikus rajongóként ismert, magát hol „Napba öltözött Asszonynak”, hol „az Ember Fiának második jelenésének” tekintő Bourignon sem tartozott a református egyház bevett auktorai közé.⁹⁹

A misztikusok kedvelt olvasmányát, Thomas a Kempis *De imitatione Christijét* is jól ismerte Apáti. Háromszor is idézte, valamint a *Vita triumphans* három mottójából az elsőt is a *Krisztus követése* harmadik könyvéből választotta.

OLÁH RÓBERT

The literacy of a Calvinist pastor

Apáti Madár Miklós' readings

Miklós Apáti Madár (1662–1724), Hungarian pastor (and physician), was graduated in the Low Countries. Concerning his book culture, we can gain information from his written omniarium and album amicorum, his dissertations at the University of Leiden and the *Vita triumphans civilis* (1688). The fragmentary inventory of his 57 books (1692–1696), which he shared with his environment after his return. In his works he cited more than 160 authors. The Holy Bible was his fundamental source, and he has read also classical authors, historians and the members of Hugo Grotius' school in constitutional theory. Puritanism and Coccejanism influenced him, but he knew the orthodox reformed authors as well. He was a committed follower of the philosophy of Descartes. Five of his books remained to our age, testifying that he was interested in the Renaissance Neoplatonism, the Hermetic teachings, the Protestant Mysticism, and possibly, the Kabbalah.

⁹⁹ OLÁH 2006, i. m. 187–188.

GRANASZTÓI OLGA

Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához II.

A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai 1785–1789

A 18. század utolsó harmadában a francia könyvek közép-európai terjesztésében a svájci Société Typographique de Neuchâtel (továbbiakban STN) kitüntetett szerepet játszott, amelynek bemutatásában a harmadik részhez érkeztünk.¹ A Habsburg Birodalom könyvkereskedelmében a neuchâтели könyvkiadó és kereskedővállalat hatása az 1780-as évekre vált a legerősebbé egy jól felépített könyvterjesztési politika eredményeképpen. A cég rendelkezésre álló levéltári forrásai bepillantást engednek abba, hogy a felvilágosodás kori francia irodalom hogyan vett részt áruként a kulturális javak körforgásában: a császárváros könyvkereskedelmében kiéleződő konkurenciaharc változatos kereskedői megfontolásokhoz vezetett, láthatóvá téve azt is, hogyan hatottak a piaci erők a kánonformálásra, milyen viszonyban állt keletkezés és esztétikai érték.²

Az STN bécsi kapcsolatainak bemutatását az első részben 1785-el zártam le: az évtized közepére az addig hullámzó együttműködési lehetőségek a józsefi reformok hatására váltak egyre kiegyensúlyozottabbá. A könyvbehozatal elől az akadályok elhárultak, még a tiltott termékeket is – amint azt a továbbiakban látni fogjuk – kevesebb veszéllyel lehetett bejuttatni a birodalmi fővárosba. Az STN bécsi (levelező) partnereinek száma ugrásszerűen szaporodott meg 1785-től. A fennmaradt levelezéseken kívül a cég utazóügynökének, Jacques-François Durandnak 1788-as bécsi látogatásakor keletkezett jelentései teszik lehetővé, hogy a ténylegesen megvalósult üzleti kapcsolatokat rekonstruálni lehessen.³ Friedrich-August Hartmann, Johann-David Hörling, Johann Mangot vagy Joseph Stahel Bécsből küldött levelei mellett Durand ügynök beszámolóí, illetve az ezekben található megrendelések, vagy a már beérkezett könyvszállítmányokkal kapcsolatos észrevételek együttesen adnak egy reális képet. A felsoroltakon kívül 1785 után Johann Thomas Trattner mellett

¹ GRANASZTÓI Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpf könyvkereskedők levelei a neuchâтели levéltárban (1781–1788) = Magyar Könyvszemle*, 2003, 166–186; Uő., *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához I. A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai (1772–1785) = Magyar Könyvszemle*, 2011, 466–483. (A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.)

² HITES Sándor, *Gazdaság, pénz, piac, üzlet, irodalom : a New Economic Criticism = Helikon: Irodalomtudományi Szemle*, 4(2011), 467.

³ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II. 1788. BPUN STN ms.1145 fol. 269–376.

a másik legjelentősebb kereskedő, Rudolph Gräffer is bonyolított üzletet az STN-nel, de önálló levelezése nem maradt fenn. Mindkettőjük kínálatában fontos szerep jutott a külföldi kiadványoknak: Trattner levelei 1772-től ismertek, noha könyvek megrendelésére csak 1784-ben került sor.⁴ Eddig csak feltételezni lehetett a francia könyvek forgalmazásában már az 1770-es években élenjáró Gräffer és az STN üzleti együttműködését. Durand bécsi jelentései alapján kiderül, hogy 1788 előtt már rendszeres megrendelő volt, az ügynök bécsi látogatása idejéből pedig egy-két megrendelése is ismert.

Az 1785-től ugrásszerűen megnövekvő számú könyvkereskedések között August-Friedrich Hartmann és Johann Mangot üzlete nem tartozott a különösebben jelentősek közé. Mindketten új lehetőséget reméltek a svájci kereskedővállalattal való együttműködéstől, különös tekintettel a tiltott kiadványok illegális terjesztésétől. De amíg Mangotnak sikerült az STN bizalmába férkőznie, és az így megszerzett tiltott árukészlettel ideig-óráig működtetnie vállalkozását, Hartmann hasonló terve zátonyra futott. Ennek hátterében az egyik ok talán ismeretlensége volt. Kevés nyoma maradt fenn működésének, katalógusa nem ismert. Hartmann Németországból, Gothából származott. Egy darabig Wappler üzletében dolgozott, majd 1782-ben nyitott önálló üzletet. Közreműködött színdarabok, sajtótermékek kiadásában, de már 1786-ban komoly anyagi nehézségei támadtak.⁵

Az STN levéltárában egyetlen levele maradt fenn, jellegzetességeit tükrözve annak a könyvkereskedői mentalitásnak, amely gyanakvást keltett az STN igazgatóiban.⁶

Uraim!

Noha nincs részem abban a megtiszteltetésben, hogy ismerjenek, mégis bátorkodom megkérni Önöktől a mellékelt listán szereplő könyvtételeket. Kérem, hogy jól becsomagolva, a lehető legolcsóbb útvonalat választva küldjék Ulmba Kindervater úrhoz, ahonnan a Duna csatornán lehet továbbítani. Bízom benne, hogy a többi könyvkereskedőhöz hasonlóan nekem is csak a csomag elküldésétől számítva tizenkét hónapra kell fizetnem az általam kiállított váltóra. Ez az első kérés egy próba, ha megkapom katalógusukat, amelyet kérem, hogy küldjenek el a szállítmánnyal, nagyobb megrendelésre számíthatnak. Biztosíthatom Önöket, hogy pontosan teljesítem a vállalt kötelezettséget. Saját készletem rendelkezésükre áll nagyobb mennyiségben is, csere alapon. Mellékelem a címeiket. Hálás lennék, ha másoknak is ajánlanának a környéken. Kérem, mihamarabb válaszoljanak.

Bécs, 1785. április 27. August Friedrich Hartmann

⁴ GRANASZTÓI 2011, i. m. 477–478.

⁵ FRANK, Peter R.–FRIMMEL, Johannes, *Buchwesen in Wien 1750–1850*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2008, 75; BUCHBERGER, Reinhard, *Hraschanky. Geschichte und Bibliographie einer Wiener Buchdruckerei (1785–1813)*, Hausarbeit, Wien, [2008] 14–15.

⁶ *Friedrich August Hartmann levele az STN-nek*. Bécs, 1785. április 27. BPUN STN ms. 1165, folio 324–327.

A levélre valószínűleg elutasító válasz érkezett, a megrendelést pedig nem teljesítették. Az STN ezekben az években többször is kudarcot vallott új, és nem elég biztos lábakon álló partnereivel. Óvatosságból, más esetekhez hasonlóan, az előttük ismeretlen könyvkereskedők üzleti megbízhatóságát helyi kapcsolataikon keresztül ellenőrizték. Erre ismét Ochsot, a bécsi bankárt kérték meg, aki már Trattner egyik ügyében is segítségükre volt.⁷ Néhány hónap elteltével Ochs arról tájékoztatta az STN-t, hogy Hartmann csődöt jelentett.⁸

Hartmann könyvlistája ugyanazokat a jellegzetességeket mutatja, mint a többi kereskedő: az ábécérendben felsorolt ötven tétel közül a tiltottakat (tizenhatot) keresztrel jelölt meg. Az engedélyezett művekből néhány kivétellel csak egyet rendelt, mindösszesen negyvennyolc példányt. A tiltottakból viszont kettőt vagy hármat, így a harmincnegy tiltott példány az egész szállítmány több mint a felét tette ki.

Hartmann vakmerősége különösen akkor szembeötlő, ha összehasonlítjuk Weingand és Köpff néhány évvel korábban, 1781-ben kezdeményezett kapcsolatfelvételével. Az *Enciklopédia* új kiadása miatt keresték meg az STN-t, amely egy négy éven át tartó együttműködést eredményezett.⁹ Weingandék megfontolt kereskedők benyomását keltették, első megrendeléseik összhangban álltak a magyarországi könyvpiac és olvasóközönség igényeivel, s így kevésbé fenyegette őket a fizetéseképtelenség veszélye. Az is igaz azonban, hogy a könyvkereskedők közötti versenyhelyzet 1781-ben még nem volt olyan kielezett, mint 1785-ben. II. József megnyitotta a piacot, és megszüntette a könyvkereskedői előjogokat.¹⁰ Számos új kereskedő nyitott üzletet, és a cenzúrareformok teremtette kedvező körülmények hatására már kisebb kockázatot vállalt az, aki a közönség igényeinek engedve, elkezdett az illegális kiadványok terjesztésével is foglalkozni.¹¹ Rövid távon nagyobb haszonnal kecsegtetett, ha belevágott a tiltott könyvek továbbra sem minden rizikótól mentes pult alóli árusításába. Hosszú távon azonban – minthogy egyszerre többen próbáltak ezzel a stratégiával nagyobb nyereséghez jutni – nem lehetett biztosra menni. A sok hasonló profilú üzlet nem tudta elég pontosan kiszámítani a folyamatosan növekvő, új igényekkel jelentkező olvasóközönség szokásait. A szállítás hosszadalmas és drága volt, amit a potenciális vevőkkel kellett volna megfizettetni. Ha csak egyszer is tévedett, fizetéseképtelenné vált. A régi kereskedők közül Trattner és Gräffer – az STN-ben fennmaradt iratok szerint – szintén belekóstoltak a tiltott könyvekkel való üzletelésbe, ehhez jött még hozzá azoknak a tevő-

⁷ GRANASZTÓI 2011, i. m. 481.

⁸ *Ochs levele az STN-nek*. Bécs, 1785. július 23. BPUN STN ms. 1188 14.

⁹ Weingand önállósulása után 1788-ban újraindította az együttműködést. GRANASZTÓI 2003, i. m. 366–386.

¹⁰ GNAU, Hermann, *Die Zensur unter Joseph II.*, Strassburg und Leipzig, J. Singer, 1911, 44–54; SASHEGYI OSZKÁR, *Zensur und Geisterfreiheit unter Joseph II.*, Budapest, Akadémiai, 1958; BACHLEITNER, NORBER-EYBL, FRANZ M.–FISCHER, ERNST, *Geschichte des Buchhandels in Österreich*, Wiesbaden, Harrasowitz, 2000, 105–107, 123–136.

¹¹ FREEDMAN, Jeffrey, *The Process of Cultural Exchange between France and Germany (1769–1789)*, kézirat, Princeton University, [1991], 254–555. A teljes német nyelvterületre összpontosító munka nem jelent meg nyomtatásban.

kenysége, akik Hartmannhoz hasonlóan II. József uralkodása idején szereztek engedélyt (Gay, Hörling, Mangot, Stahel, Grandmesnil), és nagyobb részben foglalkoztak tiltott könyvek terjesztésével, mint azok, akiknek üzlete már jól beágyazottan működött.¹²

Hartmann a tiltott kiadványok bejuttatására egy kerülő utat talált ki. Az STN-ben őrzött bécsi kereskedői levelek több bizonyítékot is szolgáltatnak ahhoz, hogy a Habsburg Birodalom országainak és tartományainak határán milyen eltérések mutatkoztak a külföldről érkező könyvcsomagok ellenőrzésekor, és ezt hogyan lovagolták meg az élelmes kereskedők. A megrendeléséhez tartozó lábjegyzetben ez áll:

A keresztrel megjelölt könyveket külön csomagban Lembergbe, Odonel gróf nevére küldjék el, itt mindegyik tiltott.

Az 1772-től osztrák fennhatóság alatt álló Galícia fővárosában a megbízható személyként megnevezett O'Donnell gróf előkelő ír családból származott.¹³ 1782-ben Lembergben magas rangú tisztviselő volt, majd a galíciai ügyekért felelős udvari hivatal élén állt Bécsben. Hartmann-nak talán ügyfele volt, és érdekelt lehetett a tiltott könyvek továbbításában. Minthogy Hartmann minden tiltott könyvből három vagy négy példányt rendelt, biztosra vehetjük, hogy nem kizárólag O'Donnell gróf számára. A kevésbé ellenőrzött Galiciából, ahová megfelelő címzett esetén kisebb kockázattal lehetett eljuttatni egy veszélyes könyvszállítmányt, mint Ausztriába, a magas rangú személy küldeményeként a tiltott könyvek onnan akadály nélkül juthattak tovább Bécsbe.

A tiltás mindhárom kategóriájához sorolható művet találhatunk a keresztrel jelöltek között: politikailag veszélyesnek ítélt mű a *Procès des trois rois* című értekezés, amely XV. Lajos mellett a spanyol III. Károly, és az angol III. György despotizmusát leplezi le. A materialista irodalom közkedvelt műveiből több tétel is szerepel: Helvétius *De l'esprit*, d'Holbach *Système de la nature* és a *Christianisme dévoilé*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*. A legtöbb azonban az erkölcsellenes, vagyis libertinus, illetve pornográf irodalom körébe sorolható: *Oeuvres de Grécourt*, *Oeuvres de Piron*, Voltaire *La Pucelle d'Orléans*, Abbé du Prat *Vénus dans le cloître*, Henri-Joseph du Laurens *La chandelle d'Arras* (Ismtlen szerző), *Lyndamine ou l'optimisme dans les pays chauds* (Ismtlen szerző), *Les plaisirs de l'amour*, Gervaise de Latouche *Dom Bougre portier des chartreux*.

A felsorolt címek részben megtalálhatóak az STN tiltott könyveket tartalmazó kéziratos jegyzékében, amelyet külön, csak megbízható személyek körében terjesztettek.¹⁴ Nem tisztázott, hogy Hartmann hozzájutott-e a jegyzékhez, de megrendelése jórészt olyan művekre terjedt ki, amiket az STN forgalmazott. Ami pedig nem az STN tiltott listájáról származott, az a velük szorosan együttműködő kisebb svájci kiadók valamelyikének terméke volt.¹⁵

¹² FRANK-FRIMMEL 2008, i. m. 49, 82, 123, 186, 211, 218; FREEDMAN 1991, i. m. 252.

¹³ Joseph O'Donnell (1755–1810).

¹⁴ DARNTON, Robert, *Édition et sédition*, Paris, Gallimard, 1991, 236–245.

¹⁵ *L'édition neuchâteloise au siècle des Lumières : La Société typographique de Neuchâtel (1769–1789)*, éd. Michel Schlup, Neuchâtel, BPUN, 2002, 215–216. Weingand egyik megrendelésében ugyanígy szerepelt a *La Bible enfin expliquée*. Ez a levél felfedi, hogy eredetileg Nouffer kiadványa volt, de számos más veszélyes műhöz hasonlóan az STN csak a terjesztést vállalta, nem kockáztatta hírnevét, hogy nyomdagépein ilyen művek készüljenek.

A *Lyndamine, ou l'optimisme dans les pays chauds* című regény a kereskedőktől fennmaradt különböző iratok tanúsága szerint az egyik legkedveltebb tiltott, pornográf kiadvány volt, a magyarországi cenzúrahivatali aktákban éppúgy megtaláljuk említését, mint a legkülönbözőbb könyvkereskedői megrendelésekben.¹⁶ Köpffné kassai pénztári naplójában szintén szerepel, de német fordításban.¹⁷ A *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen* (Lindamine avagy egy jobb világ a melegebb országokban) címen megjelent változathoz 1787-ben Kassára tizenkét példányt rendeltek, ami kiugró szám, mind a tiltott, mind az engedélyezett kategóriában.¹⁸ Az eredeti francia kiadás illusztrált volt, az illusztrációkat Gervaise de Latouche *Histoire de Dom Bougre, Portier des Chartreux* (A karthauzi portás) című szintén pornográf regényéből vették át. A kiadók gyakran éltek azzal a trükkel, hogy ugyanazt a képsorozatot egy másik, gyengébb színvonalú műhöz is felhasználták. Egy igénytelenebb, viszont illusztrált kiadás magyarázat lehet a *Lyndamine* sikerére. Hartmann szintén ebből kérte a legtöbb példányt.

A teljes megrendelés alapján az a benyomás alakul ki, hogy Hartmann az STN által forgalmazott francia könyvkínálatból már bejártatott szerzőkre, művekre alapozta volna készletét, függetlenül attól, hogy milyen kiadásban, minőségben jelentek meg.

Johann-David Hörling Hartmannhoz képest egy-két évvel később – 1784-től Joseph Sonnleithner üzletét átvéve – kezdett el önállóan tevékenykedni, és elég sokáig, egészen 1800-ig talpon maradt.¹⁹ Az STN-el bonyolított levelezésének első fennmaradt darabja 1787 júliusában kelt, de ebből kiderül, hogy üzleti kapcsolatuk korábbra nyúlik vissza, hiszen ekkor már két könyvcsomag megérkezését jelenti.²⁰ Az eddig megismert kapcsolatok alapján tudjuk, hogy legalább fél évig tartó levelezés volt szükséges ahhoz, hogy Neuchâtel és Bécs között megvalósuljon egy jelentősebb küldemény célba juttatása. Hörling levelében Durand ügynökre hivatkozik, amikor kifogásolja, hogy nem tíz, hanem tizenöt százalék kedvezményben állapodtak meg: Durand már korábban is járt Bécsben? Ennek körülményei még tisztázandók. Hörling megbízhatónak tűnhetett, mert az STN saját szakállára megküldött neki olyan kiadványokat is, amik a megrendelésben nem szerepeltek. Bevett módszerük volt ez, ami gyakorta ingerültséget váltott ki az újdonsült ügyfelekből, hiszen előfordult, hogy nem lehetett az így kapott árut értékesíteni. Hörling azonban „vette a lapot”, és jó néhány tételből további példányokat kért a válaszlevélhez mellékelte listán. Emellett felsorolta azokat a tételeket, amelyeket Forgács gróf gácsi címére kért eljuttatni,

¹⁶ Magyar Országos Levéltár Htt. C60 1794 F.30, 1795 F.1 Pos 57, 86, 109.

¹⁷ GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Budapest, Universitas–OSZK, 2009, 65–66.

¹⁸ *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen*, Rom und London, 1783, 1785. A mű eredeti címe: *Lyndamine ou L'Optimisme dans les pays chauds*, Londres, 1778. Szerzője ismeretlen.

¹⁹ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m. 82–83.

²⁰ *Hörling levele az STN-hez*. Bécs, 1787. július 7. BPUN STN ms 1167 folio 403.

lévén hogy tiltott könyvekből álló megrendelésről volt szó.²¹ A befolyásos magyar főúr a Hartmann megrendelésében szereplő O'Donnellhez hasonlóan jó kapcsolatot kellett ápoljon a könyvkereskedővel, hogy a kényes ügyletben részt vállalt. Minden tételből két-három példány szerepel, vagyis nem magáncélra volt rájuk szükség. Ez az eset újabb példája annak, hogy egy főrangú személy közreműködésével a bécsi kereskedők hogyan kerültek meg a szigorú vámellenőrzést.

Az STN ún. filozófiai, azaz tiltott kiadványainak kéziratos jegyzéke 1781 előtt készült több kiegészítéssel.²² A Forgács gróf címére küldött könyvek között mindössze négy szerepel a jegyzékben, a többi pornográf vagy erotikus mű kevésbé ismert. Hörling az engedélyezett francia kiadványokból szerényebb megrendelést adott le. Kivétel a *Principes sur la liberté du commerce des grains* (Amsterdam, 1768) című mezőgazdaságot érintő értekezés, és a *Nouveau Code Criminel Pour Le Grand Duché De Toscane* címen 1787-ben megjelent könyv. Ez utóbbinak szerzője II. József öccse, Lipót. A Hörlingnél található címekből egy szélesebb vásárlókör sokféle igényére következtethetünk, ellentétben Hartmannal, aki megrendelésével biztosra akart menni a beavatottak körében jól ismert, botrányos kiadványokkal.

Hörling a tiltott könyvek behozatalára úgy szakosodott, hogy óvatos és körültekintő magatartásával hosszabb távon is folytatni tudja a kockázatos vállalkozást, amely magában foglalta a terjesztést is. Az 1780-as évek végén több magyarországi kereskedő vásárolt tőle.²³ Minthogy néhány példány még a 90-es évek közepéig készletük része maradt, a szigorúbb ellenőrzések miatt lebuktak, és ekkor derült ki, hogy Hörlingtől származnak a francia nyelvű tiltott tételek. A cenzúrahivatali iratok tanúsága szerint ő viszont, annak rendje és módja szerint tagadta érintettségét. Óvatosságának további bizonyítéka, hogy még az STN-től kért legális küldeményeknél is a maximális megbízhatóság látszatát akarta kelteni, nehogy a gyanú legkisebb árnyéka vetülhessen rá. Ezért első fennmaradt levelében kitér arra, hogy amennyiben összefűzött köteteket is becsomagolnak a könyvszállítmányába, azt külön tüntesse fel a szállító, mert ha a lapokra szedett könyvek között összefűzöttet találnak, akkor a vámon azonnal elkobozhatják az egészet.

Néhány héttel később kiegészítést küldött a megrendeléséhez.²⁴ Megint két-három

²¹ Hörling levele az STN-hez. Bécs, 1787. július 7. BPUN STN ms 1167 folio 404. Forgács János címére az alábbi tételek megküldését kérte: *Compère Mathieu* (3), *Cruauté religieuse* (2), *Thérèse philosophe* (2), *Putain errante* (2), *Papesse Jeanne* (2), *Légende joyeuse* (2), *Cabinet d'amour* (2), *Dom Bougre* (2), *Aventures des enfants de Loyola* (2), *Heptameron* (1), *Toilette de Flore* (2), *Diversités galantes* (2), *Matinées du roi de Prusse* (4), *Principes de la philosophie* (3). Az egész ügygel kapcsolatban I. GRANASZTÓI Olga, „A legkülönbözőbb könyveket olvasni” *Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. századvégi Magyarországon = Sic Itur ad Astra*, 61(2009), 148–150.

²² Vö. DARNTON 1991, i. m. 236–244.

²³ 1793-ban a pozsonyi Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasóköriben felfedezett tiltott könyvek miatt indult vizsgálatban találkozunk a nevével I. MOL Departamentum Revisionis Librorum C60 1793 F. 6. Neve másodszor a zágrábi Müller könyvkereskedő ellen 1794-ben tett feljelentésben szerepel I. C60. 1794 F.30, 1795 F.1 Pos.57, 86,109.

²⁴ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1787. július 28. BPUN STN ms. 1167 fol. 405–406.

példányt kér az „érdekes újdonságokból”, illetve rövid listát küld kétfelé bontva. Itt már csak jelzi, hogy a megadott címre – vagyis Forgács grófhhoz – négy példányt kér az eredetileg 1766-ban megjelent, tiltott politikai pamfletből, a *Les Matinées du roi de Prusse*-ből, és hármát a *Principes de la philosophie* című műből. A Bécsbe kért tételek vegyes képet mutatnak: Marmonteltől a *Les Incas* című regény, Pidansat de Mairobert *Espion anglois* című népszerű botránykrónikája, Florian színműveinek illusztrált kiadásából az STN által készített 1786-os utánnomás.

Hörling körültekintően felépített illegális beszerző stratégiájának egy másik pillérére derül fény a következő, 1787 októberében kelt levelében. Ajándékkal szerette volna meglepni d'Allera urat, aki a bécsi postahivatal alkalmazottja volt, és „akinek nagyon sok hálával tartozik”. Minthogy d'Allera úrnak rossz volt a hallása, ezért egy genfi aranyművesnél egy speciális arany hallókészüléket szeretett volna készíttetni, aminek lebonyolításához az STN segítségét kérte.²⁵ A levelezés folytatásából nem derül ki, hogy tervének végrehajtásában az STN végül közreműködött-e.

Hörling teljes levelezése nem maradt fenn, utolsó ismert levele jóval későbbi keltezésű, 1792-es.²⁶ Az 1787–1792 között eltelt időszakhoz az STN ügynökének, Durandnak bécsi levelei szolgáltatnak további adatokat. Egy 1788. július 18-án kelt levélből kiderül, hogy Hörling megkapta a reklamált tizenöt százalék kedvezményt annak ellenére, hogy komoly tartozása halmozódott fel.²⁷ Az STN jó partnernek tarthatta, mert két további megrendelést is találunk Durand iratai között.²⁸ Az első, az STN nyomtatott katalógusa alapján készült, illetve a legfrissebb újdonságokból válogatott: Baculard d'Arnaud *Délassemens de l'homme sensible, ou Anecdotes diverses* című művének 1786-ban megjelent negyedik része, Louis Sebastien Mercier *Mon Bonnet de Nuit* címen az STN-nél megjelent könyvének harmadik kötete, és II. Frigyes porosz királyra vonatkozó kiadványok. A megjelenés előtt álló *Oeuvres de Frédéric II*-ből négy példányt kért, csakúgy, mint a *De La Monarchie Prussienne sous Frédéric Le Grand* címen Mirabeau-tól, 1788-ban megjelent újdonságból.

Durand iratai között különösen érdekes forráscsoportot jelentenek azok az összesítve továbbított megrendelések a frissen listára került művekből, amelyeket 1788 nyarán Durand gyűjtött össze az érdeklődő könyvkereskedőktől Szentpétervártól–Rómáig. Köztük találjuk Hörling, Mangot, Gräffer és Stahel nevét is. Az egymás mellé fűzött lapok éppen azért érdekesek, mert megmutatják, hogy ugyanabból az új választékból ki, mit és mennyit rendelt. Hörlingnél húsz tétel, mindösszesen harmincöt példányban szerepel. Három cím mellett az NB jelzés szerepel, amely szintén egyik módja volt a tiltott kiadványok megjelölésének: két példányban Voltaire *Pucelle d'Orléans* című hősköteményének erotikus illusztrációkkal megjelent kiadása, Voisenon egyszere

²⁵ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1787. október 8. BPUN STN ms. 1167 fol. 407.

²⁶ Hörling levele az STN-nek. Bécs, 1792. május 26. BPUN STN ms. 1167 fol. 409. Az üzleti kapcsolat tehát elég hosszú időn keresztül működött. Ekkor három hibás könyv cseréjét kéri az STN-től. Óvatosságból, vagy anyagi megfontolásból, de lipcei partneréhez Hertelhez küldeti a kicserélt köteteket.

²⁷ Durand l'ainé, voyageur de la STN. II. 1788 BPUN STN ms. 1145 fol. 326 recto.

²⁸ Durand l'ainé, voyageur de la STN. II. 1788 BPUN STN ms. 1145 fol. 326 verso, 336 recto

erotikus és antiklerikális új művének, a szintén illusztrált *Exercices de dévotion de M. Henri Roch avec Mme la duchesse de Condor* című műve (ebből hármat rendelt), valamint a *Les Muses du foyer de l'Opéra* című libertinus versgyűjteménye tartozik ezek közé.

Hörling listáját rögtön Johann Mangoté követi. Mangot neve még az osztrák könyvkereskedelem-történetben sem volt addig ismert, amíg az STN levéltárának feldolgozása során elő nem kerültek levelei.²⁹ 1786–87 táján nyitotta meg üzletét, és francia származása talán magyarázatul szolgál arra, hogy miért volt az egyik legnagyobb megrendelője az STN-nek, illetve, hogy látszólagos ismeretlensége ellenére, miért bíztak meg benne a gyanakvó svájciak. 1793-ban bekövetkezett halála miatt működése rövid volt, de az első években nagy aktivitással vetette bele magát az üzletbe.

Két levele ismert: az első 1787 áprilisában kelt, és megerősíti gyanúkat, miszerint Durand már korábban, tehát 1788 nyara előtt, feltehetőleg 1787 tavaszán is járt Bécsben. Egyik (talán első?) megrendelését Durand-on keresztül juttatta el Neuchâtelbe³⁰. Az első levél arról szól, hogy 1787 áprilisában megérkezett egy könyvszállítmánya Ulmból Kindervater kereskedő közvetítésével. A francia könyvek terjesztését meghatározó szempontjai közül a legfontosabb, hogy kínálatának legnagyobb részét az újdonságok teszik ki, ezen belül legjobban a politikai, valamint a kereskedelemmel és pénzügyekkel kapcsolatos könyvek érdeklik.³¹ Az STN őt is meglepte azzal, hogy legelső könyvsomagjához hozzárakott egy olyan válogatást a kiadványaiból, amit Mangot nem kért. Mégsem bosszankodott rajta, noha állítása szerint néhányat maga is forgalmazott már közülük. Másik fő profiljára a levél utóiratában található megjegyzés világít rá. Egy korábbi levelére, és a benne lévő listára utalva arra kéri az STN-t, hogy hagyjanak ki minden „gáláns” azaz szabados terméket, mivel az uralkodó éppen most adott ki egy új rendeletet az ilyen típusú könyvek betiltásáról. Lehetséges, hogy a hivatalosan 1787. május 7-én kihirdetett rendeletről van szó, amely nyolcvankét paragrafusból állt, és leginkább egy új cenzúra-rendeletre hasonlított.³² Ennek ötödik fejezetében az egyik cikkely kimondottan az „erkölcsök megrontásához vezető bűnökkel” foglalkozik.³³ A 77. paragrafus így szól: „A tiltott könyvek illegális árusítása olyan politikai bűncselekménynek tekinthető, amely az erkölcsöket rontja meg.” A 78. paragrafus pedig kimondja, hogy mivel büntethető: „büntetésként bebörtönzés, valamint a könyvek elkobzása és megsemmisítése szabható ki.”

Ez II. József első olyan rendelete volt, amely visszalépést jelentett korábbi intézkedéseivel képest. Lehetséges, hogy a bécsi kereskedők ennek a rendeletnek a hatására tették azokat az óvintézkedéseket, amelyekből néhányra már láttunk példát.

²⁹ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m. 123.

³⁰ *Mangot levele az STN-hez*. Bécs, 1787. április 21. BPUN STN ms. 1178 fol.164recto

³¹ *Mangot levele az STN-hez*. Bécs, 1787. április 21. BPUN STN ms. 1178. 164r–165v.

³² LAVANDIERL, Jean-Pierre, *Le livre au temps de Joseph II et de Leopold II. Code des Lois de censures du livre pour les pays Austro-Bohémiens* (1780–1792), Berne, Peter Lang, 1995, 95–98.

³³ *Uo.*, 95.

Mangot működése viszont elárulja, hogy a tiltott, erkölcsellenes könyvek behozatala rövid időre sem szűnt meg. Az első ijedtség elmúltával már nem félt kockáztatni. A szigorítás és a büntetés látszólag nem okozott visszaesést a megrendelésekben. 1788 nyarán Durand ügynök révén két újabb megrendelést küldött. Az első, dacára a korábbi aggodalmaknak, tekintélyes mennyiséget tartalmazott tiltott kiadványokból.³⁴ Durand Bécsbe érkezésekor Mangot rendelt nála először, ráadásul olyan mennyiségben, amely alapján egyike lehetett az STN legjobb bécsi partnereinek. Üzletének kínálatát jószerével teljesen az STN által forgalmazott könyvekre alapozta: több mint kétszázhetven tétel engedélyezett, és ötven tétel tiltott munka található listáján, kettő és hat példány között. A tiltott köteteket lapra szedve, az engedélyezettekkel összekeverve kéri. Ezt maga Durand fűzi megjegyzésként a levélhez, külön hangsúlyozva, hogy az erotikus illusztrációkat a ládák legaljára rejtsek el. A már említett rendelet következményének tudható be, hogy Durand nagy körültekintésre és óvatosságra inti a csomag elkészítőit. Mangot minden tekintetben a legszélsőségesebb kiadványokat kérte, ráadásul nagy mennyiséget, mindösszesen több mint százötven példányt. Listája tudatos választást tükröz a korszak népszerű, vagy errefelé nehezen hozzáférhető tiltott, antiklerikális, ateista és pornográf irodalmából. Az STN által legnagyobb számban eladott könyvek közül az első tíz pornográf mű mindegyike megtalálható köztük, de felbukkan a Hartmannál emlegetett *Lyndamine* című pornográf regény is hat példányban. Mangot kérését továbbítva Durand még hozzáfűzi, hogy minden további újdonságból két-három példányt fog kérni, a szabadosokból viszont hatot.

Már volt szó arról az újdonságokra leadott megrendelés-sorozatról, amely Durand iratai között található, köztük Mangoté közvetlenül Hörling listája után:³⁵ Mangot ugyanabból a kínálatból kétszer annyit, negyvenkét tételt rendelt, ráadásul a Hörlingnél található összes cím nála is szerepel. A tiltottak is mind ugyanazok, csak többet kért belőlük: az antiklerikális-pornográf *Exercices de St Roch* című regényből tizenhárom darabot. Tematikailag teljesen vegyes az összkép, a mezőgazdaszattól a házi orvosláson át a repülésről szóló kiadványokig minden szerepel köztük, de tételelesen legtöbb az aktuálpolitika és a szórakoztató irodalom.

Néhány év alatt, 1782–1788 között a megrendelések műfaji, tematikai jellegében átalakulás ment végbe. A piaci nyitás egyre inkább az új megjelenésű nyomdatermékek felé tolta el az olvasói érdeklődést. A Franciaország hátárán kívül, de ahhoz közel működő svájci, holland, német kiadók utánnyomásai komoly hányadát tették ki a Közép-Európa felé áramló francia nyelvű nyomdatermékeknek, hiszen így váltak hozzáférhetővé az egyébként drága tiltott kiadványok. Több bécsi kereskedői levélből is lehet következtetni az utánnyomások versenyére. Egyszerre több olcsó, és gyakran persze rossz minőségű kiadás terjedt. Ez különösen érvényes az illusztrált erotikus könyvekre, amelyek igazi csemegét jelentettek az olvasói elit számára, de mind közül ezek voltak a legdrágábbak. Utánnyomásban a legnépszerűbb műfajokat, az irodalmi,

³⁴ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II. 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 314r–316v.

³⁵ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II., 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 336r

politikai és gazdasági újdonságokat volt érdemes megjelentetni. A kereskedők számára ezek gyors beszerzése és árusítása a talpon maradás lehetőségét biztosította.

Ha rövid időre is, de versenyhelyzet alakult ki a Birodalom fővárosában, amely fényt vet a kereslet növekedésére is. Az STN bécsi kapcsolatai közül eddig Trattner, Hartmann, Hörling, Mangot és Grandmesnil tevékenységével ismerkedtünk meg, de többször esett már szó Gräfferről,³⁶ illetve Gay-ról, aki szintén felbukkant az STN kiterjedt kapcsolatrendszerében, noha francia származása miatt ő elsősorban a franciaországi piacról dolgozott, más beszerzési csatornákat használt, és egy komoly kiadói háttér is állt mögötte.³⁷ Az 1780-as évek közepétől tehát hét olyan bécsi kereskedőről van tudomásunk, akik így, vagy úgy, de a francia könyvújdonságok forgalmazása szempontjából konkurenciát jelentettek egymás számára. Az eddigi levelekből az is kirajzolódott, hogy mindegyik megpróbált valami mást kínálni, még ha az eltérések első látszatra nem szembeötlőek is. A megrendelések részletes elemzésével, illetve szinkron vizsgálatával a bécsi francia könyvpiac kínálatát meghatározó további tényezőkre, valamint kelendőség és esztétikai érték egymáshoz való viszonyának mibenlétére egyaránt következtethetünk majd. Ehhez szükséges a megrendelt könyvek ismerete és európai recepciója, vagyis annak feltárása, hogy a politikai és gazdasági tényezőkön kívül (mint a cenzúra gerjesztő hatása, az állam- vagy egyházellenes íráskor iránti fokozott érdeklődés, illetve a megfelelő kapcsolatok kiépítő STN uralma a könyvpiacra) milyen egyéb szempontok játszottak közre a választék kialakításában.

Joseph Stahel működése, aki szintén 1785-től nyitott önálló üzletet Bécsben, jól példázza, hogy a sikerhez nem volt elegendő a tiltott kiadványokat a maguk sokféleségében behozni a piacra.³⁸ Stahel a radikális filozófiai művekre specializálódott, amikor Durand ügynökön keresztül 1788 nyarán megküldte tiltott könyvekre vonatkozó megrendelését.³⁹ STN-hez írott levelei alapján a francia könyvekből már korábban gazdag készlettel rendelkezett. Az 1788 júniusában Svájcban Bécsbe érkező első könyvszállítmány csalódást okozott. A megrendelt könyveknek mindössze egyharmadát tartalmazta, viszont komoly mennyiséget kapott olyanokból, amit meg sem rendelt. Hörlinggel és Mangottal ellentétben Stahel ennek egyáltalán nem örült, következtetése pedig könnyen lehet, hogy helytálló volt: az STN lenyűgöző katalógusa (ötezer tételt tartalmazott már ekkor) nem fedti a valós helyzetet, ennyi könyvet valószínűleg nem tartanak raktáron, vagyis szemfényvesztés, hogy ez alapján tudják

³⁶ *Durand l'ainé, voyageur de la STN*. II., 1788 BPUN STN ms.1145 fol. 305r, 315r., 333v.

³⁷ GRANASZTÓI Olga, *La librairie viennoise et l'approvisionnement de la Hongrie en livres français, dans le dernier tiers du XVIIIe siècle = Kommunikation und Information im 18ten Jahrhundert*, Das Beispiel der Habsburgermonarchie, hrsg. Johannes Frimmel, Michael Wögerbauer, Wiesbaden, Harrasowitz, 2009, 163–173.

³⁸ FRANK–FRIMMEL 2008, i. m.186.

³⁹ *Joseph Stahel az STN-nek*. 1788. július 30., szeptember 3. Bécs. BPUN ms.1217. 195–197.

kielégíteni az igényeket.⁴⁰ Stahel állítása szerint minden megvan neki abból, amit kérés nélkül küldtek, mert ezek olyan bagatell kiadványok, amiket még jegyzékbe sem érdemes venni. Végül megjegyzi, hogy nem kért volna semmit, ha előre tudja, hogy megrendelését nem képesek teljesíteni.

A levélhez mellékelte listán azok a tételek szerepelnek, amelyeket vissza akart küldeni, mert nem volt rájuk szüksége. Ebből viszont rekonstruálni lehet, hogy 1788-ban melyek voltak azok a kötetek, amelyek megvoltak Stahelnek, és amelyekről, úgy vélekedett, mint átlagos, könnyen beszerezhető kiadványok. Ezen még azt is feltünteti, hogy mely tételek szerepelnek már az ő katalógusában is, mint például a *Traité du commerce de Ricard*, és a *Traité des jardins* kétféle kiadásban. A többi, rövidített címmel felsorolt cím útleírásra, pedagógiai és gyermekirodalmi valamint szépprózai művekre utal, ez utóbbiak között sok az ismeretlen cím.⁴¹

Amikor Durand ügynökön keresztül néhány héttel korábban eljuttatta második rendelését, köztük a tiltott könyvekre vonatkozóakat is, még nem tudhatta, milyen problémák merülnek fel a teljesítéskor.⁴² A tekintélyes tiltott listát egy még tekintélyesebb, csupán a katalógus sorszámára hivatkozó másik lista követi. Ez utóbbiakat azonban csak akkor lehetne azonosítani, ha rendelkezésünkre állna az STN új, számozott katalógusa, amelyből azonban egyetlen példány sem maradt fenn. A soron következő levélben Stahel megismétli azokat a tételeket, amelyeket megrendelt, de nem kapott meg. Domináns szerep jut köztük a szépirodalomnak: Samuel Richardson *Clarisse Harlowe* című regényének illusztrált kiadása, La Harpe *Comte de Varvic* című színdarabja, egy másik színdarab Dormont de Belloy-tól *Gaston et Bayard* címmel. Külön figyelmet érdemelnek a svájci kiadású könyvek, mint a nagy sikerű *Heptameron français*, a berni tipográfiai társaság 1781-es illusztrált kiadásában, vagy az olyan bestsellerek, mint a svájci származású író, Isabelle Pauline Polier de Bottens levélregénye a *Caroline de Lichtfield*, amely 1784-ben Lausanne-ban jelent meg először. A hasonló regények sorát gazdagítja Fanny Burney angol író *Evelina* című regénye, vagy a *Nouvelle Héloïse*-nak az 1782-es genfi kiadása. Rousseau mellett a francia regény klasszikusai közül még megtaláljuk Lesage-tól a *Gil Blas*-t és Restif de la Bretonne-tól a *Paysanne Pervertie* című művet. A történelem alá sorolható címeken kívül, mint az *Histoire de la Russie*, *Histoire de la guerre entre la Russie ...*, a többi a legkülönbébb témáikba tartozik, közös talán a kiadás helyéül szolgáló valamelyik svájci kiadó. A már említett tiltott könyvek egységes képet mutatnak. Ellentétben Hörlinggel és Mangottal, itt egyetlen szépirodalmi műfajú, erotikus vagy pornográf cím sem található, hanem lényegében a materialista filozófia legnépszerűbb műveire bukkanunk: D'Holbach *Le Christinisme dévoilé*, *La fausseté des miracles*, Voltaire *La Bible enfin expliquée*, D'Holbach *Le système de la nature*, *Examen des apologistes de la religion*, *Examen du nouveau testament*, *Examen des prophéties* stb. Ezek a címek megtalálhatóak voltak Weingandnál is.

⁴⁰ Joseph Stahel az STN-nek. 1788. július 30. Bécs. BPUN STN ms.1217. 191.

⁴¹ Joseph Stahel az STN-nek. 1788. július 30. Bécs. BPUN STN ms.1217. 193.

⁴² Durand az STN-nek. 1788. június 22. Bécs. BPUN STN ms. 1145. 321.

A hét év különbség Weingand 1781-es megrendelése és Stahelé között azt mutatja, hogy ez az anyag nem különösebben változott az évek során, sőt az STN komoly befolyással volt arra, hogy a birodalmi olvasók mihez férhetnek hozzá a materialista filozófiai korpuszból.

A materialista filozófiai művek esetében, továbbá a nyomtatott katalógus néhány kiválasztott tételénél Durand Stahel kérésére egy külön rendelkezést ír arról, hogy milyen módszerrel juttassák el a kényes szállítmányt. A kérés szerint három különböző címre, Pesten Weingandhoz, Pozsonyban Doll és Schwaiger címére, illetve Prágában Gerle könyvkereskedőnek kellett címezni a csomagokat, valószínűleg e három címre elosztva.⁴³ Durand az utasítás végén külön hozzá teszi, hogy minden csomag legyen jól bekötözve, becsomagolva, és többszörösen lepecsételve.

Stahel következő, szeptemberi levele alapján arra következtethetünk, hogy végül minderre sor sem került, mivel a „filozófiai” könyveket – ahogyan azokat ő maga is nevezi – lemondta az STN-nél, mert nagyon drágának találta.⁴⁴ Minthogy a megrendelést nem katalógus alapján adta le, a tiltott könyvek áráról utólag tájékoztatták. Mint írja, „Fontaine úr, mannheimi kereskedő a vásáron ehhez képest féláron kínálta őket.”

Stahel megjegyzése fontos a francia könyvek európai terjesztői hálózatait kutatva: a mannheimi Fontaine központi alakja volt a német területek francia könyvkereskedelmének. Ő maga is 1769 és 1785 között partnere volt az STN-nek,⁴⁵ ügyfelei között több cseh és magyar főúr megtalálható.⁴⁶ Érdekes, hogy éppen a tiltott könyvek miatt említi Stahel, pedig korábban Fontaine – az STN-ben őrzött leveleiben – azt hangoztatta, hogy nem foglalkozik sem pornográf, sem materialista kiadványok terjesztésével.⁴⁷ Fontaine szerepe Stahel működésében bizonyosan volt olyan jelentős, ha nem jelentősebb, mint az STN-é. Az együttműködésükre tett utalás pedig alátámasztja a német kutatás megállapításait, miszerint a német nyelvterületen viszonylag kevés kereskedő kezén volt a tiltott irodalom terjesztése, de hálózatuk Kelet-Európáig is elért. Figyelemre méltóan hatékony volt kommunikációs rendszerük, szervezettségük pedig igazi professzionalizmusra vallott, s ebben a Lipcsei Könyvvásár központi szerepet játszott.⁴⁸

⁴³ Uo.

⁴⁴ *Stahel levele az STN-nek*. Bécs, 1788. szeptember 3. BPUN STN ms. 1217 194.

⁴⁵ FREEDMAN, Jeffrey, *La Société Typographique de Neuchâtel et l'Allemagne = La Société Typographique de Neuchâtel 1769–1789*, éd. Michel Schlup, Robert Darnton, Neuchâtel, BPU, 2005, 484–485; VOSS, Jürgen, *Un centre de diffusion de livres français dans l'Allemagne du XVIIIe siècle: la librairie Fontaine à Mannheim = Transferts. Les relations interculturelles dans l'espace franco-allemand*, Michel Espagne–Michel Werner Paris, PUF, 1988, 262–272.

⁴⁶ MÁDL, Claire, *L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires = Kommunikation*, i. m. 184. A magyarok közül az Orczyak említhetők, akiknek könyvtárában megtalálható Fontaine annotált katalógusa.

⁴⁷ FREEDMAN 2005, i. m. 479.

⁴⁸ HAUG, Christine, *Frankreich nach Erscheinen verboten, sehr rar = Kommunikation...*, i. m. 231.

GRANASZTÓI, OLGA

**Contributions à la reconstruction des réseaux de distribution
européens du livre français. II.
Les rapports viennois de la *Société Typographique de Neuchâtel*. 1785–1789**

Les résultats de la coopération des bibliopoles viennois et de la *Société Typographique de Neuchâtel* sont de plusieurs couches. La question fondamentale pour la celle de l'expansion européenne, avait connu un succès temporaire dans l'Empire des Habsbourg, tout d'abord à Vienne, mais également à Prague, Pozsony et Pest. Le système de distribution bien composé, le réseau énorme des contacts, la souplesse, la coopération avec les éditeurs suisses, tout cela jouait un rôle au fait, que les commerçants de Vienne reconnaissent la possibilité importante à la coopération avec la STN. Tout de même, la STN voulait non seulement servir les nouvelles exigences d'un public nouveau, toujours demandant les nouveautés, mais à la fois vider ses stocks, entre temps énormément grossis. Les deux intentions se sont devenues de plus en plus contraires, cela se reflète le mieux dans le désappointement, lisible dans les lettres de Stahel: celui qui avait des rapports bien formés avec les partenaires d'Allemagne, ne trouvait plus assez actuelle l'offre de la STN. Le plus important concurrent a été le marché de livres de Leipzig, où un offre abondant de livres français européens était présent. Les rééditions, en quantité toujours croissante formait également une situation de concurrence, difficilement surmontable pour la STN. Les fils de la commerce interdite, réunis à Neuchâtel, autant que les envois délicats destinés pour Vienne, représentaient de plus en plus de difficultés. A la fin des années 1780, juste avant la Révolution Française, c'était déjà la finale pour la STN, tout de même, les rapports avec les pays de l'Europe Centrale donnait un essor encore à l'entreprise. L'Empire des Habsbourg connaissait à ce moment une période de développement, également dans le domaine économique et culturelle. Non seulement l'intérêt aux produits de la civilisation française, mais aussi les sommes d'argent suffisantes avaient rendu possible le succès de l'offre multiple et sans tabous de la STN sur le marché de livre toujours plus large de la capitale autrichienne. A la fois, il est clair, que la commerce des livres français était la plus aléatoire. La majeure partie des éditions dangereuses était de langue française, donc leur possibilité de vente était toujours flottantes. Vu la valeur esthétique, la plus grande difficulté se présentait dans le caractère inextricable de la production littéraire: les théâtres de la publicité littéraire n'étaient pas encore suffisamment développés à offrir au public et aux commerçants les informations nécessaires. Dans les nouveaux genres et sujets les livres sont parus en grande masse, et le succès futur n'était pas à prévoir. Les situations sont rapidement changées, en conséquence des transformations caractérisantes la littérature de l'Europe de l'Ouest des années 1790, les produits de presse française ont été déjà refoulés du marché.

RÓZSA MÁRIA

Magyar és német irodalmi kapcsolatok a *Pester Sonntagsblatt*ban 1853–1855 II.

A *Pester Sonntagsblatt* szerkesztőjének egyik fő célkitűzése volt a magyar irodalom német nyelven való közzététele. A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan sikerült ennek a törekvésnek a megvalósítása.

Magyar költők

A magyar költők közül a folyóiratban kétségkívül a legismertebb, legtöbbször szereplő költő Petőfi. Mégpedig előre kell bocsátanunk, hogy zömében igen jól sikerült fordításokat választott a szerkesztő közlésre, köztük jó párat a legismertebb Petőfi-versek közül. A lap a Petőfi-fordítók újabb generációját részesítette előnyben, elsősorban Dudumi Demetert, akinek *Klänge aus dem Osten* című 1855-ben Pesten, Geibelnél megjelent kötetéből vette át a közlésre szánt verseket. Így például Petőfi egyik legismertebb tájleíró versét „A Tisza”-t, „Die Theiß” címen.¹ „A Tisza” 1847 májusában jelent meg a *Honleányok Könyvében*. Mivel Petőfi egyik nagyon ismert, emblematikus verséről van szó, amelynek a magyarok kisiskolás koruk óta szinte minden sorát ismerik, mert memoriterként tanulták, rögtön szembetűnik, hogy az eredeti kevés szóval való kifejezése helyére a magyarázó, kifejtő megoldások léptek a fordításban. Ezt a felelősséget a fordító is érezhette, ezért használta a „szabad” fordítás kifejezést. Ennek ellenére a fordítás tartalmilag hű, és a vers hangulatát is részben sikerült Duduminak visszaadnia.

Carl Schröter fordította Petőfi „Gyors a madár, gyors a szélvész” című ’betyáromancát’, „Schnell ist der Vogel in der Luft” címen², amit egyébként Anton Vilney és Adolf Dux is lefordított. Schröter a népies hangvételt jól eltalálta, mert ez megfelelt saját temperamentumának, és mert jól ismerte a magyar népdalt, formai elemeit is át tudta ültetni a saját nyelvére. A vers témája, mely ritmusát is meghatározza egyben, a betyár száguldása a pusztán, szélnél sebesebben. Turóczi-Trostler sajnálja, hogy Schröter nem fordított többet, a „Gyors a madár, gyors a szélvész” vers fordításai

¹ *Die Theiß*. Frei nach dem Ungarischen des PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 31, 30. Juli 1854, 412.

² *Schnell ist der Vogel in der Luft*, (Nach PETŐFI) *Lieder aus Ungarn* Von Carl SCHRÖTER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. August 1854, 485.

közül az ő véleményével egyetértve Dux „esetlen, lapos” és Anton Vilney tartalmilag és formailag hű, de jellegtelen fordításai mellett Schröteré adja vissza legjobban a vers ritmusát, annak ellenére, hogy rímhelyzetben ő is két helyen a Vilney által használt szavakat szerepelteti (a rímképlet: A, A, B, B : fürwahr/Betyár, fang/Bank).³ Schröter *Lieder aus Ungarn* címen jelentette meg 1854-ben Lipcsében magyar tárgyú verseit, köztük fordításait egy vékony kötetben. A kötet Lenau és Beck pusztá-, betyár- és cigányromantikájának világát állítja elének. Ugyanebben a kötetben látott napvilágot Herwegh „Husarenlied”-je Schröter által úgy átírva, hogy az már közel jár a plágium fogalmához.⁴ A *Pester Sonntagsblatt* is közölt ezekből a versekből egy csokorra valót, a Petőfi-fordítás mellett a „Husarenlied”-et és a Turóczi-Trostler szerint már a paródia határát súroló „Szegény legények”-et „Arme Bursche”⁵ címen, a német szövegben a magyar „szegény legények” refrént komikus módon megtartva. Megjegyzem, hogy Schröter életrajzi adatai ismeretlenek.

Az Alfred Teniers írói néven publikáló bécsi születésű Siegmund Herzl (1830–1889), aki szintén sok Petőfi-verset fordított, már a 19. század második felének Petőfi-fordítói közé tartozik (kötetben I. *Petőfis Gedichte*, Halle a. d. S. [1887]), munkája az „A hűtelen barátokhoz” („An treulose Freunde”) című vers átültetése.⁶ A „Felhők” ciklushoz tartozó és Shakespeare hatását tükröző versben a természetből vett metaforákon és hasonlatokon (fa, levelek, őszi szél, kikelet) keresztül mutatja be a költő saját viszonyát az őt elhagyó barátokhoz (levelek), akik/amelyek az idő változásával hagyják el őt, illetve térnek vissza hozzá. A fordítás nem a szó szerinti hűségre törekedett, de – bár más fordulatokkal – sikerült a költő gondolatainak lényegét és a vers hangulatát visszaadnia.

A „Homér és Oszián” („Homer und Ossian”) Kertbeny fordításában jelent meg, a fordítás az „Album hundert ungrischer Dichter”-kötetben is szerepelt.⁷ A versben két költőtípust jelenít meg, a délit és az északit. A „Homér és Oszián” Petőfinek a múltba tekintő versei közé tartozik, és mint oly sok 1847-ben keletkezett vers, a költő életében nem jelent meg. Kertbenynek főleg Petőfi népdalszerű verseinek fordítása nem sikerült, az a műfaj nem illett az egyéniségéhez, az ódai hangvételű „Homér és Oszián”-ban tartalmilag és formailag többé-kevésbé hű az eredetihez. Megőrzi a kezdeti metaforát (Petőfi két elsüllyedt városhoz hasonlítja a két ellentétes stílust képviselő költőt, melyeket elnyel a tenger, csak tornyaik látszanak ki a vízből), a vers alapját képező ellentétpárokat állít fel: „Koldus vala az, / Királyfi emez. Mi különbség! / De egybe hasonlatosak: / Mindketteje vak volt.” És Kertbenynél:

³ A három fordítás szövegét lásd: TURÓCZI-TROSTLER József, *Petőfi belép a világirodalomba*, Bp., Akadémiai, 1974, 96–97, 111–112, 149.

⁴ TURÓCZI-TROSTLER 1974, (32. jegyzetben), i. m. 148–149.

⁵ *Arme Bursche. Lieder aus Ungarn*, Von Carl SCHRÖTER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. August 1854, 484–485.

⁶ *An treulose Freunde* (Frei nach dem Ungarischen des Alexander PETŐFI), Von Alfred TENIERS = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 6, 5. Februar 1854, 87.

⁷ *Homer und Ossian*, Aus dem Ungarischen des PETŐFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 10, 5. März 1854, 151–152.

„Bettler nur war jener, / Dieser Königssohn. Welch Unterschied! / Doch in Einem sind sich beide gleich: / Beide waren blind.” Költői különbségeiket (klasszikus és romantikus költő) mitikus, elvont táj-hasonlattal mutatja be. Az ellentét folytatódik: „Minden, mi világos, / Minden, mi virágzó, / Dalodban, oh koldusok öse, Homér! / Minden, mit sötét, / Minden, mi sivár, / Dalodba’, királyi utód, Oszián!” és „Alles, was nur licht ist, / Alles, was nur blühend, / Liegt in deinem Lied, o Bettelgreis Homer – / Alles, was nur dunkel, / Alles, was nur kahl ist, / Hat den Lied, o Königsengel Ossian!” Ellentéteik mégis hasonlatosságba olvadnak össze a vers végén, melyet ugyanakkor az öregség és a halhatatlanság ellentéte feszít belülről: „Csak ősz fejetek koszorúja marad zöld” és Kertbenynél: „Nur auf euern Greisenhäuptern / Bleibt der Kranz stets grün!”

A „Ki gondolná, ki mondaná...” („Wer kann es denken”) című vers Dudumi átültetése. A jelenben békés táj képének szembeállítását a csatatérre változott tájjal mind strukturálisan, mind hangulatilag igen jól sikerült szabad átköltés.⁸

Dudumi mellett sokat fordított Petőfitől Szegfi Mór is, bár az ő fordításai kötetben nem láttak napvilágot. Szegfi Mór Mihály (1825–1896) főreáliskolai tanár, miniszteri titkár, azok közé a zsidó írók közé tartozott, akik szorgos munkatársai voltak a magyarországi német nyelvű lapoknak. A „Mebántott a rózsám...” kezdetű vers, mely Szendrey Júliára vonatkozik és Pesten keletkezett, Petőfi életében nem látott napvilágot.⁹ Fordítása „Liebchen thät mich bitter kränken”¹⁰ címen jelent meg a *Pester Sonntagsblatt*-ban. Szegfi formailag szabadon kezeli a szöveget; a Petőfi-féle két strófát felbontja négy versszakra, azonban a népdalszerű hangvételt, a költői képet (seb, amely csak a sírban gyógyul meg) sikerült megőriznie.

Szintén Dudumi fordította a „Ha az isten ...” (Wenn Gott...) ¹¹ kezdetű verset, amit Horváth János Petőfi átalakuló hazafias lírájában az „Egy gondolat bánt engemet” előfutárának tekint. Ugyancsak Szegfi ültette át németre a „Fürdik a holdvilág az ég tengerében...”¹² című Petőfi-verset, méghozzá figyelemre méltóan, a szegény sorsa miatt rablóvá lett ember bűnbánó, tehetetlenségét felismerő helyzetének bemutatását hangulatilag és formailag (népdal) is jól adja vissza. Szegfi fordította „A virágok” című verset is.¹³

⁸ *Wer kann es denken ...* Frei nach dem Ungarischen des Alexander PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 15, 9. April 1854, 225.

⁹ PETŐFI Sándor *összes költeményei* (1847), Kritikai kiadás, Sajtó alá rend. Kerényi Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008, 378.

¹⁰ *Liebchen thät mich bitter kränken*, Nach PETŐFI aus dem Ungarischen übersetzt von Moritz Szegfi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 25. December 1854, 652.

¹¹ *Wenn Gott ...* Frei nach dem Ungarischen des PETŐFI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 8, 1855, 600.

¹² *Es badet der Mondschein im Sternengefunkt*, Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 29, 1855, 408.

¹³ *Die Blumen*, Aus dem Ungarischen des PETŐFI von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 23, 1855, 311.

Petőfi-tolmácsolásaival tűnik fel a lapban Eiber Antal. Az ő munkái a „Még alig volt reggel” („Kaum brach an der Morgen...”) ¹⁴ és a „Pusztá föld ez, a hol most járok...” („Durch die kahlsten Gründe ...”) ¹⁵ című versek fordítása. Az első vers két strófáját négy kétsoros versszakra szedi szét, és kihagyja a „Juliskám” nevet, mely Petőfi személyes sorsára utal, nála a semleges, általánosító „o Heißgeliebte” szó szerepel, de a reggel/este – fiatalság/halál ellentétét frappánsan oldotta meg. A „Pusztá föld ez, a hol most járok...” című költeményt formailag teljesen átalakította Eiber. Petőfinél a vers mindössze egy strófából áll, amit a fordító – bár a költői képeket megőrzi – hét négysoros versszakra bontja, emellett Petőfi páros rímei helyett nála keresztrímek szerepelnek. Eiber Antal (1833–1877) a Rókus kórház másodorvosa volt ¹⁶, akiről Szinnyei sem tudja, hogy orvosi szakpublikációi mellett szépirodalmat fordított németre.

A „Reszket a bokor, mert ...” („Es bebt der Zweig im Busch...”) ¹⁷ népdalszerű szerelmes vers fordítása szintén jól sikerült Szegfinek. Az ABAB rímképletet, szóismételeket („reszket a bokor”... „reszket a lelkem”) megtartja: „Es bebt der Zweig”... „Auch mir erbebt das Herz,”; „Eszembe jutottál” sor kétszer egymás után: itt ugyan csak a Perfekt igealak azonos: „Denn du bist dort eingezogen. / Bist mir in das Herz gezogen”; A túláradó érzelmet naiv párhuzamban a Dunához hasonlítja: Teli van a Duna, / Tán még ki is szalad, / Szívemben is alig /Fér meg az indulat... De ha mégsem találna viszonzásra szerelme, akkor is jókívánásokat küld felé: az „áldjon meg” helyett óvjon meg „behüten” szerepel, de ugyanott, rímhelyzetben, ahol a magyarban.

Az „Alku” („Der Handel”) Szalkszentmártonban keletkezett 1845-ben. Leopold Rosner fordítása a népies hangot jól eltalálja, bár formailag nem teljesen hű. ¹⁸

Arany köztudottan nem örvendett olyan nagy népszerűségnek német nyelven, mint Petőfi. Két versének fordítását közölte a *Pester Sonntagsblatt*. Az egyik az „Ágnes asszony” ballada Szegfi Mór fordításában. ¹⁹ Arany verse 1853-ban, tehát nagykorúsi korszakában keletkezett, ezeknek a balladáknak zömét a történelmi tárgyú balladák alkotják, de találhatók köztük az 1848 előtti parasztszöveghez tartozó témájúak is. A balladák egyik fő motívuma a hősök által elkövetett bűnt követő bűnhődés. A fordítás maga hű, fő hibája az önkényes rövidítés: Aranynál a ballada 26 strófából áll, Szegfi fordításában mindössze 14. Sajnálatos módon a fordító a főszereplő

¹⁴ *Kaum brach an der Morgen...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von Anton EIBER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 34, 1855, 489.

¹⁵ *Durch die kahlsten Gründe ...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI von Anton EIBER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 36, 1855, 520.

¹⁶ Eiber Antal életrajzi adatait dr. Dörnyei Sándor szíves közlése alapján tudom.

¹⁷ *Es bebt der Zweig im Busch...* Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von M. SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 38, 1855, 570.

¹⁸ *Der Handel*, Aus dem Ungarischen des A. PETŐFI, Von L. R. = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 1855, 761.

¹⁹ *Frau Agnes*, Ballade von Johann ARANY, Aus dem Ungarischen von Moriz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 55–56.

ábrázolása szempontjából lélektanilag fontos mozzanatok bemutatását hagyta ki. Az első szerkezeti egység, – Ágnes asszony letagadja bűnét a kérdezősködő gyerekek előtt –, a negyedik versszakig tart. Az utána következő 5 strófát, Ágnes asszony megőrülésének nyilvánvalóvá válását, börtönbeli képzelgéseit kihagyja. Pedig ezek a versszakok a hősnő megőrülésének fokozatait, a valóságtól való fokozatos eltávolodását hivatottak lélektanilag megalapozni és bemutatni; a tömlöcben a sötétség és fény kettőse tükrözi az elítélt lelki állapotát; Ágnes asszony a börtönben összeroppan, megtévelyedik, csak a véres lepedőt látja. Utána Szegfinél a vers második szerkezeti egysége, a bíróság következik: Ágnes asszony tette csak a tárgyaláson derül ki. A bíróság váratlanul és emberségesen átlátva a helyzetet, az asszonyt nem tekinti büntethetőnek földi hatalom által. Szegfi ebből a második szerkezeti egységből ismét kihagy két strófát, azokat, amelyben Ágnes asszony elkeseredetten kísérletet tesz meggyőződni ép eszéről, és amelyben felfogja, hogy esetleg soha többet nem jut ki a börtönből. A harmadik szerkezeti egység a huszadiktól a huszonhatodik versszakig tart, és az asszony öregedését mutatja be. Ágnes asszony élete végéig mossa a véres lepedőt. Arany kivételes lélektani hitelességgel ábrázolja az elme tisztánlátásáért folytatott küzdelmet, az állandó önreflexiót, amely már az elme megbomlásának jele. A záró versszak kisebb módosításokkal az első versszak ismétlése és ily módon a cselekmény keretbe foglalása. A keresztény–kálvinista Arany világvéleményének megfelelően a bűnhődés folyamatát csak annak végpontjáig követhetjük nyomon, a lehetséges folytatás, a kegyelem gesztusa már túl van a vers világán. De a fordító a felmentő ítélet után elhagyja hőst, pusztán még két strófát szentel annak bemutatására, hogy Ágnes asszony bomlott elmével továbbra is mossa véres lepedőjét a patakban. Az eredeti ilyenfajta megkurtításának, a lélektani ábrázolás fontos mozzanatainak elhagyása valószínűleg a fordító azon célkitűzéséből eredhetett, hogy a verset könnyebben „emészthetővé” tegye, nem beszélve itt most sokat az olyan népnyelvi kifejezésekről, mint „kelmed”, „galambom”, melyekhez hasonló hangulatfestő elemeket hiába keresünk a fordításban.

A másik a „Letésem a lantot”²⁰ („Ich lege die Laute nieder”) elégikus óda a Geibel kiadónál, Pesten jelent meg „Klänge aus dem Osten : Sammlung ungarischer Dichtungen” című kötetből, mely Dudumi Demeter fordításait tartalmazza, került átvételre. Az 1850-ben született vers alapélménye a kiábrándulás, a múlt visszahozhatatlanságának felismerése, a nemzeti és a mély személyes válság. A vers megértéséhez a magyar történelem és Arany személyes sorsának ismerete mindenképpen szükséges. Arany versében a Bach-korszak egész irodalmi élete benne foglaltatik. Arany nyelvezete emelkedett, költői és elégikus, ezért használ régies szóalakokat. Maga a „letésem” szó hangulata is visszaadhatatlan, ugyanígy a „levél” igealak is. Arany két korszakot állít egymással szembe: a céltalan jelent és az éltető múltat. A derűs, harmonikus múlt állandóan szembesül a jelennel. A múlt bemutatásához virágzó természeti képet használ. („Más ég hintette rám mosolyát, / Bársony palástban járt a föld, / Madár zengett

²⁰ *Ich lege die Laute nieder*; Aus dem Ungarischen des Johann ARANY = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 8, 1855, 93.

minden bokorban, / Midön ez ajak dalra költ. / Fűszeresebb az esti szél, / Hímzettebb volt a rét virága.” („Mir lachte damals eine andre Sonne, / Die Erde schritt einher in Sammetpracht, / Ein Vogel sang auf jedem Strauch in Wonne, / Sobald mein Mund zum Singen aufgewacht.”). A szabadságharc bukásával a költői lét is válságba került, Arany úgy érezte, értelmét veszítette az írás, a jövő kilátástalan, bizonytalan, ha a nép halott, és a népi-nemzeti költészetre nincs szükség. Így fonódik össze a versben a nemzeti és a személyes tragédia, „jobb felét” (Petőfit), barátját és költőtársát is elvesztette. Arany a kétsoros refréne az utolsó strófa kivételével nem változtat semmit, a fordító két igét változtat (kétszer hingekommen, négyszer hingegangen szerepel) ráadásul a negyedik versszakban nem sikerült a változatlanúságot megtartania, a „Hittük: ha illet a babér, / Lesz aki osszon ... Mind hiába!” a remények szétfoslásánál a hiába szó, ráadásul kétszer ismételve, (és a mondat eredeti jelentését teljesen átalakítva, amely a babér osztójára vonatkozik, nem arra, aki kapja) belenyúlik a refrénbe: „Wir glaubten, nach dem Lorber werde langen / Ein Mitgenosse der Vergangenheit – – / Umsonst, umsonst!” A refrénben Arany kétféle igealakot (egyszerű múlt idő és archaikus közelmúlt) használ: Hová lettél, hová levél”, míg a fordító a német nyelv sajátosságát, a kettős múlt időt (Imperfekt, Perfekt) variálja: „Wo kamst du hin, wo bist du hingegangen/hingekommen”. Arany költeménye azonban mégis hordoz valami pozitív vonást; költészetileg ez az új tematika a modern értelemben vett, erősen szubjektívizálódo líra megjelenése is egyben Arany költészetében.

Vörösmartytól egy kevésbé ismert verset, az 1836-ban keletkezett „Gyász és remény”-t („Trauer und Hoffnung”)²¹ választott Levitschnigg közlésre. A fordító Braun József (1840–1902) fiatal író, újságíró lehetett.

A „Das Antlitz”²² Frei nach dem Ungarischen des Andreas Tóth von Demeter Dudumi című vers szerzője beazonosíthatatlan.

Gyulai Pál „Midön elindult” című versét Dudumi fordította „Als sie schied” címen.²³ Dudumi bár formailag megőrizte a vers sajátosságait, de szóhasználatában, költői képeiben átköltötte azt, valahogy megpróbálta jobbá tenni, Gyulai helyenként régies, esetlennek, döcögősnek vélt szóhasználatát kiegyengetni. Gyulai kritikai tevékenységével hozzájárult a népnemzeti irány létrejöttéhez, Petőfit és Aranyt tartotta a magyar irodalmi fejlődés csúcspontjának, és harcot folytatott az 50-es évek Petőfi-epigon költői ellen.

Dudumi fordította Sükei Károly (1824–1854) „Lenge szellő...” című versét („Es braust der Wind ...”),²⁴ mely Sükei „Hulló csillagok” című 1851-es kötetében látott napvilágot.

²¹ *Trauer und Hoffnung*, Aus dem Ungarischen des VÖRÖSMARTY, Von Josef BRAUN = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 3, 13. August 1854, 436–437.

²² *Das Antlitz*, Frei nach dem Ungarischen des Andreas TÓTH von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 24, 11. Juni 1854, 329.

²³ *Als sie schied*, Frei nach dem Ungarischen des Paul Gyulai von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 34, 20. August 1854, 448.

²⁴ *Es braust der Wind ...*, Frei nach dem Ungarischen des Karl Sükei von Demeter Dudumi = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 20, 14. Mai 1854, 281.

A ma már kevéssé ismert Győrffy Gyula (1835–1885) „Ibolyák : Költeményfüzér” címet viselő, 1855-ben megjelent kötetéből fordította Dudumi a „Nem fáj neked” („Dein Herz empfindet...”) ²⁵ című verset. A költemény alapja a letépett virág és a múló szerelem közti kedvelt hasonlat, Dudumi jól adja vissza a vers melankólikus hangulatát, a két strófát négy versszakká bővíti.

Lévay József (1825–1918) költő, Borsod vármegye aljegyzője, majd 1861-től alispánja, a népies-nemzeti irány képviselője, biedermeier hangulatú, csendesesen rezignált „Spätes Schwärmen” ²⁶ („Késő ábránd”) című verse az öregedő férfi bánatát tükrözi az elmulasztott szerelem miatt. Duduminak a népies hangvétel megőrzése fordításaiban mindig jobban sikerült, mindig hitelesebb, mint a romantikus hangulat visszaadása. Itt alkalmaz például olyan elcsépelet szófordulatot, mint „Träume sind nur Schäume”, és túloz: („Wie ein irrer Wandersmann, / Der vom Himmel nieder/ Stürzend...”) Az eredetiben: „Én meg mint az égnek eltévedt vándora, / Egyedül bujdosom földön idestova”). Még egy Lévay-verset jelentetett meg a *Pester Sonntagsblatt* ez az „Őszi táj” („Herbstgegend”) ²⁷ című volt. Dudumi fordítása költői, hangulatos, de nem igazán hű az eredetihez.

Ifjabb Szász Károly (1828–1905) „Bánfi Dénes csókja” című erdélyi témájú balladáját az Album rovatban közölték: „Der Kuß des Bánfi Dénes” címen Dudumi fordításában. ²⁸ Szász Károly saját költészete mások hatását mutatja, balladái Arany nagykőrösi balladáiét, sokkal jelentősebb azonban műfordítói tevékenysége (Shakespeare, Molière-fordítások). ²⁹

Czuczor Gergely (1800–1866) költő, nyelvész, az Akadémia nagyszótárának szerkesztője „Mi lennék” „Was ich sein möchte!” ³⁰ című Kisfaludy Károly modorában írott helyzetdala, Dudumi fordításában megőrzi a népdalszerű hangvételt és szóhasználatot, a természeti képekre épülő, allegorikus gondolatmenetet.

Kertbeny magyar költők fordításait tartalmazó kötetéből „Album hundert ungrischer Dichter” (Dresden: Schaefer – Pesth : Geibel), mely 1854-ben jelent meg, közölte a *Pester Sonntagsblatt* a „Két dalnok” („Zwei Sänger”) című Garay-verset, melyben az éneklő két szegény, kopott madár a költészet metaforája. A másik Garay-vers

²⁵ *Dein Herz empfindet, ... Aus dem Ungarischen des Julius GYÖRFFY = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 1855, 344.

²⁶ *Spätes Schwärmen*, Frei nach dem Ungarischen des Joseph LÉVAI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 16, 16. April 1854, 234–235.

²⁷ *Herbstgegend*, Frei nach dem Ungarischen des Joseph LÉVAI, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 19, 7. Mai 1854, 268.

²⁸ *Der Kuß des Bánfi Dénes*, Ballade des Karl SZÁSZ, Von der Redaktion des *Divatcsarnok* mit dem Preise von zehn Dukaten gekrönt, In der Uebersetzung aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 15, 23. April 1854, 246–248.

²⁹ KOVÁCS Kálmán: *A népies-nemzeti irányzat kisebb költői = A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, IV, szerk. Sötér István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 171–173.

³⁰ *Was ich sein möchte!* Frei nach dem Ungarischen des Gregor CZUCZOR, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 30, 23. Juli 1854, 400.

„A Balaton” („Der Balaton /Plattensee”)³¹ amely egy öt részből álló versciklus része, az első rész a tó keletkezésének mondája. Garay harmadik közölt verse „A királyleány és apródja” („Königsmaid und Edelknabe”) című ballada. Kertbeny műfordításainak sokat kárhoztatott általános jellemzője a többet mondás, vagyis, hogy a szótagszám és a rím kedvéért mindent több szinonim szóval fejez ki. Dudumi fordította le Garay „Két leány” („Zwei Mädchen”),³² című versét, melyet korábban már Kolbenheyer Mór is átültetett németre, és a *Pesther Tageblatt* közölte. A vers a magyar történelem egyik mélypontját, a mohácsi csatát idézi fel a szereplők alakján keresztül, az egyik leány apját, a másik kedvesét veszttette el a csatában, a csatát megjárt énekes pedig „édesanyját”, vagyis a hazáját, ezért lehetetlen gondtalanul énekelniük, szórakozniuk. Az epilógus egy év múlva azonban bizakodó: elmúlt a tél, minden kiszökdült, az egyik leány gazdag örökséghez jutott, a másikat eljegyezték, a „fű s virágtalan” domb alatt a sírban nyugszik a „dálnok vitéz”.

Dudumi, bár sokszor szabad fordításnak nevezi munkáját, Tompa Mihálynál mégis odáig megy el, hogy a burkolt utalásokra éltélőbb kifejezésekkel „ráerősít”, egyértelműsíti a politikai kritikát. Tompa „Ein Begräbnis” („Temetés”) versének fordítása jó példa erre. Tompa hazafias elégiái és allegóriái az önkényuralom korában teljesedtek ki. Így ez a verse is az önkényuralom elleni burkolt tiltakozás: az anya élve eltemeti gyermekét a harcban elesett apa mellé, inkább mint, hogy „rab, vagy földönfutó” legyen. Dudumi a vers tiltakozó hangvételét felerősíti, értelmez, olyan kifejezéseket használ, amelyek a magyar szövegben nincsenek benne, és még egyértelműbb politikai vádakot fogalmaz meg: „Ach Waise jedes/Im Lande selbst verwaist.” (a magyarban az „árva” szó nem is szerepel, különösen nem az országban elárvult értelemben, ráadásul nyomatékosan kétszer); aztán: „Viel lieber todt in deinen Armen gedrückt./ Als daß er vor Tyrannenblick sich bückt”, miközben Tompánál csak ennyi szerepelt: „Bús öledben jobb lesz tudnom őt, / Mint kopogva zárt ajtók előtt;”³³

Tóth Kálmán (1831–1881) író, költő, színműíró, országgyűlési képviselő az 50-es években rendkívül népszerű volt, a *Hölgyfutár* segédszerkesztője majd szerkesztője, 1864-ben pedig ő alapította meg és szerkesztette haláláig a *Fővárosi Lapokat*. Költészetének fő témája a boldogtalan szerelem, a lemondás csendes vívódása, önmarcangolás, csalódás, kiábrándulás volt. Sok versét megzenésítették. Nemcsak a nagyközönség szerette, de író társai is. A *Pester Sonntagsblatt* a következő verseit közölte: „Beköszöntött...”³⁴ Dudumi Demeter fordításában. A hiúsága miatt nem szerelemből férjet választó nő boldogtalanságát figyeli az elhagyott szerelmes

³¹ *Gedichte von Garay. Königsmaid und Edelknabe* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 544; *Zwei Sänger* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 544–545; *Der Balaton* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 42, 15. October 1854, 545.

³² *Zwei Mädchen*, Aus dem Ungarischen des Johann GARAY, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 27, 2. Juli, 1854, 364.

³³ *Ein Begräbnis*, Frei nach dem Ungarischen des Michael TOMPA = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25, 18. Juni 1854, 340.

³⁴ *Im April 1853*, Von Koloman TOTH, Aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 25. December 1853, 59–60.

a „Sápadt asszony...”³⁵ című elégikus hangulatú versben. Az 1853 novemberében elhunyt Garay János emlékére írt versét („Garay sírjánál”)³⁶ Dudumi fordította. Az 50-es években a kortársakat foglalkoztatta a saját népétől nem becsülten, elhagyottan meghalt költő témája (így Lisznyait és Jókait is). Például itt így ábrázolja ezt a helyzetet a Tóth Kálmán versét átültető Dudumi: „...bittre Thränenfluth / Waschen von dem Volk die Schande, / Daß sein Dichter, Bettlern gleich, / Wankte zu des Grabes Rande?”. A költő siratása átmegegy a nép sorsáért való aggodásba: „Um zwar für den Sänger nicht, / Ach nur für mein Volk zu beten!”. Tóth „Fekete szemű leánykának”³⁷ című költeményét Szegfi Mór fordította. Kertbeny „Album hundert ungrischer Dichter” című kötetéből vette át a szerkesztőség közlése szerint a lap Tóth Kálmán „Búza közé...” című versének „Heckenrosen der Liebe”³⁸ című fordítását. A magyar szöveg közismert népdalrészlettel indít „Búza közé száll a dalos pacsirta, / Hogyha magát már odafenn kisírta”. Ez a lehetőség a fordító számára természetesen nem adott. Kertbeny szokásához híven mindig beszúr magyarázó szavakat a szótagszám kedvéért, ráadásul a hátravetett jelzők a népdaltól teljesen idegenek, és a német szavakat szokatlanul rövidíti „Liebspärchen”: („Und zwischen den Ähren, den Blümlin, den blauen, / Da kann ihr beweintes Liebspärchen sie schauen.” – S buzavirág, buzakalász árnyába / Reá akad megsiratott párijára”).

Balogh Zoltán „Te vagy minden...”³⁹ kezdetű szerelmes versét Szegfi Mór ültette át németre. A biedermeier hangulatot a költő szóhasználata jól tükrözi: „Álmaimat rózsaujjod hímszi”, „hajnalkorodban”. Balogh Zoltán (1833–1878), költő, drámaíró, publicista verseit Nagy Ignác *Hölgyfutár*ában közölte az 50-es években, 1855-ben aztán kötetben is kiadta őket.

Lisznyai Kálmán (1823–1863) Nógrád megyei Petőfi-epigon költő volt, már az 1840-es években feltűnt népies hangvételű verseivel, de az önkényuralom éveiben szinte hajhászta az eredetiséget, erőltetetten népieskedett, szokatlan képekkel, tájnyelvi szavakkal tüzdelte tele verseit, amiket gyakorta lábjegyzetekben kellett magyarázni. Levitschnigg fordításában jelent meg Lisznyai „A csalogány temetése” című verse. „Das Begräbniß der Nachtigall”⁴⁰ címen. Ez a fordítás nem bizonyítja, hogy Levitschnigg értett magyarul, a szabad fordítást segítséggel is létre tudta hozni. A vers Lisznyai később, 1856-ban kiadott *Madarak pajtása* című kötetében is megjelent.

³⁵ *An eine blaße Frau*, Von Koloman TOTH, Aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 3, 18. December 1853, 44–45.

³⁶ *An Garay's Grab*, (Frei nach dem Ungarischen des Koloman TÓTH), Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 13, 26. März 1854, 195–196.

³⁷ *An ein schwarzäugiges Mägdlein*, Aus dem Ungarischen des Koloman TÓTH, Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 212.

³⁸ *Heckenrosen der Liebe*, Aus dem Ungarischen des Kalman TOTH = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 10, 5. März 1854, 152.

³⁹ *Du bist...* Aus dem Ungarischen des Zoltán BALOGH. Von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25. 1855, 344.

⁴⁰ *Das Begräbniß der Nachtigall*, Von Koloman LISZNYAY, In freier Übertragung aus dem Ungarischen von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 8. Januar 1854, 25–26.

A költemény a csalogány temetését írja le erdei környezetben, és a legkülönfélébb állatokat ábrázolja részletesen, amelyek feldíszítik halott társukat. A német fordításból kimarad az elhagyottan meghaló magyar költőre vonatkozó utolsó három versszak, melyhez a madártemetés csak ürügyül szolgált: A természet részvételével szembeállítva az elfelejtett, egyedül hagyott magyar költő holtteste: „A természet részvéte mily dicső! / De oh mi más a költő sorsa itt, / Az életben, az emberek között, / Résztvételesség s gúny sujtja napjait. / A nemzet dalnoka elhagyatva, / S rongyban fekszik a puszta terítőn”, valamint: „S ha meghal a szegény magyar költő, / Bár mily dicsőn zengedezett s hatott: / Ah! Talán egyedül csak a jó ég / Sír utána könyharmatot!”. A vers vonatkozhat az 1853 végén súlyos betegségek következtében elhunyt Garay Jánosra, bár az ő árváinak megsegítésére adakozás indult Pompéry János vezetésével.

Az „An die Liebe”⁴¹ című, Dudumi által fordított Lisznyai-vers eredetije „Jó tanuló”. Dudumi az eredetileg két versszakból álló vers első strófáját mintegy keretként megismétli: Szerelem! Szerelem! / Keserves üdvösség! Angyalok játéka, / Menyei mesterség.” – „Liebe, süße Liebe, / Bittere Geselligkeit; Schönstes Spiel der Engel, Meisterstück der Ewigkeit.” Dudumi fordította Lisznyai „A Palóc Alföld” című versét „Der Hirtenknabe” címen.⁴² A „Schmerz”⁴³ című verset Kertbeny fordította és közölte „Album hundert ungrischer Dichter” című említett kötetében, ennek eredetijét sajnos nem sikerült azonosítanom. Kertbenynek nemcsak Petőfi-fordításai, hanem Garay- (az „Obsitos” kivételével) és Lisznyai-fordításai sikerültek igen gyengén. „Különösen Lisznyai versei hatnak száználmasan” – írja Detrich Márta.⁴⁴ A „Harangszó” („Glockenklang”)⁴⁵ című vers fordításának történetét, melyet Johann Ladislaus Pyrker (1772–1847) egri érsek, ismert magyarországi német nyelvű költő készített el, szerkesztői megjegyzésből tudhatjuk meg.⁴⁶ A vers magyarul az *Órangyal : Vallási almanach* 1846. évfolyamában jelent meg, s Tárkányi Béla (1821–1886) apátkanonok, költő, műfordító hívta fel Pyrker figyelmét rá, ezt követően a költő Pestről Egerbe vezető útja közben, térdén írva készítette el a fordítást, amely aztán eljutott Lisznyaihoz, aki ezt nagy kitüntetésnek tekintvén, továbbadta a *Pester Sonntagsblatt*nak. Lisznyai, a nógrádi táj szülőtte, a mélyen vallásos katolikus falusiak életéből merít egy oktató történetet, a túlzottan vallásos leányt kicsúfoló társnője vőlegényének halálát jelzi a megkonduló harang. Lisznyai versében találhatóak szép, költői részek, mint a hasonlat: „Mint egy óriási holló / Barna szárnyon szállt az estve,” („Da sank der Abend, wie ein Riesenaar / Die Flügel

⁴¹ *An die Liebe*, Von Koloman LISZNYAY, In freier Uebertragung aus dem Ungarischen von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 56.

⁴² *Der Hirtenknabe*, Mit freier Benützung des „Palóc Alföld” von K. LISZNYAI von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 7, 12. Februar 1854, 103–104.

⁴³ *Schmerz*, Aus dem Ungarischen des Lisznyai = *Pester Sonntagsblatt*, 152. Nr. 10, 5 März 1854, 152.

⁴⁴ DETRICH Márta, *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*, Szeged, Viktória ny., 1936, (Germanisztikai füzetek), 69.

⁴⁵ *Glockenklang*, Von Koloman LISZNYAY übersetzt von weiland L. v. PYRKER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 38, 1855, 552–553.

⁴⁶ LISZNYAY Kálmán, *Harangszó, Órangyal : vallási almanach 1846*. Szerk. Sujánszky Antal, Pesten, Emich, 1846, 55–60.

breitend, auf die Flur”), ami, ha nem is teljesen hú (Aar – sas), de azért megközelítő, vagy „A hold, mint imádkozó hölgy, / Föllegoltárra borúla” (Es sah der Mond, den Blick von Thränen schwer, / Wie eine betendfromme Maid”), amelyben a „Maid”, leányka, hajadon nem igazán szerencsés választás az emelkedettebb „hölgy” helyett, de Pyrker fordítása formailag hú, és a páros rímekeket is megtartja. A „König Mátyás”⁴⁷ eredetijét Lisznyai több Mátyás királyról szóló verse között nem sikerült megtalálnom.

Bangó Péter (Pető) (1824–1853) aradi ügyvéd, író, az *Arad* című hetilap szerkesztője, verseket, elbeszéléseket írt. „Was ist dem Felde widerfahren?”⁴⁸ című versét Dudumi fordította. Mivel Bangónak önálló kötete nem jelent meg, csak lapokban publikált szétszórtan, így a vers eredetijét megtalálni nincsen sok esély. A vers azt a szabadságharc leverése után számtalan költő, így Petőfi által is megénekelte témát dolgozza fel, hogy a jelenleg virágos mező egykor csatatér volt.

Zalár József alispán, költő (1825–1914) több versét közölte a *Pester Sonntagsblatt*. Így a „Sötét az éj...” címűt Szegfi fordításában.⁴⁹ „A nép fia” („Das Kind des Volkes”)⁵⁰ című költeményben, melyben a költő hitet tesz magyarsága mellett (a refrén: „Én is e jó népből való vagyok!”), utalások találhatók a nép és az (idegen) hatalom közti ellentétre: („Nem hajtja e nép idegen szokások / Jármába, mint ti, egyenes fejét.”). Az Alföld mint a szabadság szimbóluma tűnik fel, ahol a betyárok élnek, akiket azzal mentegtet a költő, hogy „Kik lopnak bár, kezökben nincs gyilok; / De a huszárok is ezekből lesznek...” Az itt élők szeretik a földet, míg az urak csak a hasznót lesik: „Míg ti csak a hasznát szeretitek”. A költemény a fenn élő urak és a lenn a völgyben maradó, népével közösséget vállaló költő közötti ellentéttel zárul. A versek a szerkesztő közlése szerint Zalár 1855-ben megjelent kötetében szerepelnek. A „Köszöntelek szép alföldi tájak” „Geliebtes Alföld”⁵¹ fordítása gördülékeny, az egyszerű, népdalszerű szöveget, a ritmust jól adja vissza Szegfi. A német szövegbe beékelte magyar szavak: Alföld, Délibáb, Csárda, Betyár, bár a puszta-romantika kliséi, mégis jól színezik a hangulatot. A részletekbe menő tájleírás hazaszeretetről, a szülőföldre visszatérő költőnek a tájhoz és az emberekhez való érzelmi kötöttségéről tanúskodik, a refrén is frappáns: „Geliebtes Alföld, nenn’ mich herzlich willkommen!”

Tóth Kálmánné Majthényi Flóra (1837–1915) költőnő „Holdsugáros...” „Schatt’ger Wald...” című versét Gottfried Feldinger fordította.⁵² A „Száll a felhő...” („Es flieht

⁴⁷ *König Mátyás*, Von Koloman LISZNYAY, Frei nach dem Ungarischen = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 1. Januar 1854, 8–9.

⁴⁸ *Was ist dem Felde widerfahren?* Frei nach dem Ungarischen des BANGÓ Pető, Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14, 2. April 1854, 212.

⁴⁹ *Die Nacht ist schwarz ...* Aus dem Ungarischen des ZALÁR, Von M. SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 39, 1855, 570.

⁵⁰ *A nép fia*, Aus dem Ungarischen des Josef ZALÁR von Moritz SZEGFI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 1855, 296–297.

⁵¹ *Geliebtes Alföld*, [aus dem Ungarischen des Josef ZALÁR. Von Moritz SZEGFI] = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 22, 1855, 296–297.

⁵² *Schatt’ger Wald ...* (aus dem Ungarischen nach Flora) Von Dr. G. FELDINGER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 43, 1855, 634.

die Wolke...”),⁵³ a helyhez kötöttség és elvágyódás érzését természeti metaforában ábrázoló költeményét Dudumi fordításában közölte a *Pester Sonntagsblatt*.

Az Iduna költő néven verselő Szász Károlyné Szász Polixéna (1831–1853) halála után férje adta ki 1853-ban 12 költeményből álló verses füzetét. Az 1853. január 17-én meghalt költőnő hagyatékából közölt a lap egy verset Dudumi Demeter fordításában.⁵⁴

Levitschnigg verset írt Ferenczy Teréz (1830–1853) a fiatalon, egy évvel korábban öngyilkosságot elkövetett költőnő emlékére.⁵⁵

Magyar írók

A magyar prózaírók közül természetesen Jókai áll az első helyen, tőle öt elbeszélést publikáltak, így 1854-ben a „Peroses” című elbeszélést részletekben A fordító I. H. ismeretlen. Jókainak a perza birodalomban játszódó novellája az általa szerkesztett *Országos Nagy Naptár* 1853. évében jelent meg „Perozes” címen.⁵⁶

A „Háromszéki leányok”⁵⁷ („Die Háromszéker Mädchen”) című elbeszélést 1854 április-májusában közzé tették részletekben. Fordítója ismeretlen. 1855-ben hozta a lap folytatásokban a tatárjárás idején játszódó „Sajó. Regényes korrajz” („Sajó. Romantische Zeitgemälde”) című elbeszélést. Fordítója Leopold Rosner volt. Ezt követte hamarosan az „Adamante” 1855-ben több részletben („Adamante” Novelle aus dem Ungarischen des Moritz Jókay.) A Jókai kritikai kiadás ismeri a *Pester Sonntagsblatt*ban 1855-ben megjelent fordítást, a fordító nevét azonban Julius Liechtensteinként adja meg.⁵⁸ „A koldusgyermek” című Jókai-elbeszélést („Das Bettelkind. Eine Weihnachtsgeschichte”)⁵⁹ címen Leopold Rosner fordításában közölte a *Pester Sonntagsblatt* 1855 decembe-
rében. Itt a kritikai kiadás tévesen Ludwig Rosnerként adja meg a fordító nevét.⁶⁰

Eötvös József „Egy tót leány az alföldön” című elbeszélését Kertbeny fordításában közölte a lap „Ein Schlovaikenmädchen [!] im Unterlande” címen 1854. október végétől részletekben.

⁵³ *Es flieht die Wolke...* (Frei nach dem Ungarischen der Flora MATTHENY), Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 21, 21. Mai 1854, 293.

⁵⁴ *Aus dem Nachlaß der ungarischen Dichterin Iduna* (Karolina von SZÁSZ) gest. am 17. Juni 1853, in freier Uebertragung von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 1, 4. Dezember 1853, 10.

⁵⁵ *Therese Férenczy*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 11, 12. März 1854, 166.

⁵⁶ *Perozes: Historiai novella*, írta JÓKAI MÓR = *Országos Nagy Naptár*, 1853, 26–38.

⁵⁷ JÓKAI MÓR *összes művei*, szerk. LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, *Elbeszélések* 5., Bp., Akadémiai, 1989, 637.

⁵⁸ JÓKAI *összes...*, (56. jegyzetben), *Elbeszélések 1. (1842–1848)* Bp., Akadémiai, 1971, 716.

⁵⁹ *Das Bettelkind: Eine Weihnachtsgeschichte*, Aus dem Ungarischen des Moritz JÓKAY, Von L. R., = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 50, 1855, 737–738.

⁶⁰ JÓKAI MÓR *összes...*, (56. jegyzetben), 5. kötet Bp., Akadémiai, 1989, 766.

1854 márciusában több részletben került közlésre Szigmund Vilmos „Thomas Bacso Historische Novelle” című elbeszélése. Szigmundról (nevét Sziemundnak is írták) Szinnyi keveset tud, életrajzi adatai ismeretlenek, német nyelven kiadott naplóján kívül szerkesztette a *Részvét hangjai* című kötetet (Pest, 1854), valamint szerkesztette és kiadta az *Estike* című évkönyvet 1855-re. Így ennek az elbeszélésnek magyar eredetijét nem sikerült megtalálni.

Degré Alajos (1819–1896) író, publicista, számos novella, tárca, vígjáték szerzője. A *Pester Sonntagsblatt* tőle is több elbeszélést közölt. Ezek eredetijeinek megtalálása azonban a szerző termékenysége és főleg folyóiratokban szétszórta való közlése miatt nem vezetett eredményre. Így például tőle származik a „Magnetismus”⁶¹ című elbeszélés. Degrét némely kritikusa a magyar Saphirnak is nevezte kozmopolita humorisztikus írásai és a hazafias témák kerülése miatt. Az „Átkozott sötétség!”⁶² címen a *Divatcsarnok*ban megjelent novella fordítója Leopold Rosner („Verfluchte Finsterniß”⁶³). A „Coquetterie einer Woche” Carl Arnold fordításában több részletben került közlésre 1854 július–augusztus folyamán.

Beöthy László (1826–1857) író haláláig a *Hölgyfutár* munkatársa, szellemessége miatt az 50-es években a fiatal nemzedék egyik legnépszerűbb alakja volt. Tőle a „Der Windbeutel”⁶⁴ című novellát közölte a *Pester Sonntagsblatt*, ennek eredetijét azonban nem találtam meg. Degré és Beöthy mindketten az olcsóbb francia romantika követői, termékeny és felületes tárcaírók.⁶⁵

Egy másik kortárs író, népszínműíró, a Nemzeti Színház könyvtárosa, a *Hölgyfutár* és a *Divatcsarnok* című lapok szerkesztője, Balázs Sándor (1830–1887) „Éj és korány”⁶⁶ című elbeszélését vette át a lap a szerző 1855-ben megjelent kötetéből. A „Nacht und Morgen”⁶⁷ címen megjelent fordítás készítője ismeretlen.

Műfordítók

A folyóiratban legtöbbet publikáló műfordítók Dudumin kívül, akikről korábban már szóltam, Leopold Rosner és Szegfi Mór Mihály voltak. Rosner Lipót/Leopold

⁶¹ *Magnetismus*: Novelle von Alois DEGRÉ, Nach dem Ungarischen von V. = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 14. December 1853, 3–8.

⁶² DEGRÉ Alajos: *Átkozott sötétség!* = *Divatcsarnok*, 1853. május 29. 17. sz., 326–331.

⁶³ *Verfluchte Finsterniß!*, Novelle von Alois DEGRÉ, Aus dem Ungarischen uebersetzt von L. ROSNER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 16, Juli 1854, 385–387.

⁶⁴ *Der Windbeutel*, Von Ladislaus BEÖTHY, Aus dem Ungarischen von V... = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 4, 22. Januar 1854, 51–55; Nr. 5, 30 Januar 1854, 67–70

⁶⁵ NAGY Miklós: *A romantikus regény, A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, Bp. Akadémiai 1965, 323.

⁶⁶ A „korány” a „reggel” szó a korban ismert szinonimája volt (lásd erre Edward BULWER-LYTON: *Éj és korány*. Ford.: VAJDA Péter. Pest: Hartleben, 1843), később azonban nem honosodott meg.

⁶⁷ *Nacht und Morgen*, Novelle von Alexander BALÁZS, Frei aus dem Ungarischen von A... Y. = *Pester Sonntagsblatt*, 1854. augusztus–szeptember, folytatásokban.

(1838–1903) pesti születésű könyvkereskedő, antikvárius volt, aki később Bécsben telepedett le, és fordításait különböző lapokban, így Bäuerle *Wiener Theater-Zeitung*-jában, a *Wanderer*-ben, az *Oesterreichische Zeitung*-ban és a *Pester Sonntagsblatt*-ban közölte. Ezen kívül Jókai és Eötvös József-regényeket, Gyulai Pál-, Degré Lajos-elbeszéléseket is átültetett németre. Szegfi Mór (1825–1896) Prágában és Berlinben folytatott tanulmányokat, 1848-ban Szemere titkára lett, Világos után bujdosott, Berlinben, Párizsban és Londonban különböző hírlapoknak dolgozott. A kiegyezés után a kereskedelmi minisztériumban kapott titkári állást, de inkább a tanítás vonzotta, és a lőcsei, majd a kassai főreáliskolában tanított.

Karl Maria Kertbeny, az egyik úttörő, de sok kritikával illetett Petőfi-fordító és bibliográfus mint a francia irodalom német nyelven való közvetítője is szerepel a lapban. Tőle Thalés Bernard (1821–1873), francia költő, író, műfordító franciából németre fordított verseit közölte a *Pester Sonntagsblatt*, a „Lied”⁶⁸ és a „Marianne”⁶⁹ címűeket. Bernard azért vált számukra érdekessé, mert az 1848/49-es magyarországi események kiváltották Magyarország iránti szimpátiáját, Petőfi Sándorhoz még ódákat is írt.

A fordítók között találjuk a magyarországi német költészet ismert alakjának, az egri érsek Pyrker János Lászlónak a nevét is. Említésre érdemes a német nyelvű lapokban sokat publikáló, költő és műfordító Gottfried Feldinger (1819–1900, 1861-től Földényi Frigyes) temesvári ügyvéd, aki a Flóra költői néven alkotó Tóth Kálmánné Majthényi Flóra egy versét fordította. Tóth Kálmán két versét a műfordítóként kevéssé ismert Eiber Antal orvos ültette át. Az Alfred Teniers néven író Siegmund Herzl már a század második felének Petőfi-fordító generációjához tartozik.

Bár a műfordítók nagyobb hűségről, pontosabb fordításról tesznek tanúbizonyságot, mint a magyar irodalom német nyelven való korábbi népszerűsítői, mégis gyakorta hajtanak végre szándékosan olyan formai változtatásokat (strófák elhagyása, illetve hozzátétele), melyeknek tartalmi kihatásai vannak. Legeklejtőbb példája ennek Arany balladája, az „Ágnes asszony” és Lisznyai „A csalogány temetése” című verse, melyekben az ábrázolás hitelessége csorbul, illetve a magyar költők helyzetére való utalás elmarad a fordító önkényes beavatkozása miatt. Ezek az eredetitől való eltérések már szándékosak, azaz mások, mint Kertbeny felületességéből vagy nyelvi felkészületlenségéből eredő hibái.

Kisebb közlemények

A nem szépirodalmi írások (írók életével kapcsolatos anekdoták, személyes hangú kommentárok, irodalomtörténeti ismeretek népszerűsítő közlése) is az irodalommal vannak kapcsolatban.

⁶⁸ *Lied*, Von Thalés BERNARD, Aus dem Französischen durch KERTBENY = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 30, 1855, 424.

⁶⁹ *Marianne* Aus dem Französischen des Thalés BERNARD, Von KERTBENY, = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51, 1855, 761.

Így például német fordításban közölték Jókainak az előző évi *Vasárnapi Újság*ban megjelent írását kortárs magyar írók sorsáról, a fordítást/összefoglalást Leopold Rosner készítette.⁷⁰ Az első helyen a tragikus sorsú magyar írók között nevének kimondása nélkül Jókai a magával közel egykorú Petőfiről szól, aki halhatatlan nevet szerzett magának, senki nem támogatta, nem vezette, saját erejéből jutott el a csillagok magasságáig, ahonnan csillagként hullott le. Az írók, költők, akiknek sorsát Jókai felidézi, Garay János, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czákó Zsigmond és Nagy Ignác, akik vagy viszonylag fiatalon, súlyos betegségben, vagy elszegényedve haltak meg, illetve követtek el öngyilkosságot, általában az 50-es években. Voltak közöttük, akik a magyarul megjelent írás megjelenésének időpontja után haltak meg, némelyek néhány hónappal utána, Bajza azonban csak 1858-ban.

Rudolf Gottschall (1823–1909) német író, kritikus és irodalomtörténész 1855-ben megjelent kétkötetes munkája „Die deutsche Nationalliteratur der ersten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts” alapján született az „Ein Dritter neben Goethe und Schiller”⁷¹ című írás, mely Jean Paul helyét a másik két költőóriás mellett jelöli ki a német irodalomban. Jean Paul azaz Johann Paul Friedrich Richter (1863–1825) korának egyik legolvasottabb regényírója volt, aki a felvilágosodásban gyökerezve jutott el a romantikáig, majd a kisemberek ábrázolásával megteremtette a realista regény felé való átmenetet. Gottschall Jean Pault a legnagyobb humorisztikus írók közé sorolja be, ami valóban fontos vonása volt prózájának, bár nem ez volt a legfontosabb jellemzője. Gottschall véleménye szerint Jean Paul Schiller és Goethe szükséges kiegészítője, az ő humorának csomópontjában egyesül Schiller erkölcsi ereje és Goethe személyes önvizsgálata; ami Schillernél az akarat, Goethénél a szemlélet, az Jean Paulnál az érzelem. Míg Goethének és Schillernek az antik, klasszikus képzés volt a mintája, addig Jean Paul a modern élet felé fordult, és ideálja a humanizmus volt. Neki megvolt az a képessége, ami hiányzott Goethéből és Schillerből, Jean Paul lehetett volna a német Shakespeare. Világszemlélete sajátos, egyedi, humora univerzális, fantáziája lángoló volt, képei határtalanok voltak. Ami humorát illeti, az együttérző, ironizáló és olykor tragikomikus is tudott lenni. Gottschall Jean Pault a modern költészet (értsd a modern próza) atyjának nevezi.

Leopold Rosner beszéli el a Tisza folyó keletkezésének mondáját a Vahot Imre és Kubinyi Ferenc kiadásában megjelentetett *Magyarország képekben* című kiadvány alapján.⁷² Szintén ő ír a délibáb néven közismert természeti jelenségről.⁷³

Egy rövid kis anekdota erejéig foglalkoznak gróf Mailáth János történetíróval, – ennek időszerűségét az adja, hogy Mailáth kilátástalan helyzete miatt 1855. január

⁷⁰ L.R.: *Ungarns Dichter und ihr Loos = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 48, 1855, 705–706, Nr. 49, 1855, 721–722.; JÓKAI MÓR: *Magyar költők sorsa = Vasárnapi Újság*, 1854. 4. sz. március 26. 26–27.

⁷¹ *Ein Dritter neben Goethe und Schiller = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 51 1855, 753–754.

⁷² *Die Sage von der Tisza*, Mitgetheilt von L. ROSNER = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 41, 8. October 1854, 537.

⁷³ *Ungarische Volkssagen, Délibáb*, Mitgetheilt von L. ROSNER, = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 26, 25. Juni 1854, 345–346.

3-án leányával együtt a starnbergi tóba ölte magát. Mailáthot mint kiváló történészt idézik fel, aki minden fontosabb esemény dátumát pontosan tudta.⁷⁴

A Biografische Denkmale rovatban Heine Madame Staëlről szóló írását közlik. Germaine von Staël-Holstein bárónő, népszerű francia író nő August Wilhelm Schlegel ösztönzésére írta meg hatkötetes művét „Németországról” („De l’Allemagne”) címen, melynek első kiadását 1810-ben Napóleon utasítására megsemmisítették, de 1815-ben sikerült újra kiadni. Madame de Staël 1817-ben halt meg Párizsban, tehát Heinével nem találkozhatott. Heine kifejti, hogy ez a mű mindig nevelés és dühítő hatást váltott ki benne. Az író nő gyűlöli a császárt (Napóleont), de a nők gyűlölete egyben szerelem is – véli Heine. A nők veszélyesek, mondja Heine, de a szép nők nem annyira veszélyesek, mint azok a nők, akik több szellemi, mint testi előnyt tudnak felmutatni. Ezek után – valószínűleg Madame de Staël egy képe állhatott előtte – részletesen elemzi kezét, karját, szemét, amelyeket mind szépnek talál.⁷⁵

Szintén a Biografische Denkmale rovatban emlékeznek meg a neves osztrák orientalista és diplomata, Joseph von Hammer-Purgstall (1774–1856) nyolcvanadik. születésnapjáról.⁷⁶ Pályafutásának részletes ismertetését azzal kezdik, hogy párhuzamot vonnak közte és az idős kora ellenére szintén igen termékeny Goethe között.

Egyébként Goethe neve csak viszonyítási pontként tűnik fel a *Pester Sonntagsblatt*ban, műveit egyáltalán nem közlik. Ez a tendencia már az 1848 előtti időkből megfigyelhető volt, vagyis hogy a romantika kora óta Goethe és Schiller népszerűsége háttérbe szorult a Junges Deutschland mozgalom képviselői javára. Levitschnigg Goethe „Mahadöh und die Bayadere” [helyesen: „Der Gott und die Bayadere. Indische Legende”] című balladája dramatizálásra ihlette.⁷⁷ Ezen kívül ő szentelt Schiller szobrának egy költeményt, a versben Schillert hadvezérként mutatja be.⁷⁸

Kis kitékintés a társművészetekre Richard Wagner „A nürnbergi mesterdalnokok” című, egyetlen vígoperájának története; az operát csak jóval később, 1868-ban mutatták be. A történethez tartozik, hogy Wagner korábban a vígopera műfaját művészetlennek tartotta – szögezi le a szüzsé rövid összefoglalása előtt a cikk meg nem nevezett szerzője.⁷⁹

Obornyik Károly (1815–1855) író, tanár és drámaíró halálával többször is foglalkozik a *Pester Sonntagsblatt*. Először síremlékre szerveznek gyűjtést, munkásságát

⁷⁴ *Biografische Denkmale, Graf Johann Majláth = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 2, 1855, 23.

⁷⁵ *Biografische Denkmale, Heinrich Heine über Frau von Staël = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 44, 29. October 1854, 571–572.

⁷⁶ W. Z., *Hammer-Purgstalls achtzigster Geburtstag 9. Juni 1854 = Pester Sonntagsblatt*, Nr. 25, 18. Juni 1854, 342–345.

⁷⁷ *Mahadöh und die Bayadere : Eine Dramatisirung von Goethe’s gleichnamiger Ballade.*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 27. Mai 1854, 460–462.

⁷⁸ *Am Standbilde Schillers*, Von LEVITSCHNIGG = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 18, 30. April 1854, 257–258.

⁷⁹ *Richard Wagners Plan zu einer komischen Oper*; Mitgetheilt von Dr. F. = *Pester Sonntagsblatt*, 1855, Nr. 19, 1855, 251–252.

pedig Dudumi méltatja,⁸⁰ majd ugyancsak ő mond köszönetet a beérkezett adományokért.⁸¹

Az 1850-es évek magyarországi német nyelvű sajtójával kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést, ki olvasott német nyelvű szépirodalmi lapot az önkényuralom éveiben, mi köti a hazai német értelmiséget (és jelen esetben a vele szimpatizáló osztrák költő Levitschnigget) ebben az időszakban a magyar irodalomhoz? Megállapításként fogadhatjuk el azt a tényt, hogy a németiség és a magyarság széles körei között a forradalom előtt kialakult és a forradalomban megerősödött érzelmi kötődést az önkényuralom évei nemhogy fellazították volna, hanem inkább a felszín alatt felerősítették.⁸² A német nyelvű sajtón belül a politikai újságokon (itt elsősorban az 1854 óta létező *Pester Lloyd*ra, valamint a vidéki orgánumokra gondolok) kívül a legszűkebb mezsgye, ahol a kapcsolattartás lehetősége fennállt, a szépirodalom területe volt. Ezen belül is a legszínvonalasabb magyar írók, költők és az idő rostáján később kihullt, de a kortársak által ismert magyar szerzők tolmácsolása. Arra, hogy nem magyarországi német nyelvű szerkesztő Magyarország területén adott ki német nyelvű lapot, később adódik még egy példa Leopold von Sacher-Masoch esetében, aki 1880 április 18. és július 11. között adta ki mindössze 13 számot megért *Belletristische Blätter* című hetilapját.⁸³ Ő azonban nem a magyar irodalom német nyelven való népszerűsítését akarta segíteni, hanem főleg saját írásait kívánta fórumhoz juttatni.

1848–49 után a hazai német irodalom számos, hazai gyökerű szereplőjének munkásságában, az irodalmi sajtóban, illetve a könyvkiadásban egyre nagyobb teret foglal el az egykorú magyar irodalom német nyelvű tolmácsolása. Ez a tevékenységi forma már az 1830-as évektől jelen van, de az 1850–60-as évekre messze meghaladja azt a mértéket, amit az eredeti szerzői tevékenység kiegészítőjeként elfoglalhat.⁸⁴ A fordítások és a kiadott kötetek zöme Petőfi és Jókai uralmát mutatja, ugyanakkor a fordítások egyre szélesedő sodra viszi magával a kevésbé jelentős, olykor csupán divatos szerzők tucatjait is, így például az általunk vizsgált lapban is sokat szereplő Lisznyait. Lényegében a fordítás terén való tevékenykedés hivatott pótolni a színvonalas hazai német nyelvű irodalmi és kulturális aktivitást, sőt ez helyenként köteleességszerű megélhetési rutinba ment át. Azonban azt is látnunk kell, hogy az egyre inkább kétnyelvűvé vagy teljesen magyarrá váló közönség legszűkebb köre sem olvassa mindazt végig, ami nap mint nap fordítás gyanánt megjelenik.⁸⁵

⁸⁰ *Einen Grabstein für Carl Obernyik!* Von Demeter DUDUMI = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 35, 1855, 497–498.

⁸¹ DUDUMI, Demeter, *Den Grabstein Carl Obernyik's betreffend* = *Pester Sonntagsblatt*, Nr. 37, 1855, 529.

⁸² KOMÁROMI Sándor, *A magyarországi német irodalom 1848/49 és 1918 között*, = *Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből*, Bp., Lucidus, 2002, (Kisebbségkutatás könyvek), 303.

⁸³ RÓZSA Mária, *Leopold von Sacher-Masoch lapalapítási kísérlete Budapesten: Belletristische Blätter (Lipcse–Budapest)*, = *Keresztmetszetek: Tudományképek és kulturális technikák a magyar és német nyelvű kultúrában*, szerk. Kerekes Amália és Teller Katalin, Bp., Gondolat, 2007. CD formátumban.

⁸⁴ KOMÁROMI 2002, (79. jegyzetben), i. m. 298.

⁸⁵ KOMÁROMI 2002, (79. jegyzetben), i. m. 304–305.

Összefoglalólag azonban elmondható, hogy még ha feltételezhetően a hatalmas mennyiségű fordításirodalomnak viszonylag kevés – főleg szakmabeli – olvasója lehetett, a *Pester Sonntagsblatt* a lapban közölt sok magyar klasszikus a színvonalas fordításokon keresztül bizonyára a női olvasókon kívül eljutott a műveltebb, németül olvasó középpolgári rétegekhez. Így a lap irodalmi anyagának feltárása hozzájárulhat a korszak magyarországi német nyelvű sajtójának mint igen fontos kultúrtörténeti és irodalomtörténeti forrásnak a jobb megismeréséhez.

RÓZSA MÁRIA

Deutsch-ungarische literarische Beziehungen im *Pester Sonntagsblatt* 1853–1855

Der österreichische Dichter, Schriftsteller und Redakteur Heinrich Ritter von Levitschnigg lebte und wirkte seit 1845 in der ungarischen Hauptstadt. Hier redigierte er 1853–1855 das belletristische Wochenblatt unter dem Titel *Pester Sonntagsblatt*. Zielsetzung des hauptsächlich für Damen gedachten Journals war „Förderung des wahrhaft Schönen in der Poesie, Kunst und Literatur“. Den einzelnen Nummern wurden auch Modebilder sowie Schnittmuster beigegeben. Neben modischen österreichischen und ungarischen Autoren veröffentlichte Levitschnigg Klassiker wie Heine, Gottfried Keller, Friedrich Hebbel bzw. von den Österreichern Anastasius Grün, Franz Grillparzer und mehrere Übersetzungen, ungarischerseits von Sándor Petöfi, János Arany und Mór Jókai in seinem Blatt. Die professionellen Übersetzer der ungarischen Literatur (Demeter Dudumi, Leopold Rosner, Mór Mihály Szegfi, Gottfried Feldinger/Frigyes Földényi, Alfred Teniers, Carl Schröter) gehörten zur jüngeren Generation. Für sie war zwar eine größere Treue zum Original charakteristisch als für die älteren Vermittler der ungarischen Literatur ins Deutsche (Karl Maria Kertbeny, Adolf Dux), sie führten aber manchmal formale Änderungen am Text durch (z. B. Weglassen bzw. Hinzufügung von Strophen), die auch inhaltliche Modifizierungen mit sich brachten. Diese Abweichungen vom Original sind anderer Natur als die Fehler bei Kertbeny, deren Ursache seine Oberflächlichkeit oder mangelnde Sprachkenntnis war. Durch die im Blatt veröffentlichte niveauevolle Belletristik konnte das *Pester Sonntagsblatt* wahrscheinlich neben den Damenlesern auch eine gebildete deutsch lesende Mittelschicht der Bürger erreichen und deswegen stellt diese Zeitschrift ein wichtiges kultur- und literaturgeschichtliches Dokument dar.

LENGYEL ANDRÁS

A *Nyugat* munkatársi gárdájának összetétele (1908–1910)

A *Nyugat* (1908–1941) a magyar irodalom történetének alighanem leghíresebb és egyben legjelentősebb folyóirata. A modernség szimbóluma. Irodalma¹ is igen nagy, mára gyakorlatilag már áttekinthetetlen, ám – s ez érdekes – ez az irodalom mindmáig meglehetősen egyenetlen és „lyukas”. Igazában nemcsak a monografikus földolgozás hiányzik, de a módszeres vizsgálódás sem jellemző. Így, egyebek közt, teljesen érthetetlenül a lap munkatársi gárdájának szisztematikus elemzése sem történt meg. Márpedig néhány kiemelt, „nagy” név ismétlődő és sztereotip emlegetése nem elég a *Nyugat* jellemzésére. S nemcsak azért nem, mert – értelemszerűen – sokan mások is dolgoztak a lapba, s ők is a *Nyugat* szerzői voltak, hanem azért sem, mert a munkatársi gárda összetételének fölmérése és vizsgálata nélkül nem írható le a lap társadalomtörténeti beágyazottsága – elszakadnak, pontosabban, „láthatatlanná” válnak azok a (szociometriai) kötések, amelyek a *Nyugatot* az irodalmi élet egészébe, tágabban a szociokulturális viszonyokba belekapcsolták. Eltűnik az a közeg, amelyből a lap – munkatársai révén – kiemelkedett, s amelynek a *Nyugat* sajátos, csak rá jellemző irodalmi s kulturális leképezése.

¹ A szorosabb értelemben is sajtótörténeti szempontú irodalomból (szinte taláalomra) megemlíthető: FENYŐ Miksa, *Feljegyzések és levelek a Nyugatról*, kiad., bev. és jegyzetek Vezér Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1975; *Vita a Nyugatról*, szerk. Kabdebó Lóránt, Bp., PIM, 1973; KOMLÓS Aladár, *A Nyugat indulása = Literatura*, 1978, 3–4. sz.; KOMLÓS Aladár, *Problémák a Nyugat körül*, Bp., Magvető, 1978; POMOGÁTS Béla, *A Nyugat szerkesztési elvei a két világháború között = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1980, 1, 26–35; *Mégis győztes, mégis új és magyar*, Tanulmányok a *Nyugat* megjelenésének hetvenedik évfordulójára, szerk. R. Takács Olga, Bp., Akadémiai, 1980; KENYERES Zoltán, *A „Nyugat” története rövid előadásokban = Új Írás*, 1989, 2, 3–26; KARÁTSZON Endre, *A Nyugat folyóirat kulturális programja = Új Forrás*, 1996, 9. sz.; *A Nyugat-jelenség, 1908–1998*, szerk. Szabó B. István, Bp., Anonymus, 1998; BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története*, Bp., Borda Antikvárium, 2000; *Változatok a modernítésra*, Tanulmányok a *Nyugatról*, szerk. Gintli Tibor, Bp., Anonymus, 2001; FENYŐ Mario, *A Nyugat hőskora és háttere*, Debrecen, Csokonai, 2001; SCHEIN Gábor, *Az irodalmi modernizáció pillanatafelvétele a Nyugat megindulásakor = Holmi*, 2008, 1, 37–48; SCHILLER Erzsébet, *A Nyugat első száma = Holmi*, 2008, 1, 21–37; SZILI József, *A Nyugat modernsége = Kalligram*, 2008, április; *Nyugat népe*, Tanulmányok a *Nyugatról* és koráról, szerk. Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György, Bp., PIM, 2009; stb.

E dolgozat az induló *Nyugat* (1908–1910) munkatársi gárdáját méri föl s veszi vizsgálat alá.² Az időkeretek közt valamennyi munkatársra figyelmet fordít, a kevésbé ismertekre is, s azt a szociokulturális összképet próbálja leírni, amely a munkatársak összetételéből automatikusan kialakul.

* * *

Az induló *Nyugat* úgynevezett kétheti lap volt, azaz évi 24 száma jelent meg. (Ez, gyakorlatilag, az összevont számok miatt olykor valamivel kevesebb tényleges füzetet jelentett. Így, mivel 1908-ban a 12–13. szám, 1909-ben a 10–11. szám összevonva jelent meg, e két évben „csak” 23-23 füzet hagyta el a nyomdát.) Az első szám, 1908. évi 1. számként nevezve meg önmagát, már 1907 decemberében megszületett – ez azonban csak a piacra való bevezetést szolgáló alkalmi marketingfogás volt. A lap, normál esetben, minden hónap 1-jén és 16-án jelent meg. Terjedelme a tárgyalt időszakban folyamatosan növekedett: az évfolyam 1908-ban 1224, 1909-ben 1385, 1910-ben már 1920 oldalt tett ki. A terjedelemnövekedés értelemszerűen a közlemények számát is folyamatosan növelte. 1908-ban 394, 1909-ben 496, 1910-ben 578 közlemény számolható meg. (E statisztikában minden vers külön közleményként számolódik, jöllehet egy-egy számban egy szerzőtől több vers is megjelent.) Nem érdektelen látni, hogyan oszlottak meg az egyes közleménycsoportok. Esszé (vagy ami némi leegyszerűsítéssel esszének nevezhető) 1908-ban 87, 1909-ben 90, 1910-ben 96 darab jelent meg. Novella 1908-ban 46, 1909-ben 41, 1910-ben 42. Színmű 1908-ban 6, 1909-ben 3, 1910-ben 6. Regényrészlet 1908-ban nem volt, 1909-ben 6, 1910-ben 15. Vers 1908-ban 137, 1909-ben 233, 1910-ben 222. Szemleceikk („Figyelő”), amely többféle szöveget foglal magában, de általában rövid, aktuális és figyelemfelhívó: 1908-ban 118, 1909-ben 120, 1910-ben 197. (1909-ben egy mesét is közöltek, ezt, némi nagyvonalúsággal, az azévi novellákhoz csapathatjuk.) A megjelenési gyakoriság és a terjedelem magától értetődővé teszi, hogy a *Nyugat* a szükséges szövegmennyiség előállítására viszonylag nagy munkatársi gárdát mozgatót meg. Ha kigyűjtjük, hogy kik írtak a lapba e három év során, 114 munkatársat regisztrálhatunk. A lista (a neveket ábécé-rendben adva) a következő:

Név	1908	1909	1910	Összesen
Adorján Andor	–	1	–	1
Ady Endre	57	87	89	233
Alkalay Ödön	1	1	–	2
Ambrus Zoltán	1	1	12	12
Antal Sándor	1	–	–	1
Babits Mihály	9	27	35	71
Balázs Béla	9	11	5	25

² A folyóirat anyagának fölmérésében Tóthné Kazai Magdolna volt segítségemre, segítségét ez úton is köszönöm.

<i>Név</i>	<i>1908</i>	<i>1909</i>	<i>1910</i>	<i>Összesen</i>
Bálint Aladár	–	3	12	15
Bán Ferenc	–	–	8	8
Bányai Elemér	1	–	–	1
Bárdos Artúr	2	2	5	9
Baumgarten Ferenc	1	–	–	1
Beck Ö. Fülöp	–	1	–	1
Bíró Lajos	9	3	–	12
Bodor Aladár	2	–	1	3
Boross László	–	–	2	2
Bresztovszky Ernő	3	8	1	12
Bródy Miksa	4	1	2	7
Bródy Sándor	–	–	1	1
Cholnoky Viktor	9	1	2	12
Csáth Géza	11	9	9	29
Dienes Valéria	–	–	2	2
Dutka Ákos	–	–	1	1
Elek Artúr	7	7	4	18
Erdei Viktor	–	–	1	1
Faragó Miksa	–	–	1	1
Feleky Géza	–	2	15	17
Fémes Beck Vilmos	1	–	1	2
Fenyő Miksa	13	12	10	35
Forbáth Sándor	–	–	1	1
Fröhlichné Kaffka Margit	8	7	7	22
Füst Milán	1	15	15	31
Gáspár Kornél	–	–	3	3
Gellért Oszkár	29	36	6	71
Greiner Jenő	1	–	–	1
György Mátyás	–	–	6	6
Halász Gyula	–	–	4	4
Halász Imre	–	–	13	13
Hatvany Lajos	13	6	13	32
Hegedüs Gyula	3	8	3	14
Hegedüs Lóránt	–	–	2	2
Heltai Jenő	1	–	4	5
Horváth Tibor	–	1	–	1
Ignotus	37	17	37	79
Jász Dezső	–	6	11	17
Jászay-Horváth Elemér	–	–	12	12
Jób Dániel	2	–	–	2
Juhász Gyula	5	13	1	19
Junius (Zilahi-Kiss Béla)	–	1	–	1
Kabos Ede	2	1	–	3

<i>Név</i>	<i>1908</i>	<i>1909</i>	<i>1910</i>	<i>Összesen</i>
Kádár Endre	–	2	2	4
Karinthy Frigyes	–	17	22	39
Kemény Simon	11	7	3	21
Kéri Pál	6	6	1	13
Kernstock Károly	–	–	1	1
Kortsák Jenő	–	1	2	3
Kosztolányi Dezső	2	10	1	13
Krúdy Gyula	–	–	1	1
Kuncz Aladár	–	3	9	12
Kunfi Zsigmond	1	–	–	1
Kupcsay Felicián	2	–	–	2
Laczkó Géza	7	15	9	31
Lánczi Jenő	2	1	2	5
Lányi Sarolta	–	–	10	10
Lányi Viktor	–	–	1	1
Lengyel Géza	27	25	20	74
Lengyel Menyhért	7	12	9	28
Lesznai Anna	11	5	12	28
Lukács György	5	4	4	13
Madarász Emil	–	1	–	1
Meller Simon	1	–	–	1
Miklós Jenő	1	1	–	2
Mindszenti István	–	–	1	1
Mohácsi Jenő	1	–	–	1
Molnár Ferenc	–	1	–	1
Moly Tamás	–	2	1	3
Móricz Zsigmond	2	16	24	42
Nádai Pál	–	–	1	1
Nagy Endre	1	1	–	2
Nagy Lajos	3	–	4	7
Nagy Zoltán	–	9	8	17
Oláh Gábor	3	–	7	10
Ormos Ede	–	–	1	1
Pásztor Árpád	3	3	9	15
Peterdi István	3	12	7	22
Pók Ödön	1	–	1	2
Radó Sámuel	–	–	1	1
Reichard Piroska	5	2	–	7
Révész Béla	2	–	–	2
Rippl-Rónai József	–	–	–	1
Rónay Mihály	1	–	–	1
Rózsafy Dezső	–	–	1	1
Salgó Ernő	1	2	1	4

Név	1908	1909	1910	Összesen
Schiller Ottó	–	1	–	1
Schöpflin Aladár	9	8	9	27
Somlyó Zoltán	–	–	1	1
Szász Zoltán	9	–	–	9
Szép Ernő	4	5	4	13
Szilasi Vilmos	1	2	–	3
Szini Gyula	8	2	2	12
Szomory Dezső	1	1	9	11
Tátray Lajos	1	–	–	1
Téglás Béla	–	2	–	2
Telekes Béla	5	–	3	8
Tersánszky Józsi Jenő	–	–	6	6
Tóth Árpád	4	22	9	35
Tóth Wanda	–	4	4	8
Turcsányi Elek	1	1	–	2
Turóczi József	–	–	1	1
Ujhelyi Nándor	–	1	–	1
Vámos Árpád	–	–	1	1
Várady Irma	–	–	2	2
Várady István	–	–	1	1
Zsadányi Henrik	–	–	1	1

A publikációs adatok jelzik, ez a 114 munkatárs nem azonos súllyal volt jelen a *Nyugatban*. A megjelenési gyakoriság alapján jól elkülöníthető csoportokra bomlik ez a korpusz. A mezőnyből messze kimagaslik Ady Endre, aki oly gyakran és oly sok művel volt jelen a lapban, hogy vezető szerepe, kiemelt helyzete percig sem lehet kétséges. Az ő szereplési gyakoriságát (három év alatt 233 közlemény) senki más meg nem közelítette. A másik végletet a csak egyszer, esetleg évente – átlagban – egyszer szereplők alkotják. Figyelemre méltó fejlemény, hogy ez a csoport meglehetősen s föltűnően nagy, 56 fő. S még e csoporton belül is magas a szó szerint csak egyszer (a három év alatt egyszer!) publikálók száma – ők 36-an vannak. Ha arra gondolunk, hogy az összlétszám 114 fő, akkor ez az 56 fős csoport hozzávetőlegesen az összlétszám fele, sőt még a szűkebb csoport is az összlétszám egyharmadát teszi ki. Ez nagyfokú kísérletezésre vall, s igazolja Hatvany Lajosnak azt a vádját,³ hogy Osvát állandóan „kísérletezett”, új s új „írókat” avatott. Ady és a csak „egyszer” szereplők között helyezkedik el a szerzőgárda törzse, akik – Ady mellett – meghatározták az induló *Nyugat* arculatát. Itt is célszerű azonban megkülönböztetni azokat, akik – átlagban mérve – a 72 (illetve 70) szám legalább harmadában szerepeltek, s azokat, akik ezt a három számonkénti szereplési gyakoriságot nem érték el.

³ Vö. *A Hatvany–Osvát-vita során fölmerülő érvekkel*, Láng József hozzászólása = *Vita a Nyugatról*, szerk. Kabdebó Lóránt. Bp., PIM, 1973, 102–108.

A 24 közleménnyel való szereplés ilyen kezelése természetesen önkényes, máshol is meg lehetett volna húzni a választó vonalat. De minden önkényessége mellett is ez a szám már érdemben tagol. Megítélésem szerint a legalább 24 közleményt jegyzők alkotják a *Nyugat* arculatát dominánsan alakítók körét, a vezető munkatársakat, a legalább négy, de kevesebb, mint 24 közleménnyel szereplők pedig a fontos, de kiegészítő szerepű munkatársak. (A helyzetet persze komplikálja, hogy a három év ilyen szempontból sem egységes. Vannak, akiknek szerepe csökkenő tendenciát mutat, s vannak, akik szerepe idővel növekedett. Ezeket a trendszerű változásokat sajnos az átlagolás eltünteti, megtévesztően kiegyenlíti.) A kialakuló kép azonban így is figyelemre méltó. A legalább 24 közleménnyel szereplők száma 16, a 4 és 24 közti közleménnyel rendelkezők száma pedig 41.

Kikből állott ez a 16 fős elitcsoport? A szereplési gyakorisági adatok a következő listát eredményezik: Babits Mihály (71), Balázs Béla (25), Csáth Géza (29), Fenyő Miksa (35), Füst Milán (31), Gellért Oszkár (71), Hatvany Lajos (32), Ignotus (79), Karinthy Frigyes (39), Laczkó Géza (31), Lengyel Géza (74), Lengyel Menyhért (28), Lesznai Anna (28), Móricz Zsigmond (42), Schöpflin Aladár (27) és Tóth Árpád (35). Ez a névsor mai távlatból többé-kevésbé magától értetődő, vagy legalábbis könnyen magyarázható. Benne vannak azok, akik a *Nyugat* létrehozásában jelentős szerepet vállaltak (néhányikük anyagilag is). Ignotus, Hatvany és Fenyő jelenléte tehát értelemszerű. S a többiek is jó nevű alkotók, többnyire ma is jegyzik őket az irodalom „tőzsdéjén”. Néhány név mégis némileg meglepő. Gellért Oszkár ilyen mértékű jelenléte például csak informális szerepének (szerkesztőségen belüli „hasznosságának”) ismeretében, no meg Osvát Ernő Gellért iránti „rokonszenvét” figyelembe véve magyarázható. Alkotóként (költőként) szereplési gyakorisága túlméretezett. Nála lényegesen jobb költők lényegesen gyöngébben vannak reprezentálva a *Nyugatban* ez időben. Meglepő lehet Lengyel Géza meglehetősen magas szereplési gyakorisági mutatója is. Őt ma elsősorban újságíróként tartjuk számon. Jelenléte részben mozgékonyásával, jól használhatóságával magyarázható, részben az általa betöltött hiánypozsztal (művészeti kritika) és írásai jellegével. „Figyelők”-re az összkép kialakításához szükség volt, ám ezekhez nem kellett föltétlenül elsőrangú alkotók. Ez, legalábbis a *Nyugatban*, gyakorlatias funkciójú rovat volt. Annál meglepőbb a lista néhány hiánya – így például Kosztolányinak e listáról való kiszorulása. Az ő itteni hiánya nem is magyarázható mással, mint hogy ekkoriban Kosztolányi még elsősorban a konkurens *A Hét* szerzője volt (akárcsak Juhász Gyula), s a két lap között bizonyos inkongruencia volt. A személyi összeköttetések pedig, amelyek a munkatársi szerep elengedhetetlen föltételei, Osvát és Kosztolányi közt ekkor még, úgy látszik, nem voltak elég erősek. (Ebből a szempontból viszont némileg meglepő, hogy Balázs Béla – aki pedig nem tipikus *Nyugat*-szerző – ekkor még belefért az élcsoporthoz.) Itt kell megjegyezni, hogy ha az egyharmados szereplési küszöböt kicsit rugalmasan, „engedékenyen” kezeljük, ehhez a csoporthoz sorolhatjuk még (22-22 szerepléssel) Kaffka Margitot és Peterdi Istvánt is. Az összkép, e korrekcióval, mindenképpen hitelesebb. Kaffka neve magáért beszél itt, Peterdi

pedig, bár mára lényegében elfelejtett szerzőnek számít,⁴ nem érdemtelenül kerül ide. Szereplése indokolt volt.

Egészében az mondható, hogy ez a 16 (18) fős csoport, Ady mögött, az ő szerepének „aládolgozva”, csakugyan alkalmas volt a *Nyugat* arculatának meghatározására. S ez a lista – kisebb megszorításokkal – Osvát szerkesztői érzékenységét is visszaigazolja.

E csoport összetételét ismerve különösen érdekes megnézni, hogy mögöttük kik tartoztak a lap másodlagos szerepű, de nagyon is fontos alkotói közé? Ez a második, az előbbinél nagyobb létszámú és szükségképpen heterogénebb csoport 41 (vagy ha Kaffkát és Peterdit a vezető gárdához soroljuk: 39) nevet tartalmaz, s e csoportot is érdemes, gyakorlati megfontolásból, kettéosztva bemutatni. A tíz közlést el nem érők és a tíz közleménynél többel szereplők szétválasztása ugyanis tovább árnyalja a képet. A második vonalat az utóbbiak, a 10 és 21 szerepléssel rendelkezők alkotják. Az ő listájuk, ábécé-rendben a következő: Ambrus Zoltán (12), Bálint Aladár (15), Bíró Lajos (12), Bresztovszky Ernő (12), Cholnoky Viktor (12), Elek Artúr (18), Feleky Géza (17), Halász Imre (13), Hegedüs Gyula (14), Jász Dezső (17), Jászay-Horváth Elemér (12), Juhász Gyula (19), Kemény Simon (21), Kéri Pál (13), Kosztolányi Dezső (13), Kuncz Aladár (12), Lányi Sarolta (10), Lukács György (13), Nagy Zoltán (17), Oláh Gábor (10), Pásztor Árpád (15), Szép Ernő (13), Szini Gyula (12), Szomorj Dezső (11). Azonnal nyilvánvaló, hogy ez a névsor nagyon erős, a legtöbb ide tartozó alkotó mai távlatból is jelentős, de legalábbis érdekes és izgalmas. A *Nyugat* erejét mutatja, hogy ez a kéttucat író olyan második vonalat alkot, amelyik mindegyik más folyóiratban vezető gárda lehetett volna. Néhányuk pedig ma is a magyar irodalom élvonalába tartoznak – jelzőként elég megemlíteni két olyan, nagyon különböző alkotót, mint a mai kánonban csúcsközelben lévő Kosztolányit, vagy a világkultúrában is előkelő helyen szereplő filozófust, Lukács Györgyöt. De például Cholnoky, Juhász, Nagy Zoltán, Szép Ernő, Szini és Szomorj is olyan kvalitásokkal rendelkezett, amelyek ma is feléjük fordítják a figyelmet. Osvát szerkesztői teljesítményének megítélése szempontjából vitakérdés lehet, hogy e „második” vonal tagjai közül egynémelyek nem érdemelték-e volna meg több szereplési lehetőséget? A szerkesztés gyakorlatának finom analiziséhez, szempontként, e második vonalnak a megítélése nagy súllyal esik majd latba. Az azonban már most bizonyos, hogy a *Nyugat* egyebek közt azért lehetett olyan fontos orgánuma a magyar irodalomnak, mert még „második” vonala is ilyen erős volt.

A tíz alatt (de legalább négyszer) szereplők listája ugyancsak érdekes. Itt a következőket regisztrálhatjuk: Bán Ferenc (8), Bárdos Artúr (9), Bródy Miksa (7), György Mátyás (6), Halász Gyula (4), Heltai Jenő (5), Kádár Endre (4), Láncki Jenő (5), Nagy Lajos (7), Reichard Piroška (7), Salgó Ernő (4), Szász Zoltán (9), Telekes Béla (8), Tersánszky Józsi Jenő (6) és Tóth Wanda (8). Ez a (többiekénél kisebb létszámú) csoport már heterogénebb, mint az előzőek. Itt a kvalitásos írók (Nagy Lajos, Tersánszky) keverednek a korábbi korszak alkotóival (pl. Heltai), a jól indult, de megtört

⁴ Vö. KOMLÓS Aladár, *A hallgatók költője = Nyugat*, 1926, 11. sz., újraközölve I. *A némaság felé = Uő, Vereckétől Dévényig*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 267–275.

pályájúakkal (pl. Bán, Tóth Wanda), vagy a „jövőt” előlegezőkkel (György Mátyás) stb. Ez a gárda a *Nyugatban* kiegészítő és/vagy kísérleti szerepkörben volt jelen. Az összképet nem meghatározta, hanem csak színesítette. De amíg az egyszer vagy legföljebb évente egyszer szereplők jelenléte csupán a véletlenszerű alkalomnak volt köszönhető, ez a kiegészítő garnitúra érdemi munkatársi viszonyban állt a *Nyugattal*.

A szereplési gyakoriság természetesen (valamennyi csoport esetében) a körülményeknek és Osvát preferenciáinak a tükré, s nem teljesen azonos az egyes szerzők mai távlatból érzékelhető irodalmi jelentőségével. Vannak olyanok, akiket Osvát túlértékelt, s vannak, akikkel méltánytalanul bánt. A szerkesztés, egy-egy lapszám fölépítése mindig kockázatos, magában rejti a tévedés lehetőségét. S egy lapszám összeállítása nem is föltétlenül a legjobbak „jutalmazása”: a szerkesztés ugyanis nem vagy nemcsak szerzőket, hanem egyben szövegeket (is) szerkeszt, rendel egymás mellé, s kifejezni, közölni akar valamit. Van tehát, amikor egy kisebb kvalitású szerző adott szövege jobban betölt egy elérni kívánt funkciót, mint egy jelentősebb szerző nem oda illő írása. S olyan is van, amikor egy potenciális munkatárs egyéni s esetleges konstellációi miatt egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben alkalmas az együttműködésre, azaz nem tud vagy nem akar kéziratot adni a szerkesztőnek. Egy folyóirat s egy szerző egymásra találása nagyon sok mindenben múlhat. Mindez (s a most nem említett egyéb tényezők is) belezavarnak a pusztán írói tehetségre figyelő szerkesztésbe, s ilyen vagy olyan irányba módosítják a munkatársi gárda szereplési gyakoriságát. A *Nyugat* esetében sem volt ez másképpen, a legjobb szerkesztő működése is tartalmaz esetleges elemeket. A szereplési gyakoriság vizsgálata mégis, mindezek ellenére is föltár olyan összefüggéseket, amelyek az esetlegességeket kiegyenlítve megmutatják az alapvető történések személyi szerkezetét. S ennek tanulsága jóval nagyobb, mint az úgynevezett szerkesztői tévedések kimutatása.

Egy folyóirat története egyebek közt az azonos célra törekvő alkotók hálózatosodásának, hálózatszerű összekapcsolódásának a története is.

A nevek mögött meghúzódó társadalomtörténeti tartalmakat néhány, minden szerző esetében érvényesített életrajzi tény⁵ számbavétele teszi hozzáférhetővé. Szociológiailag ilyen „kemény” adatok a következők: születési év, születési hely, lakhely, vallásfelekezet, iskolai végzettség, kenyérkereső foglalkozás. Ezek az adatok önmagukban is relevánsak, kirajzolják a *Nyugatban* szereplő írók társadalomtörténetének főbb vonalait. Az egymástól elszakított adatok magyarázóértéke azonban viszonylagos, az adatok külön kezelése bizonyos valóságos összefüggéseket szétdob. Ezért egyes adatok együttes előfordulására is érdemes figyelni. Így például a születési hely és a lakhely együttes vizsgálata, a közöttük meglévő korreláció fölismerése a területi mobilitás

⁵ A szerzők alapvető fontosságú életrajzi adatait a közkeletű irodalmi és életrajzi lexikonokból és (kiegészítésként) az interneten elérhető online adatbázisokból gyűjtöttem ki. Sajnos, meg kell mondani, a magyar lexikográfia nem áll feladata magaslatán, a szócikkek igen gyakran fecsegők és maszatolók, vagy egyszerűen csak „lyukasak”, a „kemény” adatokat sokszor mellébeszéléssel pótolják. Az ebből fakadó hiányokat és torzulásokat lehetőség szerint igyekeztem többszörös ellenőrzéssel ellensúlyozni.

megragadását teszi lehetővé. Vagy: a vallásfelekezet, iskolai végzettség, foglalkozás együttes mérlegelése a szociokulturális tagolódás alapvonalait rajzolja ki. Elvileg lehetne mind a 114 munkatársat egyetlen adatbázisban szerepeltetni. Ez azonban alighanem megtévesztő lenne, valóságos összefüggéseket tüntetne el, mosna össze. A munkatársi gárdát célszerűbb két nagy csoportra bontva vizsgálni. Ha a *Nyugatról* akarunk releváns ismeretekhez jutni, akkor külön kell megvizsgálni és leírni a törzsmunkatársakat (a legalább négy szerepléssel rendelkezőket), s az „egyszer” (vagy évente átlagosan egyszer) szereplőket. E két csoport voltaképpen két külön szerzőgárda. Az előbbieket a *Nyugat* tényleges szerzői, igazában ők jellemzik a *Nyugatot*. Az utóbbiak, akik megjelentek a lapban, de nem tudtak annak tartós szereplői lenni, hálózati terminológiával élve „gyenge kötések”-ként értelmezhetők. Azaz egy köztes sávként a *Nyugat*-szerzők és a magyar szellemi élet más csoportosulásai közt. Jellemzőik azt az iróértelmiségi csoportot mutatják meg, amelyik érintkezett a *Nyugattal*, de nem lett annak szerves része.

Az első megvizsgálandó csoport, a törzsmunkatársak csoportja (a négy vagy több közleménnyel szereplők). S itt is az első, amit érdemes szemügyre vennünk, a munkatársak életkora.

Ha megnézzük, a csoport tagjai mely években születtek, a következő képet kapjuk:

Születési év/fő

1841: 1
 1861: 1
 1868: 1
 1869: 2
 1871: 1
 1872: 1
 1873: 2
 1874: 1
 1875: 2
 1876: 2
 1877: 3
 1878: 1
 1879: 1
 1880: 4
 1881: 4
 1882: 5
 1883: 3
 1884: 5
 1885: 5
 1886: 2
 1887: 4
 1888: 4
 1890: 2
 1891: 1

Ha ezeket az évszámokat „lefordítjuk” életkorra, akkor – a *Nyugat* indulásának évét, 1908-at tekintve viszonyítási pontnak – érdekes életkori megoszlást érhetünk tetten. Az 58 szerzőből 20 év alatti volt 3, 20 és 30 közti 38, 31 és 35 közti 10, 36 és 40 közti 5, 47 éves 1, 67 éves 1. Ez azt jelenti, hogy a munkatársak zöme fiatal volt, az 58-ból 52 húsz és negyven közti volt. S a munkatársi gárda fiatalsága annál inkább is hangsúlyozandó, mert nagyon jelentős hányaduk, 42 fő 30 év alatti volt. Ebből az összképből – fölfelé – csak két munkatárs lóg ki. A 47 éves Ambrus Zoltán és a 67 éves Halász Imre. Ambrus, aki ebben a gárdában már „öregnek” minősíthető, a *Nyugat*ot megelőző időszak egyik legjelentősebb, a korszak arculatát is erőteljesen meghatározó szerzője volt. Ott találjuk az 1890-ben indult, a magyar kulturális modernitást megteremtő *A Hét* legfontosabb, arculatkialakító szerzői között, meghatározó szerepe volt a *Nyugat* (egyik) előfutáraként számon tartott *Szerda* (1906) életében is, s 1908-ban az irodalmi élet egyik legtekintélyesebb alakjának számított. Érthető tehát, hogy a *Nyugat* körében is fölbukkant. Jelenléte gyakorisága és súlya azonban, kivált az előbbi adatok fényében, egyértelművé teszi: a *Nyugat* már nem az ő generációjának lapja. Halász Imre még Ambrushoz képest is kilóg e körből. E közegeben föltűnően magas életkora és az irodalmi életbe való bele nem tartozása már-már kakukktójássá teszi. Újságíró volt, még hozzá olyan újságíró, aki zömmel németül írt, a gyakorlati munkától pedig már vissza is vonult. Szerepét, amennyire Ignotus egyik írásából⁶ erre következtetni lehet, a *Nyugat* múltteremtési igényei alakították ki. Osvát tudta róla, hogy magyarul is jól ír, mint politikaalakító újságíró pedig fontos események és emberek szemtanúja volt, következésképpen emlékei megírása tanulságos lehetett az „új” irodalom számára is. Jelenléte voltaképpen ebből a speciális szerepkörből magyarázható. A *Nyugat*ban Halász volt az emlékirat-író.

De érdekes a másik véglet is, az 1890-ben és 1891-ben születettek jelenléte. Nem kétséges, Feleky Géza, Jász Dezső és Lányi Sarolta Osvát kísérletező kedvének szülöttei. Jellemző is, hogy Feleky utóbb elsősorban nem irodalmárként, hanem újságíróként és szerkesztőként lett jelentős, Jász elhallgatott, Lányi Sarolta pályája pedig többszörösen megtört. (Utóbbi szerepléseiben nőisége is szerepet kaphatott.) Jelenlétük a *Nyugat*ban azonban mai távlatból is vállalhatóan mutatkozik.

A *Nyugat* munkatársainak korösszetételét ismerve szociológiailag relevánsnak kell tartanunk, hogy a lap főszerkesztője is, egyedi helyzetű „sztárja” és frontembere is a relatíve „idősebbek” közül került ki. A főszerkesztő, Ignotus (1869) 39 éves volt, a mezőnyből szereplései gyakoriságával kiemelkedő Ady (1877) pedig 31. Mindketten már a *Nyugat* megindulása előtt is voltak „valakik”, előéletükre, hírnevükre szükség volt az induló s helyét kiküzdeni akaró *Nyugat* irodalmi pozicionálásához. Ez az „idősebbek” közé sorolás azonban erősen viszonylagos érvényű, igazában egyikük sem volt idős. (Annak ellenére sem, hogy Ignotus már *A Hét*nek is, szinte a kezdetektől, 1891-től meghatározó emberei közé tartozott. Azaz már a *Nyugat* előtti korszaknak is reprezentatív személyisége volt.) S ez a „szerencsés” életkori elhelyezkedés is magyarázza, hogy Ignotus is, Ady is 1919-ig meg tudta tartani

⁶ IGNOTUS, *Halász Imre 1841–1918 = Nyugat*, 1918, 6. sz.

Nyugaton belüli pozícióját. (Az 1868-as születésű Cholnoky és az 1869-es születésű Szomorj – mutatis mutandis – ugyancsak mint pozícionáló szerzők kaptak helyet a sok fiatal közt.)

A következő megvizsgálendő összefüggés a munkatársi gárda társadalomföldrajza. Ez az összefüggés a születési hely és a lakhely közti relációban mutatkozik meg. A hely ugyanis, ahol az ember megszületik vagy/és él, korántsem neutrális tényező. S mivel egy ilyen hely (település) nemcsak a biológiai értelemben vett élet helyszíne, hanem meghatározott szociokulturális közeg is, amely segítheti, de akadályozhatja is az alkotás megszületését (s mindkét funkciónak önmagában is nagyon különböző fokozatai lehetnek), egyáltalán nem mindegy, hová születik az ember, s még kevésbé mindegy, hogy hol él. Születni, persze, elvileg bárhová lehet, íróvá lenni, s íróként létezni azonban (az íróként való létezés társadalmi föltételezettsége következtében) nagy mértékben helyfüggő. Ilyen értelemben tehát egyáltalán nem mindegy, hogy a *Nyugat* íróinak születési helyére és lakhelyére vonatkozó adatsor milyen összefüggéseket tár föl.

A „nyers” adatok a következők:

Születési hely, lakhely/fő
 Érmindszent/Budapest, Párizs: 1
 Debrecen/Budapest: 1
 Szekszárd/Fogarás: 1
 Szeged/Budapest: 2
 Nagypeszek/Budapest: 1
 Budapest/Budapest: 17
 Bécs/Budapest: 1
 Rimaszombat/Budapest: 1
 Nagyvárad/Budapest: 1
 Veszprém/Budapest: 1
 Szabadka/Budapest: 3
 Mélykút/Budapest: 1
 Nagykároly/Budapest: 1
 Szabadka/Szabadka, Budapest: 1
 Kolta/Budapest: 1
 Orosháza/Budapest: 1
 Szeged/Nagyvárad: 1
 Kunhegyes/Budapest: 1
 Tass/Budapest: 1
 Arad/Budapest: 1
 Szolnok/Budapest: 1
 Székesfehérvár/Szabadka: 1
 Heves/Budapest: 1
 Balmazújváros/Budapest: 1
 Alsókörtvélyes/Körtvélyes, Budapest: 1
 Tiszacsécse/Budapest: 1

Apostag/Budapest: 1
 Érmihályfalva/Budapest: 1
 Debrecen/Debrecen: 1
 Ungvár/Budapest: 1
 Beregszász/Budapest: 1
 Jánosháza/Budapest: 1
 Maniga/Budapest: 1
 Kolozsvár/Budapest: 1
 Huszt/Budapest: 1
 Felsőtelekes/Budapest: 1
 Nagybánya/Budapest: 1
 Arad/Debrecen: 1
 Dombiratos/Dombiratos: 1

A születési hely/lakhely reláció tanulságai – nem is nagyon meglepő módon – egyfelé mutatnak. Születni szinte bárhol lehetett, kis falvakban is, az ország azonban irodalmi szempontból egycentrumú volt: szinte minden s mindenki Budapestre koncentrált. A *Nyugat* 58 szerzője 35 különböző településen született, ám ez az írópopuláció utóbb elhagyta szülőhelyét s mindössze 7 helyen élt (s ebből a hét helyből is az egyik Budapest volt, ahol a munkatársak túlnyomó többsége lakott). Budapest központi, mondhatnánk már-már egyeduralkodói helyzete két vonatkozásban is megmutatkozik. Egyrészt: a szülőhelyek közül csak Budapestre jellemző, hogy viszonylag sokan eleve ott születettek s nagy számban ott is maradtak. (A Budapest/Budapest relációhoz 17 író tartozik, ezt a számot egyetlen más szülőhely megtartó ereje sem közelíti meg.) Másrészt: a legtöbb *Nyugat*-szerző, születési helyétől függetlenül, idővel Budapestre került, s íróként ott fejtette ki munkásságát. Az 58 íróból 52 (!) Budapesten élt. (Igaz, közülük hárman is – Ady, Lesznai és György Mátyás – kétlakiak voltak, fölváltva éltek a fővárosban s egy másik településen. Az ő példájuk azonban csak megerősíti a Budapest dominanciájáról alakuló képet, hiszen még ők sem iktathatták ki életükből a fővárost.) Jellemzőnek kell tartanunk, hogy Budapesten kívüli lakhelyként csak 5 települést lehet kimutatni: Debrecenben ketten laktak ekkor, Dombiratoson, Fogarason, Nagyváradon és Szabadkán pedig csak 1-1 fő. (A kétlaki György Mátyás révén persze Szabadkát is 2 fővel jellemezhetnénk. S akkor főlelmelegethennék Körtyvélyest és Érmindszentet is. Ezek a „feles” települések azonban inkább belezavarnak a trendbe, semmint pontosabbá teszik a képet.) A *Nyugat*ba dolgozók zöme tehát a tárgyalt időszakban a fővárosban élt, s alig van olyan szerző, aki nem budapestiként írt a lapba.

A nem-budapestiek sorsa, érdekes, de egyáltalán nem meglepő módon, maga is Budapest mindent meghatározó erejére hívja föl a figyelmet. E hat szerző közül 3 (Babits, Tóth Árpád, Lányi Sarolta) utóbb maga is fővárosi lett, a másik három pedig marginalizálódott. (Oláh Gábor és Tóth Wanda ellehetetlenülése ma már nyilvánvaló, de nem kétséges, hogy a harmadik, Budapesten kívül rekedt alkotó, a náluk jelentősebb Juhász Gyula is saját tehetsége alatt teljesített: peremre szorult.)

A születési helyek kérdése mindazonáltal így is megérdemel némi figyelmet. A településnevek nagy szóródása ellenére néhány összefüggés mindenképpen ki-

rajzolódik. Az egyik mindjárt az, hogy Budapest ekkor már nemcsak fölhasználó város, amely a maga javára fordítja más települések „fölhozatalát”, hanem szülő- és fölnevelő szerepe is megerősödött. Az 58 íróból 17 már Budapesten (vagy a még egyesítés előtti Pesten) született. A város tehát irodalmilag még rászorult a „vidéki” születésű alkotók integrálására, de már saját ereje is jelentős volt. A másik releváns összefüggés a születési helyek területi és demográfiai jellemzőiből vonható ki. A születési helyek vizsgálatakor két szempont látszik fontosnak. Az egyik a (földrajzi) elhelyezkedés, vagyis az, hogy a szülőhely melyik vármegyében volt található, a másik a település nagysága (lélekszáma). Az ezekből összeálló két adatsorozat együtt már viszonylag sokat elárul a magyar irodalom regionális adottságairól, a „merítési bázis” sajátosságairól.

A nyers adatok a következők (a lakosság száma az 1891-es állapotot tükrözi, ahol ettől eltérő adat szerepel, az jelezve van):

Érminsztent (Szilágy vm, 789 fő [1910])
 Debrecen (Hajdu vm, 56 940 fő)
 Szekszárd (Tolna vm, 14 325 fő)
 Szeged (Csongrád vm, 87 222 fő)
 Nagypeszek (Hont vm, 620 fő)
 Bécs (Ausztria fővárosa, 1 364 548 fő)
 Rimaszombat (Gömör vm, 5562 fő)
 Nagyvárad (Bihar vm, 38 557 fő)
 Veszprém (Veszprém vm, 12 655 fő)
 Szabadka (Bács-Bodrog vm, 72 737 fő)
 Mélykút (Bács-Bodrog vm, 7917 fő)
 Nagykároly (Szatmár vm, 16 678 fő [1910])
 Kolta (Komárom vm, 1484 fő)
 Orosháza (Békés vm, 19 956 fő)
 Kunhegyes (Jász-Nagykun-Szolnok vm, 8465 fő)
 Tass (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm, 3044 fő)
 Arad (Arad vm, 42 052 fő)
 Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok vm, 20 748 fő)
 Székesfehérvár (Fejér vm, 27 548 fő)
 Heves (Heves vm, 7271 fő)
 Balmazújváros (Hajdu vm, 10 268 fő)
 Alsókörtvélyes (Zemplén vm, 1042 fő)
 Tiszacsécse (Nógrád vm, 1121 fő)
 Apostag (Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm, 2292 fő)
 Érmihályfalva (Nyitra vm, 906 fő [1910])
 Ungvár (Ung vm, 11 793 fő)
 Beregszász (Bereg vm, 8078 fő)
 Jánosháza (Vas vm, 3457 fő)
 Maniga (Nyitra vm, 906 fő [1910])
 Kolozsvár (Kolozs vm, 32 756 fő)

Huszt (Mármaros vm, 7461 fő)
 Felsőtelekes (Borsod vm, 500 fő alatt [1910])
 Nagybánya (Szatmár vm, 9838 fő)
 Dombiratos (Csanád vm, 1331 fő)

Az első, ami föltűnik e listában, az a nagy szóródás. Voltaképpen csak négy olyan település van, amelyik legalább két-két író szülőhelye volt: Arad és Debrecen 2-2, Szeged 3, Szabadka 4 szerzőt adott a *Nyugat*nak. Vagyis az összes többi településen csak 1-1 író született. A települések megyénkénti megoszlása is elég nagy szóródást mutat. Csak három megye van, amelyik legalább két települést tud fölmutatni (Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Nyitra, Bács-Bodrog). Ennél a területi szóródásnál beszédesebb mutató, hogy e szülőhelyként szereplő települések – lakóik számát tekintve – meglepően kicsik voltak. Négy település lélekszáma ezer alatt volt, tizennégy ezeregy és tízezer fő között, s tizenöté tízezer fölött mozgott. Ha kivesszük az egy millió fölötti Bécs városát, amely egy másik ország fővárosa volt, tehát speciális helyzetet mutat, akkor kiderül, egyetlen település sem érte el a százezer fős lakosságot. A legnagyobbak, Szegednek is alig több mint 87 ezer lakosa volt. Ezeknek a méreteknak az értelmezéséhez persze tudni kell, hogy a viszonylag alacsony lélekszám nemcsak a *Nyugat*-szerzők szülőhelyét jellemezte, hanem általában a magyar viszonyokat. Ugyanakkor ezek az adatok nyilvánvalóvá teszik Budapest vonzerejének okát. A főváros volt ugyanis az egyetlen igazán komoly méretű város, amely, méretei révén – s egyáltalán nem mellékesen – teljes körű intézményrendszerrel (általában: infrastruktúrával) bírt. Magyarán, az irodalmi élet számára kedvező föltételek (például egzisztencialehetőségek, fórumok, ösztönző intellektuális légkör) igazában csak Budapesten voltak meg.

A harmadik (s mind közül az irodalomhoz a legközelebb álló) megvizsgálandó összefüggésrend az egyes szerzők szociokulturális profiljából áll össze. A „profil” fogalma⁷ a kriminalisztika eszköztárából való, s azt az arculatsémát jelöli, amelyet a pszichológus a még nem azonosított személy ismert jellemzőiből állít össze. Ez a séma, mint a gyakorlat mutatja, bár per definitionem „sematikus”, az azonosítás során jó százalékkal igazolódik, azaz jól használható. Nyilvánvaló persze, hogy minél több elemből áll össze ez az arculatséma, a „profil” annál autentikusabb. Esetünkben azonban viszonylag kevés elem is elegendő a jellemzéshez, hiszen nem az individuális azonosítás a feladat, hanem – ellenkezőleg – éppen a csoportra jellemző releváns közös jegyek fölismerése. S ez a „fordított”, inverz profil esetünkben már három, szociológiailag releváns elem együttes vizsgálatával is megteremthető.

Mi az a három elem, amely együtt elegendőnek mutatkozik a csoporton belüli változatok leírására? Megítélésem szerint a vallásfelekezet, az iskolai végzettség és a kenyérkereső foglalkozás.

⁷ Vö. KISS Anna, *A profilalkotásról I*, = *Ügyvédivilág*, 2009, 7–8.sz.; TATÁR László, *Profilalkotás a bűnüldözésben* = *Emlékkönyv Irk Albert egyetemi tanár születésének 120. évfordulójára*, szerk. Korinek László, Köhalmi László, Herke Csongor, Pécs, PTE AJK, 2004, 177–181.

A vallásfelekezeti besorolás itt természetesen nem identikus, hanem csak formális, azaz itt nem mutatja sem a vallásos hit mértékét, sem jelenlétét. Pusztán azt jelzi, az egyén milyen vallásfelekezetbe született bele, honnan indult egyéni arculatának, „identitásának” kialakulási folyamata. (Ez, ha jól belegondolunk, szükségszerű redukció. A születéskor kapott besorolás fix dolog, az egyéni identitás azonban fölöttébb bonyolult és bizonytalan, sőt mozgó entitás. Gondoljuk meg, hogy például Cholnoky Viktor katolikusnak született, fiatalon volt is katolikus lap szerkesztője, később azonban ez a kötődés teljesen indifferenssé vált számára, s gyakorlatilag már-már kimutathatatlan. Babits esetében viszont ugyanez a katolicizmus később is releváns meghatározottság maradt. Vagy: Kosztolányi, aki szintén katolikusként lett anyakönyvezve, érett alkotóként minden volt, csak katolikus nem – ugyanakkor műveiben olykor jellegzetes katolikus allúziók is fölbukkannak.) Ez a formális szempont azonban egyáltalán nem funkció nélküli, üres szempont. Egy vallásba való beleszületettség ugyanis, mint a szocializáció egyik meghatározója, valóságos diszpozíciót fed föl. Az identitásalakulás egyik releváns impulzusa mindenképpen innen eredeztethető.

Az iskolai végzettség, mint kulturális tőke, a kenyérkereső foglalkozás pedig, mint a munkamegosztás rendszerébe való egyéni betagolódás módja, nagyrészt kijelöli egy ember lehetőségeit. Az egyéni kvalitások, a kreativitás persze sok mindent felül tud írni s alkotóknál kivált így van ez, ám a szociokulturális diszpozíciók az egyéni képességek kibontakozását is meghatározott irányba terelik. S mint ilyenek, nagyon is fontosak, még a legkreatívabb alkotók esetében is. Úgy vélem tehát, az említett három elem együtt már viszonylag jól le tudja írni a *Nyugat* szerzőinek kollektív diszpozícióit.

Gyakorlati egyszerűsítés, de föltétlenül megemlítendő, hogy az alkalmazott kategóriák maguk is sematizáltak. A vallásfelekezetek három csoportba sorolódnak be: katolikus, protestáns és izraelita, az ezeken belüli finomabb megkülönböztetés (például: evangélikus vagy református, ortodox vagy neológ stb.) elmarad. Az iskolai végzettség is lényegében három típusra koncentrál: érettségi, egyetemi diploma és félbehagyott egyetemi/felsőfokú tanulmányok. S – mutatis mutandis – ugyanez az egyszerűsítő-típuszó megközelítés érvényesül a foglalkozások jelölésénél is.

Az ide vonatkozó nyers adatok a következők:

Felekezet/iskolai végzettség/foglalkozás

Katolikus/egyetem/tanár: 4

Katolikus/egyetem/ újságíró: 3

Katolikus/félbehagyott egyetem/újságíró: 2

Katolikus/félbehagyott egyetem/szabadújszás: 2

Katolikus/egyetem/orvos: 1

Katolikus/felsőfokú/tanár: 1

Katolikus/felsőfokú/gyógyszerész: 1

Katolikus/tanítóképző/hallgató: 1

Protestáns/félbehagyott egyetem/újságíró: 4

Protestáns/egyetem/újságíró: 5

Protestáns/egyetem/tanár–könyvtáros: 1

Protestáns/egyetem/egyetemi hallgató: 2

Izraelita/egyetem/tanár: 3
 Izraelita/érettségi/újságíró: 6
 Izraelita/egyetem/újságíró: 7
 Izraelita/egyetem/hallgató: 2
 Izraelita/egyetem/jogász–közgazdász: 1
 Izraelita/gyógyszerész-hallgató/magánvagyon: 1
 Izraelita/egyetem/magánvagyon: 2
 Izraelita/félbehagyott egyetem/újságíró: 2
 Izraelita /egyetem/ügyvéd: 2
 Izraelita/művészeti tanulmányok/magánvagyon: 1
 Izraelita/befejezetlen gimnázium/újságíró: 1
 Izraelita/félbehagyott művészeti tanulmányok/újságíró: 1
 Izraelita/egyetem/szabadúszás: 1
 Izraelita/érettségi/magánvagyon: 1

A nyers adatokból levonható tanulságok sokrétűek. Az egyik alapadat mindjárt figyelemre méltó. A három felekezet megoszlása jól mutatja, hogy a szerzők között a zsidó származásuk aránya szignifikánsan magas. A törzsgárdát 15 katolikus és 12 protestáns mellett 31 zsidó szerző alkotta. (E felekezeti csoport egymagában nagyobb, mint a másik kettő együtt.) S egy másik alapadat is legalább ennyire kiugró. A kenyérkereső foglalkozások közül (függetlenül minden egyébtől, származástól, iskolai végzettségtől, stb.) messze az újságírás vezet. Az 58 szerzőből 31 újságíró volt (s a kenyérét szabadúszóként kereső további 3 szerző is lényegében újságírói jellegű munkákból élt).

Itt persze, közbevetőleg, érdemes mindjárt leszögezni, hogy az izraelita felekezethez való tartozás nem egyszerűen felekezeti mutató, hanem annál több. Ez egyben ugyanis az „idegen” etnikai eredetre is utal, két vonatkozásban is. Jelzi a zsidó néphez tartozást, s azt az (előzetes) nem-magyar akkulturációt, amely – változó számú generáción keresztül – egy idegen kultúra részévé tette e populáció őseit. Az idegenségnek ez a hangsúlyozása azonban akaratlanul is eltorzítja e csoport tényleges jellegzetességeit. Az ugyan tény, hogy e csoport tagjai a magyar kultúra ’homo novusai’ voltak, – ezt egyebek közt az is szemléletesen mutatja, hogy közülük igen sokan, személyes életük során, névváltáson mentek keresztül. (Nem teljes körű gyűjtés alapján is legalább 21 névváltás⁸ érhető tetten.) Ezek a névváltások azonban paradox

⁸ Néhány példa I. Bauer = Balázs, Blau = Bíró, Fleischman = Fenyő, Fürst = Füst, Goldmann = Gellért, Geiger = György, Deutsch = Hatvany-Deutsch, majd Hatvany, Herzl = Heltai, Veigelsberg = Ignatus-Veigelsberg, majd Ignotus, Schwarz = Kádár, Kramer = Kéri, Lövinger = Lengyel, Lebovics = Lengyel, Moscovitz = Lesznai, stb. Meg kell azonban említeni (mert a névváltás identikus funkciójára hívja föl a figyelmet), hogy ez nem kizárólag „zsidó” gyakorlat volt. A katolikus Brenner Józsefből például Csáth Géza lett, a szintén katolikus Csolnoky Győző Lászlóból Cholnoky Viktor, de Babits is kétféleképpen írta nevét (Babics, Babits), s az álarchaizáló ts-es változat funkciója (a vélelmezett szláv eredet semlegesítése) sem lehet kétséges.

módon nemcsak az idegen eredetre utalnak vissza, de jelzik a változás irányát, az úgynevezett magyarosodás tendenciáját is. Az új, magyar név a magyar etnikumba való betagozódási szándék jelzése. S ez a tendencia nagyon komoly megerősítést kapott azzal, hogy e csoport tagjai nemcsak a hétköznapi, „praktikus” életben használták a magyar nyelvet, hanem alkotóként is e nyelv kereteiben fejezték ki önmagukat, azaz magyar irodalmat csináltak. Ez, írókról lévén szó, a legmagasabb fokú, mert a magánemberinél is teljesebb azonosulást jelzi. A közös kultúra megteremtésének alighanem legfontosabb eszköze ugyanis a „beszéd”, amely a saját élményeket, tapasztalatokat és vágyakat a nyelv közegében összehangolja a többiek élményeivel, tapasztalataival és vágyaival. Az persze más kérdés, hogy az eredet eleven tudata, amely zsidókat és nem-zsidókat egyaránt jellemzett, minden jel szerint csoportképző⁹ szerepet töltött be.

A harmadik alapadatra az iskolai végzettség körében lelhetünk. Ha a végzettséget vesszük szemügyre felekezeti megkülönböztetés nélkül, akkor azonnal kiderül, a szerzőgárda viszonylag magasan képzett emberekből tevődött össze. Lényegében majdnem mindenki az érettségizettek, egyetemet végzetek vagy a félbehagyott, ám elkezdett felsőfokú tanulmányokat folytatók közé tartozott. Legalább érettségije volt 7 főnek, egyetemen vagy más felsőfokú iskolában szerzett diplomája pedig 35 főnek. Figyelemre méltó azonban, hogy viszonylag magas a félbehagyott felsőfokú tanulmányokat produkálók száma is (10 fő). Érdekes az is, hogy az egyetemi „múltúak” nagyrészt jogi vagy bölcsészeti stúdiumokat folytattak, az egyéb – például orvosi – tanulmányok lényegesen ritkábbak voltak. De voltak ilyenek is (az írók közt több orvost is találunk.) Ugyanakkor az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a szerzők egy része valami felemás, átmeneti formában végezte tanulmányait, – ami részben egzisztenciális gondokra utal, részben azonban arról árulkodik, hogy az írólet nem föltétlenül valami speciális szakképesítés függvénye. Az írók számára inkább egy általános, képességeiket edző és fejlesztő képzésre volt szükség. Azaz majdnem hogy mindegy volt, hogy valaki bölcsész, jogász vagy orvosi képzésben vett-e részt, esetleg „csak” a „humaniorákat” jól megalapozó gimnáziumban „érett”. (Érdekes azonban, hogy műszaki tanulmányokra utaló adat nincs.)

Ha a felekezet-specifikus adatokat vesszük szemügyre, néhány szignifikáns különbség szembe ötlik. Mindenekelőtt: a katolikusok között, a létszámhoz mérve, magas a közületektől függő állások száma, elsősorban a tanári foglalkoztatottság (5 fő). Ez két szempontból érdekes. Egyrészt a tanári pálya a hivatalos indoktrináció terepe. Aki itt dolgozik, az sajátos, rendszerspecifikus szerepet tölt be. Másrészt ez az állás egzisztenciális stabilitást jelent, jóllehet nem különösebben magas életnívón. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a tanári pálya a katolikusok közt sem volt domináns szerepben. A tanári pálya és az írólet, ha nem is zárja ki egymást, nem föltétlenül adja meg azt az életvitelbeli szabadságot, az érintkezési viszonyoknak azt

⁹ Vö. KÖBÁNYAI János, *A Nyugat zsidó kérdése, A Nyugat mint magyar zsidó elbeszélés = Múlt és Jövő*, 2008, 1, 5–35; FENYVES Katalin, *A Nyugat „zsidósága” = Múlt és Jövő*, 2008, 4, 99–102. Idevágó érdekes esettanulmány I. KONRÁD Miklós, *Hatvany Lajos „zsidókérdése” = Szombat*, 2012, 9, 20–23.

a gazdaságát és elevenségét, amely az írólet szempontjából előnyös. A kötöttség/szabadság „egzisztenciális” szempontja a zsidó származású alkotóknál is paradigmaticus alakzatot mutat. Itt is vannak tanárok (3 fő), de számuk az összlétszámhoz viszonyítva csekély, e csoportra inkább a kötetlenebb szerepkörben való mozgás a jellemző. S nemcsak az újságírás említhető itt (amely szinte általános), de az ügyvédi-jogászi állás, vagy éppen az egzisztenciát adó magánvagyon is. Ez a közületektől való függetlenség egyrészt a magánszféra szabadságlehetőségeire hívja föl a figyelmet, másrészt – a piaci versenynek való kiszolgáltatottság révén – e szabadság strukturális labilitására, egzisztenciális kockázatára. (A protestánsok, azt mondhatjuk, ilyen szempontból egy katolikusok és zsidók közötti köztes stádiumot képeztek.) Ezek az összevetések mindazonáltal még inkább kiemelik a század eleji írólet és az újságírás lényegi összetartozását. Úgy látszik, ez volt az a pálya, amely napi rutinjával együtt is a legközelebb állt az írói munka természetéhez, s hajszája ellenére is megadta azt a személyi és intellektuális szabadságot, amely a művészi alkotómunkához kellett. (Hogy az újságírásnak és az irodalomnak ez a szoros összekapcsolódása milyen irodalmi következményekkel járt, annak mérlegelése itt nem lehet feladat.)

Érdekes, de alighanem törvényszerű, hogy a katolikusok és protestánsok relatíve behatárolt foglalkozásszerkezetéhez képest a zsidó származású alkotók lényegesen nagyobb szóródást mutatnak. Maga a csoport nemcsak szerkezetileg heterogénebb, de nagyobb végleteket is produkál. Az érettségivel újságíróként dolgozó és a magánvagyonából jól élő, irodalmi ambícióit szabadon kiélő író végletei ezt jól mutatják.

Ha a törzsmunkatársi gárda nemek szerinti megoszlására figyelünk, gyorsan kiderül, a *Nyugat*, bármennyire is „modern” lap volt, a hagyományos férfiuralom képét mutatja. Az 58 szerzőből csak 5 volt nő: Kaffka Margit, Lányi Sarolta, Lesznai Anna, Reichard Piroska és Tóth Wanda. Ez a reprezentáltság bizony messze alatta marad a női nem tényleges társadalmon belüli részesedésének. Kérdés, mi fejeződik ki ebben az aránytalanságban? Az irodalmi élet „konzervativizmusa” vagy/és az egész társadalom kezdetleges modernizáltsága? Erre egyelőre nem tudunk egyértelmű választ adni, de valószínű, hogy ez az alulreprezentáltság elsősorban a társadalomtörténeti összefüggések mutatója. (Ekkor, 1908-ban voltaképpen még a magyar feminista mozgalom is története kezdeti szakaszában járt, a női emancipáció inkább csak cél volt, semmint társadalmi realitás.) Mégis, ha a *Nyugat*nak ezt az öt szerzőjét kicsit közelebről vesszük szemügyre, adataik arra engednek következtetni, hogy jelenlétük (várakozásainkkal ellentétben) nem pusztán a status quo eredménye volt, hanem kísérletezés, előre lépés a női emancipáció irodalmi frontján. Az öt szerzőt ugyanis életkora a fiatalabb munkatársak közé sorolja, közülük a legidősebb is csak 30 éves volt, a legfiatalabb pedig 17. (Az évek száma, csökkenő sorrendben. 30, 28, 24, 23 és 17.) Érdekes, s ez már a társadalom rétegspecifikus modernizáltságára hívja föl a figyelmet, hogy az öt női szerző közül három zsidó származású volt, egy konvertita s csak egy nem-zsidó. Azaz a női élmények, tapasztalatok és vágyak „modern” megszólaltatói inkább a társadalom jobban modernizált rétegeiből kerültek ki. S az is érdekes (de ez már a szerkesztés céljaira vall rá), hogy ebből az öt szerzőből kettő is

(Lesznai, Kaffka) a munkatársaknak abba a csoportjába tartozott (28, illetve 22 szerepléssel), amely a lap arculatát elsődlegesen meghatározta.

Azaz, talán kimondható, a női szerzők alulreprezentáltsága nem szerkesztési anomália volt (Osvát, tudjuk¹⁰, szerkesztőként inkább a nők javára volt elfogult, s maga Ady is „nőpárti”-ként jellemezhető). Ám az alulreprezentáltság mégis tény, s mindenképpen a magyar modernség tényleges korlátainak egyikét mutatja. Más-képpen fogalmazva: ez a helyzet – a szerkesztői szándékoktól függetlenül – csakis a társadalomnak az irodalomban való féloldalas megjelenéseként értelmezhető.

A „másik” szerzőgárda, az egyszer (vagy évente – átlagban – csak egyszer) szereplők elemzése rövidre fogható, illetve jellemzésük néhány adat számbavételére szűkíthető. A gondot itt az jelenti, hogy a szűkített, ám szükséges adatok is csak részlegesen állnak rendelkezésünkre, hiszen ezek a szerzők az esetek egy részében „névtelen” szerzők voltak, akiket ma már a lexikográfia sem tart nyilván, s így ők kiestek az emlékezetből. (Ez az emlékezetvesztés természetesen önmagában is mutató – mutatja, hogy az „egyszer” szereplők egyik része igazában nem tudott a magyar szellemi élet integráns részesévé válni: fölbukkantak és eltűntek.)

Ha az ide tartozók életkorát igyekszünk fölmérni, két összefüggés azonnal nyilvánvalóvá válik. Az egyik az, hogy viszonylag nagy az a csoport, amelynek esetében még a születési évszámok megállapítása sem lehetséges egyedi életrajzi kutatás nélkül. Az 56 főből kilenc fő születési évszáma ismeretlen (Gáspár Kornél, Horváth Tibor, Mindszenti István, Pók Ödön, Schiller Ottó, Téglás Béla, Vámos Árpád, Várady Irma, Zsadányi Henrik). Ez, akárhogy nézzük, egy *Nyugat* fontosságú lap szerzőgárdájához mérten föltűnően magas szám. A másik összefüggés nem kevésbé meglepő. Azt váránk, hogy az „egyszer” szereplők kivétel nélkül mind a fiatalabb évjáratokból kerülnek ki, ők lehetnének azok a „gimnazisták”, akiket, állítólag, Osvát rászabadított a *Nyugatra*. A tényleges kormegoszlás azonban mást mutat.

Születési év/fő

1857: 2

1861: 1

1863: 1

1864: 1

1865: 1

1872: 1

1873: 3

1875: 3

1876: 2

1877: 3

1878: 3

¹⁰ Vö. SZILÁGYI Judit: *Osvát Ernő és a nők*. = Kalligram, 2008. április, a témához l. még: BORGOS Anna és SZILÁGYI Judit: *Nőírók és írónők*. Irodalmi és női szerepek a *Nyugaton*. Bp., 2011., Noran.

1879: 4
 1880: 3
 1881: 3
 1882: 3
 1883: 1
 1884: 1
 1885: 2
 1886: 1
 1888: 2
 1889: 3
 1890: 2
 1892: 1

Ha 1908-hoz mérve kiszámítjuk az ide tartozó szerzők életkorát, akkor kiderül, tényleg vannak köztük nagyon fiatalok, 6 szerző életkora 20 év alatt mozgott. (S közülük hárman csakugyan a „gimnazista” korcsoportba tartoztak.) Ezt a 3 + 3, összesen 6 főt viszont erős túlzás a „gimnazistákkal” való folyamatos kísérletezés bizonyítékként fölhozni. (Ha az azonosítatlan 9 fő egy része is ide lenne sorolható, a vád maradéktalanul akkor sem igazolódna.) A tényleges korösszetétel másra vall. Az ide tartozó szerzők zöme (35 fő) a 20 és 36 év közötti sávban helyezkedik el. Hat fő pedig 44. és 51. életéve között mozgott. Azaz az egyszer szereplők zöme szignifikánsan fiatal volt, de a törzsmunkatársak életkorához viszonyítva túlzottan fiataloknak nem tekinthetők. Sőt a 44 év fölöttiek viszonylag nagy száma (6 fő) némileg felül is múlja a törzsmunkatársak hasonló csoportját. Osvát kísérletezése tehát egyáltalán nem csak a legfiatalabbak bevonásában, „fölfedezésében” mutatkozott meg.

Kiket vont be tehát egy-egy alkalommal a *Nyugat* szerzői közé? A jelek szerint nagyon különböző alkotókat. Ha a hat legidősebb közreműködőt személy szerint is szemügyre vesszük, néhány összefüggésre fény derül. A két legidősebb, az 1857-es születésű Junius (azaz Zilahy-Kiss Béla) és Radó Sámuel például neves újságírók voltak (Radó mellesleg az MTI igazgatója), szerepeltetésüknek aligha irodalmi indoka volt. A lap elképzelt profilját színező kiegészítő szerepük lehetett. Lényegében ugyanez mondható el Greiner Jenőről is (aki egyébként a Kozma utcai temető nyilvántartása szerint 1865-ben született, s nem 1864-ben, ahogy tudni szokás). Ő, a Krúdytól elhíresített „vörös Grajna” kora egyik kitűnő közgazdasági újságírója volt, a *Nyugat* legelső számában is a banküzletről írt, szerepe tehát nem irodalmi volt. (Érdemes megemlíteni, hogy a fiatalabbak közül is többen e kategóriába tartoztak, így például Faragó Miksa vagy Hegedüs Lóránt.) Más összefüggést mutat Kabos Ede (1864) és Bródy Sándor (1863). Ők neves írók s jelentős zsurnalisztikai pozíciók betöltői voltak, ám Osvát szemében már alighanem a félmúlt embereinek számítottak. Velük, irodalmi rangjuk ellenére, igazában már nem számolt az „új” irodalom organizátoraként föllépő szerkesztő. (Föltehetően hasonló ok miatt nem került be a *Nyugat*ba például Gárdonyi Géza sem.) A hatodik „idősebb” szerző, Rippl-Rónai József (1861) megint más képlet. Ami lényeges, ő a modern magyar festészet egyik meghatározó egyénisége volt, de az irodalmi életben csak outsider.

Szerepeltetése a lap arculatának színezőjeként jöhetett szóba. (Hasonló szerepük lehetett – mutatis mutandis – a fiatalabbak közül Beck Ö. Fülöpnek, Erdei Vikornak, Femes Beck Vilmosnak, Kernstok Károlynak vagy Rózsaffy Dezsőnek is. S félig-meddig ugyancsak ilyen összefüggésben említhető az iparművész Tátray Lajos, a művészeti író Meller Simon és Nádai Pál vagy az esztéta Schiller Ottó is.)

Egy irodalmi lapba, tudjuk, az irodalom kulturális szerveződésének sajátossága miatt, mindig kellene olyan szerzők is, akik nem irodalmárok, de tevékenységük jellege vagy tudásuk speciális természete az irodalmi élet számára is érdekes. Ez a „vegyes” profil, amely a magyar irodalmi folyóirat-kiadásban máig jelen van, a *Nyugatot* is jellemezte. Az „egyszer” szereplők nem utolsó sorban e szerkesztési elv következtében kerültek be a *Nyugatba*. Jól példázza ezt két olyan szerző, akik már ekkor is fölbukkantak a lapban, ám csak később jutottak fontos szerephez: a filozófus Dienes Valéria (1879) és Szilasi Vilmos (1889). Ugyanez a kiegészítő funkció érhető tetten a kor számára fontos szocialista tematika személyi képviselésében is. Ilyen összefüggésben említhető itt Kunfi Zsigmond (1879), Ormos Ede (1873), Pók Ödön és Révész Béla (1876), de a náluk nagyobb súllyal megjelenő s a törzsmunkatársak közé számító Bresztovszky Ernő is. (Az „irodalmi háborgás” és a szocializmus összefüggéseire, ismeretes, annak idején a *Nyugat* nem kevésbé fontos szerzője, mint maga Ady Endre¹¹ hívta föl a figyelmet. Erről ma sem célszerű megfeledkezni.) Nem érdektelen, hogy az összefüggést, bár nem hangsúlyozta, érzékelt s megjelenítette Osvát is.

Az e csoportban említhető szerzők egy része természetesen csakugyan az irodalmi kísérletezés jegyében került a *Nyugat* hasábjaira. Ha például közelebbről szemügyre vesszük a húsz év alatti szerzőket, kiderül, hogy a már említett Szilasi Vilmos és a zenei kompetenciája révén publicitást kapott Lányi Viktor (1889) kivételével a többiek csakugyan e csoportba tartoznak. Boross László (1890), Forbáth Sándor (1890), Turcsányi Elek (1889) és Várady István (1892) Osvát kísérletezéseinek „terméke”. Egyik fiatal sem lett kiugróan jelentős író, de megítélésükhöz hozzátartozik, hogy közülük ketten¹² is (Boross, Várady) nagyon fiatalon meghaltak, azaz nem futhatták ki magukat. Ugyanebbe a „kísérleti” kategóriába sorolható jó néhány további „egyszer” szereplő is: Alkalay Ödön (1877), Bodor Aladár (1880), Dutka Ákos (1881), Kortsák Jenő (1882), Kupcsay Felcián (1876), Mindszenti István (?), Mohácsi Jenő (1886), Rónai Mihály (1879) stb. Érdekes viszont, hogy azok közül, akikkel Osvát kísérletezett, néhány író későbbi pályája figyelemre méltó „elhajlásokat” mutat. Az még kevésbé meglepő, hogy Jób Dániel (1880) igen neves színházi szakember lett, Nagy Endre (1877) pedig írósága mellett a magyar kabaré emblematikus alakja. Föltűnőbb elhajlás, hogy Moly Tamás (1875) egyebek közt sikeres detektívregények

¹¹ ADY Endre, *Irodalmi háborgás és szocializmus = Szocializmus*, 1909. január 16. Kötetbeli legújabb újraközlése: Ady Endre, *A világoosság lobogója alatt*, vál., szerk. Ferencz Győző, Bp., 2012, Nap Kiadó, 232–235.

¹² Vö. TÓTH Árpád, *Várady István halálára = Nyugat*, 1916, 9. sz., TERSÁNSZKY J. Jenő, *Boross László = Nyugat*, 1924, 10. sz.

szerzőjévé¹³ vált, Ujhelyi Nándor (1888) pedig – ugyancsak a kommercialitás területén mozogva – erotikus regények¹⁴ „hírhedt” szerzője. Paradox módon azonban éppen ezek a sikeres elhajlások mutatják, hogy a mondottakban nagyon is megvolt a tehetség, Osvát jól érzékelt.

Van azonban néhány szerző, akiknek „egyszeri” szereplése nem a kísérletezés keretében, hanem a szerkesztői baklövés példáiként említendőek meg. Molnár Ferenc (1878) persze még akár azért is szorulhatott háttérbe, mert – virtuóz tehetsége ellenére – Osvát megérezte benne a kommercialitásra való hajlamot. Somlyó Zoltán (1882) és Krúdy Gyula (1878) azonban mindenképpen más esetek, alulreprezentáltságuk szerkesztői hiba. Somlyó ugyanis nagyon is jellegzetes *Nyugat*-költő volt, Krúdy pedig olyan jelentős író, aki nélkül modern magyar irodalom elképzelhetetlen. (Nem is véletlen, hogy utóbb – sajátos pályagörbét produkálva ugyan, de – a *Nyugat* fontos szerzője lett, sőt „főmunkatársa” is.) Osvát „mentsége” lehet persze, hogy ekkoriban még talán Krúdy sem igazán ambicionálta a *Nyugat*-ban való megjelenést.

Annyi bizonyos, hogy ez a „másik” szerzőgárda a maga heterogén sokszínűségében jól reprezentálja a *Nyugattal* érintkező irodalmi s művészeti világot, ezen belül is az irodalmi életet kiegészítő és utánpótlását is lehetővé tevő „háterszágot”.

A *Nyugat* munkatársi gárdájának ilyen áttekintése természetesen per definitionem részleges, sőt akár egysíkúnak is nevezhető. Egy irodalmi lap munkatársairól szólni szövegek módszeres elemzése nélkül, ha nem is lehetetlen, de lényeges összefüggéseket homályba hagyó vállalkozás. Az irodalom- és gondolkodástörténeti elemzés tehát megspórolhatatlan – ezt e tanulmány olvasásakor is szem előtt kell tartani. Ám, s ezt minden önigazolási szándék nélkül le lehet szögezni, a munkatársi gárda összetételének szociológiai szempontú átvilágítása – „egysíkúsága” ellenére – egyféle állványzatként szolgál az igazán elmélyült irodalom- és gondolkodástörténeti vizsgálathoz. Egy szöveg, vagy pláne egy olyan bonyolultan strukturált, szövegek sorozatából összeálló szövegüniverzum, mint amilyen egy folyóirat, nem pusztán önmaga által meghatározott: „kívülről” (is) determinálva van. Megjelenik benne az a bonyolult szociokulturális realitás, amelynek hordozói és megszólaltatói valóságos, szociológiailag leírható emberek. S még a kimondottan fiktív, önreferenciális szövegek önmagukba zárt értelmezése is legfőljebb csak önkényes (bár meghatározott körülmények közt igen hatékony) irodalmi munkahipotézis. Érvénye e hipotézisnek azonban, minden eredményessége ellenére, lényegileg (s föloldhatatlanul) korlátozott. Valójában az irodalom – s következésképpen az irodalmi folyóirat is – mindig kettős meghatározottságú: a külső meghatározottság és az (irodalmi) önelvűség sajátos összjátéka hozza létre.

A *Nyugat* munkatársainak főntiekben olvasható bemutatása tehát nem „teljes”, de azokra az összefüggésekre vet némi fényt, amelyeket az újabb keletű irodalmi beszéd nem tud megszólaltatni.

¹³ „Moly Tamás detektív-regényt írt s ha jól tudom, ez az első magyar igazi detektívregény” – írta róla már 1918-ban SCHÖPFLIN Aladár, *Vörösbegy* = *Nyugat*, 1918, 18. sz.

¹⁴ Vö. KELECSÉNYI László, *Egy erotikus emigráns* = *Holmi*, 2002, 8, 1026–1036.

LENGYEL, ANDRÁS

La composition du personnel de la rédaction de *Nyugat* (1908–1910)

L'étude examine la garde de coopérants du magazine littéraire déterminant de l'époque, *Nyugat* (*Occident*), aux moments de ses débuts (1908–1910). Pendant ces trois ans, 114 auteurs publiait ses écrits dans le magazine, mais près de la moitié des auteurs, 56 personnes, n'y était présent qu'une seule fois (oubien au maximum une fois par an). L'étude concentre avant tout aux collaborateurs de base, parmi eux le plus d'écrits est présenté par Endre Ady, le plus grand poète de l'époque, mais auteurs fréquemment publiés sont Mihály Babits, Béla, Balázs, Géza Csáth, Miksa Fenyő, Milán Füst, Oszkár Gellért, Lajos Hatvany, Hugo Ignatus, Frigyes Karinthy, Géza Laczkó, Géza Lengyel, Menyhért Lengyel, Anna Lesznai, Zsigmond Móricz, Aladár Schöpflin et Árpád Tóth. L'étude décrit la garde des collaborateurs par des points de vues sociologiques, (Age/lieu de naissance/domicile/religion/études scolaires/profession), et essaye de constater les cohérences caractéristiques. Il devient clair, la majeure partie des auteurs appartient aux plus jeunes, et bienque les lieux de naissance soient très variés, le domicile est déjà presque toujours Budapest. Vue la répartition de confession, dans la formation de l'aspect du magazine, les auteurs juifs assimilés avaient un rôle prépondérant. Dans la catégorie profession, c'est le journalisme, qui est prédominant. Les auteurs publiés 'une seule fois' présentent la couche transitoire socioculturelle, avec la quelle le magazine avait des relations. L'étude offre en quelque façon une esquisse sociologique en vue des analyses ultérieurs plus détaillés, plus raffinés.

SIMON MELINDA

Az Aufrecht és Goldschmied könyvterjesztő vállalkozás története és jelvényhasználata

A 19. századi magyar könyvkiadásra vonatkozó szakirodalom egyik megíratlan fejezete az Aufrecht és Goldschmied cég története. Habár a korabeli Magyarország egyik legkomolyabb tőkeerejű, nagy létszámú ügynöki gárdát alkalmazó és országos hálózatot működtető nagyvállalata volt, hiába keressük nevét szakmánk alapvető lexikonjaiban: sem Pusztai Ferenc,¹ sem Biró Miklós,² sem Kicsi Sándor András³ nem vette fel címszavai közé. Ám a könyvkereskedelemre vonatkozó specializált szakirodalomban is alig találunk a vállalatról szóló információkat: ezzel a területtel foglalkozó egyetlen szaklexikonunk⁴ nem említi és Révay József,⁵ illetve Varga Sándor⁶ történeti munkája sem foglalkozik vele.

Akik legalább megemlítik a céget, azok rendszerint mindössze egy rövid utalást tesznek, amely szerint az Aufrecht és Goldschmied vállalat honosította meg a részletüzletet a magyar könyvpiacra. Így tett Gulyás Pál⁷ több munkájában 1910–1924 között, Révay József és Schöpflin Aladár⁸ 1940-ben, Stemmer Ödön⁹ 1985-ben, Kókay György¹⁰ 1997-ben és Pogány György¹¹ 2004-ben. Különbség csupán annyi-

¹ *Nyomdászati enciklopédia. Az összes grafikai tudományok ismerettára*, szerk., Pusztai Ferenc, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1902.

² *Nyomdászati lexikon*, Biró Miklós, Kertész Árpád, Novák László szerk., Bp., Biró Miklós kiadása, 1936.

³ KICSI Sándor András, *Magyar könyvlexikon*, Bp., Kiss József könyvkiadó, 2006.

⁴ TORZSAI Tamás, ZALA Imre, *Könyv A–Z: A könyvkereskedelem kislexikona*, Bp., Tankönyvkiadó, 1973.

⁵ RÉVAY József, *A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének ötven éve 1878–1928: Félé század a magyar könyv szolgáltatásban*, Bp., Révai, 1929.

⁶ VARGA Sándor, *A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének alapítása*, Bp., Magyar Könyvkiadók Egyesülete, 1980.

⁷ GULYÁS Pál, *Oesterreich-Ungarische Buchhändler-Korrespondenz. Festnummer anlässlich des 50jährigen Bestehens 1860–1910*, Red. Karl Junker, Wien, 1910 [könyvismertetés] = *Magyar Könyvszemle*, 1910, 2, 176; GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon = Magyar Könyvszemle*, 1923, 3–4, 193; GULYÁS Pál, *A könyvek és könyvtárak hajdan és most*, Bp., A «Magyar Jövő» Ifj. Irodalmi R. T. kiadványa, 1924, (A „Zászlónk” diákkönyvtára, 97–100), 48.

⁸ RÉVAY József, SCHÖPFLIN Aladár, *Egy magyar könyvkiadó regénye*, Bp., Franklin Társulat, 1940, 80.

⁹ STEMMER Ödön, *Egy antikvárius visszaemlékezései*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 20.

¹⁰ KÓKAY György, *A könyvkereskedelem Magyarországon*, Bp., Balassi, 1997, 117.

¹¹ POGÁNY György, *A magyar könyvkereskedelem rövid története*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2004, 71.

ban van köztük, hogy megemlítik-e a Révai Testvérek Rt. hasonló jellegű szerepét is. Sőt, Gulyás minden munkájában következetesen a hibás Goldschmidt névalakot használta, Kókay pedig Goldschmidre torzította azt.

A könyvterjesztő cég alapítási dátumát az említett szakkönyvek szerzői egységesen 1885-re teszik – és ebben minden valószínűség szerint ősforrásként Wiesner Jakab eredetileg német nyelven az 1910-es *Oesterreichisch-ungarische Buchhändler-Correspondenz*ben,¹² majd ugyanabban az évben magyarul a *Corvinában*¹³ megjelent tanulmányát követik, illetve veszik át egymástól.

Wiesner Jakab Emil (1864–1921) a Singer és Wolfner könyvkiadónál dolgozott 1887-től: kezdetben a kereskedésben alkalmazták, majd később átkerült a kiadói osztályra. Ő kezdeményezte többek között a „Filléres könyvtár”, a „Vidám könyvek”, a „Karrierek” és a „Milliók könyve” című rendkívül sikeres sorozatokat és Gáspár Ferenc hatkötetes *A Föld körül* című munkájának kiadói előkészítésében is részt vett. Ezeket a kiadványokat részletfizetéses módszerrel (is) terjesztették, tehát Wiesnernek kitűnő rálátása volt a magyar könyvpiac eme szegmensére. A vállalat érdekében végzett eredményes tevékenységét cégvezetői, majd igazgatói kinevezéssel honorálták, ünneplői pedig 25 éves jubileumi ünnepségén a könyvkereskedelem valóságos „művészenek” nevezték.¹⁴ Végül 33 évi alkalmazotti munka után 1920-ban önállósította magát és többedmagával megalapította a rövid életű Hajnal könyvkiadót.¹⁵

Wiesner tehát egyrészt kortárs volt, másrészt a könyvszakma élvonalában dolgozott (ő szerkesztette a *Corvinát* is 1905–1919 között) – ezért megalapozottnak kell tekintenünk az általa leírtakat. Csakhogy Révay Mór János (1860–1926), a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. vezérigazgatója, aki szintén számottevő alakja volt a kiadásnak és könyvkereskedelemnek, visszaemlékezéseiben két másik adatot is közöl: egy alkalommal 1887-re, egy másik helyen pedig 1888-ra teszi az Aufrecht és Goldschmied könyvkereskedői részletüzlet megalapításának dátumát.¹⁶ A biztos időpontot csupán az esetleg előkerülő eredeti dokumentumok alapján lehetne tehát megállapítani – de kettejük közül Wiesner sokkal megbízhatóbb.

Ami a cégre vonatkozó további szakirodalmi ismereteinket illeti: egyedül Révay Mór foglalkozik vele önéletrajzi könyvének néhány oldalán és egy rövid alfejezetet Goldschmied Bernát személyének is szentel.¹⁷ A gond csupán abból adódik, hogy Révay rendkívül elfogult ebben a kérdésben (is), mint ahogy egész könyve igencsak részrehajló és egyoldalú képet fest a korszakról. Goldschmied hideg fejű, gátlástalan és kemény ellenfél volt – pontosan olyan üzletember, mint Révay maga, aki ezt

¹² JAKOB WIESNER, *Der ungarische Buchhandel*, Oesterreichisch-Ungarische Buchhändler-Correspondenz 1910. Festnummer, 72–81.

¹³ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/9, 42–46, illetve 1910/10, 50–53.

¹⁴ *Wiesner-lakoma = Corvina*, 1912/6, 41–42.

¹⁵ WOLFNER József, *Wiesner Jakab Emil = Corvina*, 1921/47, 1.

¹⁶ RÉVAY Mór János, *Írók, könyvek, kiadók: Egy magyar könyvkiadó emlékiratai*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézrt Rt., 1920, I, 165, 348.

¹⁷ RÉVAY 1920, i. m. II, 134–136 (*Goldschmied szerepe*).

minden bizonnyal nehezen viselte. Emlékezéseiben annyira befeketíti, amennyire csak tudja, ezzel mintegy bosszút állva egykori konkurensén.

Szerinte Goldschmiednek „végzetes szerepe” volt a magyar könyvterjesztés terén, mert agresszív üzletpolitikájával a „könyvkiadói és terjesztői békés foglalkozást Magyarországon valóságos háborús állapottá változtatta át”. Minden eszközt felhasznált „az illojális üzleti verseny terén” és ha „célravezetőnek tartotta, a nyers és brutális személyes támadástól, sőt a terrorizálástól sem riadt vissza”. A kor kiadói rá voltak szorulva a könyvterjesztő vállalatokra, hiszen kizárólag az ügynökök hadseregén keresztül lehetett a megjelentetett óriási példányszámokat eladni, a hagyományos szortiment-kereskedésekben ez lehetetlen lett volna. Ezt a részleges monopol-helyzetet Révay szerint Goldschmied „minden egyes esetben a kiadók megfélemlítésére használta fel”, vagyis olyan szállítási feltételeket diktált, amelyek a kiadványok hasznát szinte teljes egészében a terjesztőnek juttatták.

Azt azért Révay is elismeri, hogy Goldschmied „kétségtelenül igen eszes, kiváló kereskedői kvalitásokkal rendelkező, gyors felfogású, biztos ítéletű ember” volt, akinek a szerepe „a magyar könyv-üzem terén időnként igen jelentékeny volt” és hogy „a korrekt üzletvitel érdekében” „a megkötött szerződést szigorúan megtartotta, betű szerint lojálisan”. Ám nem tudja megállni, hogy befejezésül még egy negatív vonást ne fessen az arcképre: szerinte Goldschmied „nem volt képes lemondani arról az izléstelen szokásáról, hogy anyagi eredményeivel, vállalata sikereivel minduntalan kérkedjék”, hiszen „csendesesen várakozni nem volt képes – ő fecsegett akkor is, mikor saját magának kára származhatott belőle”.

A két nagy könyvterjesztő vállalkozás viszonya ellentmondásos volt: leginkább egy állandó készültséggel járó háborús helyzethez hasonlítható, amelyben azonban mindkét fél kényszerben igyekszik betartani a kialakított fegyverszünet feltételeit. Az ipari méretű terjesztési műveletekben ugyanis érdektársak voltak: ha ügynökeik nem dolgoznak egymás területén és nem forgalmaznak egy időben konkurens termékeket, akkor mindkét vállalat jobban jár. Ez a kényszerű korrektség a szerződéskötési gyakorlatukban is jól nyomon követhető, hiszen egy-egy nagyobb kiadóval kötött közös terjesztői kötelezettség-vállalásnál mindig pontosan azonos számú termék átvételét biztosították maguknak. Ugyanakkor közösen igyekeztek megszerezni az adott kiadvány főbizományosi jogát is, ami azt jelentette, hogy a két terjesztő cégen és a szortimenteken kívül senki más nem árulhatja. Révay Mór csak azt nehezményezi emlékezéseiben, hogy bár az Aufrecht és Goldschmied-cég terjesztőként együttműködött velük, a Révai Testvérek önálló kiadványait azonban teljességgel bojkottálták. Ráadásul nem csak hogy nem vették át őket (bár ezek a sorozatok is kimondottan a részlet-üzlet céljára készültek), de a Révai-féle termékindító reklámkampányt meglovagolva rendszeresen egy hasonló jellegű konkurens cikket dobtak a piacra. A „Klasszikus regénytár” terjesztésének megkezdésekor kezdték árulni Goldschmiedék az Athenaeum által kiadott „A magyar és a világirodalom kincsestárát”-t, majd mikor a Révai Testvérek Rt. belefogott a jubileumi Jókai-összkiadás terjesztésébe, pontosan ezzel egyidőben adta Goldschmied is ügynökei kezébe a Franklin Társulat által közrebocsátott Jókai népszerű kiadást.

A szubjektív vélemény után azonban lássunk néhány konkrét számot: milyen kiadványokat és hány példányt forgalmazott az Aufrecht és Goldschmied vállalat? Ennek kiderítése nem egyszerű feladat, hiszen néhány szakirodalmi adaton kívül csupán kevés levéltári forrás áll rendelkezésünkre (például az OSZK Kézirattárában őrzött néhány szerződés az Athenaeummal, illetve a Franklin Társulattal). Ehhez járul néhány esetben a terjesztett könyv maga – tulajdonképpen ez adta jelen tanulmány megírásának apropóját is. A 19. századi könyvterjesztők ugyanis alkalomszerűen feltüntették cégük nevét is a kiadványok kötésén (rendszerint a gerinc alsó felén) vagy belepréseltették jelvényüket a hátsó kötéstábla közepébe. Ezeket az adatokat azonban egyetlen könyvtári katalógus sem veszi fel címleírásaiba s így elvesznek a kutatás számára. Kiadói és nyomdászjelvények után végzett adatgyűjtésem során azonban több kiadványon regisztráltam ezeket a jelvényeket is, s így több – a szakirodalomban és a levéltári forrásokban nem említett – könyvről is bizonyítani lehet, hogy (legalábbis részben) az Aufrecht és Goldschmied cég terjesztette őket.

Révay Mór emlékezéseiből tudjuk, hogy az első nagyarányú szerződést 1892-ben kötötték a Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.-vel, amelyben a *Pallas Nagylexikon* 2500 teljes példányának piaci elhelyezését vállalták (ugyanennyit vállalt a Révai Testvérek is).¹⁸ Tudjuk, hogy a vállalt számú előfizetést a Révai Testvérek egy hónap alatt összegyűjtötte és egy év alatt a hétezer számot is elérték, s ennél kisebb az Aufrecht és Goldschmied eredménye sem lehetett. A végül eladott hozzávetőleg 28 000 példány eladási hasznának a fele hozzájuk folyhatott be.

A Franklin Társulattal 1901-ben írták alá első megállapodásukat, amely szerint a „Magyar Remekírók” című sorozatból 3000 teljes példány átvételét garantálták öt éven belül (másik háromezret a Révai Testvérek vett át). Révay Mór adatai szerint ők végül 5300 körüli példány eladásának hasznát fölőzték le és „körülbelül ugyanannyi lehetett a másik cégé is”.¹⁹

A kiadó monográfiáját megíró Révay József és Schöpflin Aladár beszámolnak arról, hogy 1902-ben a Franklin megvásárolt egy részletüzletet, s így „sikerrel felvehette a versenyt a másik két nagy részletüzlettel.” Ezt a kisebb vállalkozást Melczer Károly vezette, aki korábban pontosan az Aufrecht és Goldschmied-cég könyvelőjeként dolgozott, majd elcsábította a Singer és Wolfner-cég a részletosztályuk vezetőjéül. Úgy tűnik azonban, hogy itt sem találta meg számítását, ezért hamarosan önálló céget alapított. Ám mivel nem volt elegendő tőkéje a nagy példányszámok átvételére, eladta vállalatát a Franklin Társulatnak és azután már kizárólag az ő termékeiket hirdette és árulta.²⁰

Csakhogy hiába beszél Révay és Schöpflin a sikeres önálló terjesztésről (és mélyen hallgatnak a későbbi szerződésekről), az alábbiakban részletezett levéltári források ezzel szemben azt bizonyítják, hogy a Franklin Társulat mégsem tudta magát függetleníteni a két nagy, tőkeerős terjesztő vállalkozástól.

¹⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 166, 172.

¹⁹ RÉVAY 1920, i. m. I, 369.

²⁰ RÉVAY József, SCHÖPFLIN Aladár 1940, i. m. 85.

Az 1902–1905 közötti időszakra 2000 darabos mennyiséget írtak alá az Aufrecht és Goldschmied céggel a „Shakespeare munkái” című sorozatra, akik 1904-ben már 300 példány átvételét vállalták Malonyay Dezső 1905-ben megjelent *A magyar képrás úttörői* című munkájából is. 1905-ben még ennél is nagyobb arányú szerződés született a két cég között, amelyben 1905–1914 között a következő (csak vázlatosan, sokszor rövidítve említett) kiadványok átvételét garantálják: Beöthy Zsolt, *A művészetek története a legrégebb időkől a XIX. század végéig* (1906–1912, 3 kötet, a Franklin Társulat által felvásárolt Lampel-Wodianer cég impresszumával jelent meg); Dóczi Lajos munkái (10 kötet több kiadásban 1900–1906 között, szintén Lampel-Wodianer impresszummal); Gracza György, *Az 1848–1849-iki magyar szabadságharc története* (1894–1898, 5 kötet, Lampel-Wodianer impresszummal); György Aladár, *A Föld és népei* (1904–1906, 5 kötet); Heinrich Gusztáv: *Egyetemes irodalomtörténet* (1903–1911, 4 kötet); a korábban már említett „Jókai Mór munkái” népszerű kiadás (151 füzet, több kiadásban 1857–1896 között); Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete* (1907–1922, 5 kötet); Nagy Géza–Nemes Mihály, *A magyar viseletek története* (1900); *Shakespeare összes színművei* (1902, 6 kötet); Szalay József – Baróti Lajos: *A magyar nemzet története* (1895–1898, 4 kötet, Lampel-Wodianer impresszummal); *Vas Gereben összes munkái* (több kiadásban 1898-tól kezdődően, 12 kötet); *Verne Gyula összes munkái* (több kiadásban 1896-tól kezdődően).

Ezekon kívül egész sorozatokra is szerződtek: „Magyar regényírók képes kiadása” (1904–1912, 60 kötet), „Magyar remekírók” (1904–1906, 55 kötet), „Magyar könyvtár” (az 1897–1910 között megjelent füzetek, Lampel-Wodianer impresszum), „Művészeti könyvtár” (az 1903–1910 között megjelent 12 kötet, Lampel-Wodianer impresszum), „A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára” (az 1901–1911 között megjelent 12 kötet), „Olcsó könyvtár” (az 1875-től megjelent füzetek).

Az Aufrecht és Goldschmied cég összesen 375 000 korona nettó áru könyv biztos elhelyezését garantálta ebben az általános érvényű szerződésben, de néhány kiadvánnyal kapcsolatban pontos részleteket is meghatároztak. A „Magyar remekírók”-ból 6600 példányt, a „Magyar regényírók”-ból pedig 90 000 példányt vettek át: 30 000 példányt a teljes sorozatból (vagyis 500 példányt a 12 sorozat mindegyik kötetéből), és ezen felül még 60 000-et saját választás szerinti kötetekből (nyilvánvalóan a jobban eladható szerzők műveit).²¹

Az Athenaeummal 1901-ben kötöttek egy öt évre szóló szerződést, amelyben arra vállaltak kötelezettséget, hogy összesen 650 000 korona bolti áru könyvet vesznek át a kiadó raktáron levő kiadásaiból, bele nem értve a *Magyar nemzet történetét*, valamint a szerződés tartama alatt kiadandó új műveket. Ugyanennyit vállalt a Révai Testvérek is, s így ebben az esetben is biztosították maguknak a kizárólagos terjesztői jogot. Révay Mór rövidítve megemlíti néhány kiadványt, amelyek a szerződés részét képezhették (zárójelben megpróbálom feloldani a kiadási adatokat): Madách Imre, *Az ember tragédiája* diszkiadása (1895), Petőfi Sándor illusztrált *Összes költeményei* (valószínűleg 1900, 2 kötet), Dárday Sándor, *Igazságügyi törvénytár* (1895, 5 kötet

²¹ OSZK Kézirattár Fond 2/50.

vagy 1900, 6 kötet), Bársony István munkáinak díszkiadása (1894–1899), *A magyar irodalom története*, Beöthy Zsolt szerk. (1896, 2 kötet) „és még többrendbeli népszerű munka”.²² Ezek közül csupán egynek a hozzávetőleges eladási adatát ismerjük: Gulyás Pál szerint a Beöthy-féle képes irodalomtörténetből 8000 példány kelt el,²³ s szinte biztosan állíthatjuk, hogy a két konkurens-szövetséges ebben az esetben is fele-fele arányban osztozott. A szerződést egyébként 1907-ben az Athenaeum nem újította meg, hanem ők is az önálló terjesztéssel próbálkoztak meg. (Tudjuk, hogy ez is sikertelen volt, mint ahogy a későbbi Athenaeum-Franklin közös vállalat, az AFRA sem bizonyult életképesnek.)

A Szilágyi Sándor által szerkesztett tízkötetes reprezentatív millenniumi kiadvány, *A magyar nemzet története* (1895–1898) olyan óriási hasznot hozó termék volt, amely önálló megállapodást kívánt. Erről Révay Mór csupán annyit ír, hogy „a 20 000 példánynak több mint felét közvetlenül a mi intézetünk helyezte el”,²⁴ de mivel több olyan példány is járt a kezében, amelynek a hátsó kötéstábláján az Aufrecht és Goldschmied-jelvény dombornyomása volt látható, bizton kijelenthetjük, hogy a többi példányról ők gondoskodtak.

1902-ben szintén külön szerződés tárgyát képezte az Athenaeum egyik leg-reprezentatívabb kiadványa, a „Műveltség Könyvtára” is (1905–1913, 11 kötet). A sorozatot eredetileg 12 kötetre tervezték – ezért ennyiről is szól a megállapodás –, de végül csak 11 valósult meg, mert az utolsónak szánt kötet, *A világirodalom története* az első világháború kitörése miatt már nem jelent meg. A kiadó közel kortárs történetírója csak ennyit ír: „Az új század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkereskedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozó cégeknek anyagot adjon, kiadta a »Műveltség Könyvtárát«.”²⁵ A konkrét példányszámokról és a terjesztés módozatairól Szabó László mélyen hallgat (csupán a „roppant nagy könyvárúsi sikerről” beszél), és a kiadó modern monográfusa, Kiss István is csak annyit ír, hogy 1902-től a Révai Testvérek is rendszeresen terjesztették a sorozat kötetét.²⁶ Szerencsére Gulyás Páltól tudjuk, hogy összesen 15 000 példány kelt el,²⁷ amelyből Révay bevallása szerint hatezret ők helyeztek el,²⁸ tehát ismét hasonló számra kalkulálhatjuk az Aufrecht és Goldschmied részesedését.

Végül tudomásunk van egy olyan szerződésről is, amelyet a Légrády Testvérek mint kiadó, illetve az Aufrecht és Goldschmied és a Révai Testvérek mint kizárólagos terjesztők írtak alá. A megállapodás tárgyát az 1907-ben megjelent Alfred Brehm,

²² RÉVAY 1920, i. m. I, 353.

²³ GULYÁS Pál 1910, i. m. 176.

²⁴ RÉVAY 1920, i. m. I, 352.

²⁵ SZABÓ László, *Athenaeum: Ötven év egy irodalmi és nyomdai társulat életéből*, Bp., Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt., 1918, 106.

²⁶ KISS István, *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1980, 44.

²⁷ GULYÁS Pál 1910, i. m. 176.

²⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 359.

Az állatok világa című magyarra fordított és átdolgozott munkája képezte (1901–1907, 10 kötet). Ezúttal a két részletüzlet kivételesen nem csupán az ügynöki terjesztést, de a vidéki szortimentek ellátását is magának szerezte meg. Az eredetileg vállalt példányszámoknak mintegy duplája, összesen 6000 kötet kelt el,²⁹ amelynek ismét hozzátétel a felét írhatjuk az Aufrecht és Goldschmied-vállalat számlájára.

Révay Mór ugyan nem árulja el üzleti titkait, de az átnézett szerződésekből (és a korabeli szakajtó panaszos cikkeiből) tudjuk, hogy a nagy terjesztő cégek átlagosan 40–60% közötti rabtot kaptak a bolti árból, ami mindkét vállalatnak óriási bevételeket jelentett egy-egy tömegesen forgalmazott kiadványból.

Az irodalmi és levéltári források kiegészítéseként itt közlöm azokat a könyveket, amelyekről a hátsó kötéstábla jelvénye alapján tudjuk, hogy az Aufrecht és Goldschmied-cég terjesztett. Korábban már említettem Szilágyi Sándor *A magyar nemzet története* című díszes sorozatát (1895–1898); ezen kívül ide tartoznak az Athenaeum kiadványai közül Csiky Gergely, *Petneházy* (1886) és Csiky Gergely, *A vasember* (1892); a Ráth Mór által kibocsátott *1890-ik évi országgyűlési törvénycikkek* (1890), illetve Arany János, *Kisebb költemények* (10. kiadás, 1895). Wiesner szerint Ráth Mór csupán 1889-ben nyitott számlát az Aufrecht és Goldschmied-cégnek³⁰, de láthatjuk, hogy a kapcsolat már jóval korábban létrejött köztük. Wiesner megemlíti azt is, hogy Méhner Vilmos kiadványaival is kereskedtek, de ilyen könyvre egyelőre nem bukkantam.

Ami azonban a legérdekesebb, az Révay Mór egyik hazugságának lelepleződése. Mint már korábban említettem, emlékezéseiben azt írja, hogy Goldschmied a többi kiadókat „csak kinozta, minket mint kiadókat egyszerűen bojkottált”, sőt, konkurens termékekkel próbálta rontani üzletüket. Könyvének egy másik helyén újból hangsúlyozza, hogy a Révai Testvérek által kiadott „Klasszikus regénytár” volt az első és egyetlen kísérlet, hogy „Goldschmied belekapcsolódjék a mi kiadói érdekeink előmozdításába is”, de „az ő sajtáságos üzletpolitikai felfogásánál és eljárásánál fogva ez sem sikerült.”³¹

Ezzel szemben az Aufrecht és Goldschmied-jelvény tanúsága szerint igenis forgalmazták a „Mikszáth Kálmán munkái” című sorozat *Az apró gentry és a nép* (2. kiadás, 1889) és *Urak és parasztok* (1891) köteteit, a „Jókai Mór újabb regényei” című sorozat *Minden poklokon keresztül* (2. kiadás, 1892) kötetét, valamint a Révai Testvérek „Magyar törvények” sorozatából az *1912. évi törvénycikkek az összes élő törvények tárgymutatójával* (1913) és az *1915. évi törvénycikkek az összes élő törvények tárgymutatójával* (1916) darabjait. Révay Mór tehát egy legalább 27 éven keresztül fennálló üzleti viszonyt tagad le emlékirataiban.

A jelvények elemzése azonban egyéb érdekes újdonságokkal is szolgál, mégpedig a cég jogi állására vonatkozóan. A három évtizedig (1886–1916 között) használt első típus stilizált tárcsapajzson A & G betűket ábrázol, fölötte pántos sisak és fosz-

²⁹ RÉVAY 1920, i. m., I, 376.

³⁰ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/10, 50.

³¹ RÉVAY 1920, i. m. II, 135, 134.

ladék. A pajzs két oldalán feliratszalag „Festina lente” mottóval. Nagyobb verziója 83 × 76 mm, kisebb verziója 32 × 30 mm és mindig a hátsó kötéstáblába préselték vaknyomással vagy feketével.³² A második jelvényt mindössze egy 1890-es Ráth Mór-kiadvány hátsó kötéstábláján találtam meg.³³ A *G és Tai* felirat azonban semmit sem mond annak, aki nem ismeri a cég másik jelvényét – csupán a pajzs, a díszítmények és a jelmondat azonosságából lehet rájönni, hogy ugyanarról a vállalatról van szó. Még az ábrázolás mérete is tökéletesen megfelel az első típus kisebb változatának.

Aufrecht és Goldschmied (1886–1916)

Goldschmied és Társai (1890)

A szakirodalom azonban kivétel nélkül az Aufrecht és Goldschmied cégformát ismeri, a Goldschmied és Társai társulással eddig sehol sem lehetett találkozni.

Mit tudunk tehát a tulajdonosokról?

Révay Mór ködös megfogalmazása szerint Aufrecht Lajos „egy nagy boroszlói cég” alkalmazottja volt, akit azért küldtek Magyarországra, hogy „a német lexikon” terjesztését és szállítását közvetlenül, helyben szervezze meg.³⁴ Wiesner Jakab elárulja az anyacég nevét is: Bial & Freund,³⁵ de semmi továbbit nem közöl róluk. Egy kissé alaposabban utánajárva a kérdésnek, kiderült, hogy a boroszlói és bécsi székhelyű vállalatot 1864-ben alapította Leopold Bial, majd 1865-ben lépett be társként Victor Freund³⁶ – a cégjegyzés csak ekkortól Bial & Freund. 1884-ben

³² SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900 = Hungarian printers' and publishers' devices 1801–1900*, Bp., Balassi–OSZK, 2012, 56. sz. jelvény.

³³ Dóczy Lajos *költeményei*, szerk. Ráth Mór, Bp., Ráth Mór kiadványa, 1890.

³⁴ RÉVAY 1920, i. m. I, 165.

³⁵ WIESNER Jakab, *A magyar könyvkereskedelem = Corvina*, 1910/10, 50.

³⁶ *Adressbuch der Haupt- und Residenz-Stadt Breslau 1868*, Breslau, 1868, 23, 76.

szétválasztják a szortimentet és az utazóügynöki üzletágot, s az utóbbi változatlan névvel működik tovább (a szortimentbe pedig betársul Georg Danzinger és ezt a Bial, Freund & Co. cégjegyzéssel folytatják, majd 1886-tól Albert Schwartz is aláírási jogot kap).³⁷ A részletüzlet főként különböző műszaki cikkek és könyvek részletfizetéses eladására szakosodott. Híresek voltak többek között saját márkanévvel forgalmazott gramofonjokról, amelyet azonban nem ők, hanem a kölni Excelsior-Werke GmbH gyártott. Ezen kívül fényképezőgépek, írógépek és fonográfok gazdag választékát kínálták századfordulós újsághirdetéseikben.

Ami a magyarországi leányvállalat által árult „német lexikonokat” illeti, Révay nem csekély ingerültséggel emlegeti, hogy „azt beszélték”, hogy a *Meyers Konversations-Lexikon* negyedik kiadásából (Lipcse–Bécs, 1885–1892) „magában Magyarországon 18.000 példány kelt el”.³⁸ Ezeket egészen bizonyosan az Aufrecht és Goldschmied helyezte el a piacon – de eredeti példányok megvizsgálása alapján azt is biztosan leszögezhetjük, hogy a *Brockhaus Konversations-Lexikon* 14. kiadásának (Lipcse–Berlin–Bécs, 1893–1897), illetve a *Meyers Konversations-Lexikon* 5. kiadásának (1893–1898) is ők voltak a kizárólagos hazai forgalmazói. Piaci erejüket az is jelzi, hogy csak akkor voltak hajlandók lemondani ezek terjesztéséről, ha „nekik a magyar lexikon terjesztésében jelentős rész jut.”³⁹

A Magyar Könyvkereskedők Egyletébe csupán a cégalapítás után egy évtizeddel, 1895-ben lépett be Aufrecht Lajos és Goldschmied Bernát⁴⁰ és a későbbi tagnévsorokban egészen 1897-ig mindketten cégjegyzőkként szerepelnek (339., illetve 340. számú tagkönyvekkel). 1898-ban törlik Aufrecht Lajost, mert kilépett a vállalkozásból⁴¹, így ettől az évtől Goldschmied az egyedüli reprezentáns. Utóbbi a századfordulós fővárosi lakcímsorszámban a VI. kerületi Rózsa utca 46. alatti háromemeletes bérház lakójaként szerepelt.⁴² Aufrechtnek ebben az időben nem volt bejelentett boroszlói lakcíme, további sorsáról tehát egyelőre semmit sem tudunk. A céget egészen 1911-ig lehet követni a tagnévsorokban, de hogy az egyszer, alkalmasszerűen használt „társai” harmadik személye ki lehetett, arról a jegyzékekből semmi sem derül ki.

Kezetben – anyavállalatuktól eltérően – kizárólag könyvek forgalmazásával foglalkoztak Magyarországon; 1891-ben például egész „házi és családi könyvtárak berendezését” ajánlják.⁴³ Ugyanebben az évben Kont (Kohn) Gyula (1851–1904)

³⁷ MEYER, Friedrich Hermann, BURGER, Konrad, *Verzeichniss der Sammlungen des Börsenvereins der Deutschen Buchhändler. II. Band: Verzeichniss der buchhändlerischen Geschäftsroundschreiben*. Leipzig, 1897, 43.

³⁸ RÉVAY 1920, i. m. I, 164.

³⁹ RÉVAY 1920, i. m. I, 165.

⁴⁰ *Corvina*, 1895/19, 75.

⁴¹ *Corvina*, 1898/15, 77.

⁴² *Budapesti cím- és lakjegyzék 1900. május – 1901. április. IX. rész. Lakás-jegyzék. Budapest lakosainak betűrendes névsora*. Bp., 1901.

⁴³ *Magyar Nyomdászat*, 1891.

fizikatanár új tagul ajánlja a Magyar Királyi Természettudományi Társulatba Goldschmied Bernát „könyvárust”.⁴⁴

A Révai Testvérek azonban veszedelmes ellenfél volt. A részletfizetési piac harmadik, kisebb szereplőjét, a Könyves Kálmán Magyar Irodalmi és Könyvkereskedési Rt.-t például azonnal felvásárolták, mielőtt annak anyagi helyzete megingott.⁴⁵ Bekebelezve a kellemetlen versenytársat és nevét Könyves Kálmán Magyar Műkiadó Rt.-re változtatva immár saját leányvállalatukként működtették és tevékenységi körét a művészi reprodukciók forgalmazására korlátozták. Valami hasonló történhetett az Aufrecht és Goldschmied-cég esetében is, de az események pontos lefolyásáról ellentmondó adatok állnak rendelkezésünkre.

Bár Révay Mór könyvében egy nyomdahiba folytán 1914-et ír,⁴⁶ valójában azonban 1904 tavasza volt az az időszak, amikor az addigi óvatos egyensúlyozásból nyílt háborúvá fajulhatott viszonyuk az Aufrecht és Goldschmied céggel. Korábban már említettem az ekkor megindított „Klasszikus Regénytár” körüli ellenségeskedést, amely után „többé sohasem társultunk, de ezen időponttól kezdve cégének jelentősége a magyar irodalmi termékek terjesztése tekintetében fokozatosan alá is szállott, más tényezők léptek helyébe.”⁴⁷

Ez az újabb ködös megfogalmazás azt takarja, hogy sikeresen kiszorították utolsó komoly konkurensüket is a magyar könyvpiacról. Ehhez minden bizonnyal egy háttér-egyezményt kötöttek a két másik könyvkiadó-óriással, az Athenaeummal és a Franklin Társulattal, és az alkalmi szövetség tagjai közösen próbálták erővel felvásárolni az Aufrecht és Goldschmied vállalatot. Idézem az erről a *Magyar nyomdászat* hasábjain megjelent közleményt:

„Uj könyvkereskedési részvénytársaság. Erről a részvénytársaságról a «Hitel» a következőket írja: az Aufrecht és Goldschmied-czég üzlete legközelebb részvénytársasággá alakul át. Az uj részvénytársaság alakuló közgyűlése a legközelebbi napokban lesz és ebben az alakulásban jelentékeny része van az Athenaeumnak is, mely az uj részvénytársaság igazgatóságában is kellőleg képviselteti magát, a megnyitiben az uj vállalat elnöke báró Herczog Lipót, az Athenaeum igazgatósági tagja, azonkívül Schwarz Félix és Ranschburg Viktor, az Athenaeum ügyvivő igazgatói is helyet foglalnak az uj társaság igazgatóságában, melyben az eddigi megállapodások szerint még Szécsi Pál is helyet foglal. A vezérigazgatói teendőkkel Benkő Gyula, a Franklin-társulatnak volt igazgatója bizatik meg. Az uj vállalat alaptőkéje 800 000 K-ban lesz megállapítva, a miből egyelőre 40%-ot fizetnek be. A czég mostani tulajdonosa Goldschmied Bernát teljesen visszavonul az üzlettől.”⁴⁸

A hadművelet azonban mégsem sikerülhetett teljesen akadálytalanul, mert

⁴⁴ *Természettudományi Közlöny*, 1891/259, 158.

⁴⁵ RÉVAY 1920, i. m. II, 39–40.

⁴⁶ RÉVAY 1920, i. m. II, 130.

⁴⁷ RÉVAY 1920, i. m. II, 134.

⁴⁸ *Magyar nyomdászat*, 1904/12, 198.

1905. novemberében a Hoffmann Alfréd halála után létrehozott segélyalap javára adakozó cégek listáján még az előkelő ötödik helyen láthatjuk az Aufrecht és Goldschmied vállalatot. A Révai Testvérek, a Franklin, az Athenaeum és a Singer és Wolfner 200 koronás adománya után az övük a legszámottevőbb: 150 korona. Látszik, hogy Goldschmied még küzdött: mindenképpen az említett „nagyok” egyenrangú partnereként akarta reprezentálni cégét.⁴⁹

A *Corvina* 1908. március 10-i számában azonban már a következőket olvashatjuk: „Az Aufrecht és Goldschmied cég március hó elsején változáson ment át. A cégtulajdonos, Goldschmied Bernát, elő akarván készíteni későbbi visszavonulását, vállalatát betéti társasággá alakította át olyképen, hogy a cégbe négy kültag lépett be összesen 500.000 korona betéttel. Goldschmied Bernát 330 000 korona értékű ingatlan és értékpapírból álló vagyonának kikapcsolása után 1 591 403 korona tiszta tehermentes vagyonnal maradt képviselve az új cégben s mint annak egyedüli beltagja, az üzletvezetést továbbra is magának tartotta fenn. A vállalat eddigi kereteiben marad a jövőben is és hogy annak idején, ha Goldschmied Bernát az aktív tevékenységtől vissza fog lépni, a vezetés továbbra is avatott kezekben maradjon, az új betéti társaság már most alkalmazta cégvezetőül Munk Józsefet.”⁵⁰

Itt ugyan már nem említene konkrétumokat a komoly tőkével belépő új tagok kilétéről, de feltételezhetjük, hogy ugyanazon cégek reprezentánsairól van szó, csak ezúttal már kevésbé nyílt sisakkal harcolnak. Mindenesetre 1907–1908-ban már „herendi porcellán-készletek díszítésére szolgáló minták rajzaira” hirdet pályázatot a *Művészetben* az Aufrecht és Goldschmied vállalkozás⁵¹, de a *Vasárnapi Ujság* 1908-as évfolyamától kezdődően már következetesen az „Aufrecht és Goldschmied utóda Elek és Társa Rt.” cégformát találjuk. „Kényelmes havi lefizetésre” kínálnak 1908-ban hegedűket, cimbalmokat, fuvolákat, forgatható és önműködő hangszereket,⁵² de a hangszerkínálat 1911-re kibővül gordonkákkal, gitárokkal, citerákkal, klarinétokkal, harmonikákkal és gramfonokkal is,⁵³ 1914-ben pedig már gramfonlemezeket is árulnak.⁵⁴ Kaphatók náluk a „legfinomabb Hacker-féle china-ezüst evőeszközök, teljes készletek, gyertyatartók, szivargarnitúrák, jardiniérek, kávé-, tea-, mokka- és likörkészletek”,⁵⁵ „különböző fényképezőgépek, előhíváshoz szükséges anyagok és kellékek, látcsövek, állványok”,⁵⁶ „bőröndök és egyéb utazási cikkek”,⁵⁷ „fehérnemű, úti piperekészlet, erszény-készlet, női kézi táská, manikűr-pedikűr készlet”,⁵⁸

⁴⁹ *Corvina*, 1905/30, 190.

⁵⁰ *Corvina*, 1908/7.

⁵¹ *Művészet*, 1907/6, 1908/1.

⁵² *Vasárnapi Ujság*, 1908/1.

⁵³ *Vasárnapi Ujság*, 1911/21.

⁵⁴ *Vasárnapi Ujság*, 1914/27, 29, 30.

⁵⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1910/50.

⁵⁶ *Vasárnapi Ujság*, 1911/33; 1912/15; 1912/17, 24, 25.

⁵⁷ *Vasárnapi Ujság*, 1912/27.

⁵⁸ *Vasárnapi Ujság*, 1912/29.

de „vadászfegyverek, flóbertek, pisztolyok”⁵⁹ ugyanúgy a kínálatukba tartoznak.

Az új termékkör valójában nem új, hiszen ha utánajárunk, pontosan ugyanezeket az árucikkeket láthatjuk ezekben az években a Bial & Freund által feladott külföldi német nyelvű hirdetésekben is. Annyi történhetett csupán, hogy a könyvpiacról kiszorult cég átállt az anyacég többi jól bevált tömegcikkének a magyarországi forgalmazására. Elmondható, hogy mindent árulnak, ami egy átlagos polgári család lakberendezéséhez, mindennapi életéhez, szórakozásához és divatos hobbyjaihoz szükséges. Mivel a korábban árult könyvek is pontosan ezt a vásárlói réteget célozták meg, a cég ügynökeinek nem kellett új címtárat összeállítaniuk vagy új útvonalakat kidolgozniuk: minden működhetett tovább a régi kerékvágásban.

Azt kiderítendő, hogy kik lehettek az új cég tulajdonosai, ismét levéltári forráshoz kell nyúlnunk: 1921-ben ugyanis egy cégszerűen aláírt szerződésen⁶⁰ Elek Dezső igazgató és Goldschmied Bernát szignóját fedezhetjük fel. Az immár a háttérbe vonuló Goldschmied tehát továbbra is a részletüzletben maradt – legalábbis 1914-ig, amikor a cég reklámjai hirtelen eltűnnek a lapok hasábjairól. Ez utáni sorsáról közel három évtizedig semmit sem tudunk, életének végéről pedig csupán egy igen lehangoló közlemény tudósít a *Corvina* 1940-es évfolyamában:

„Goldschmied Bernát, az Aufrecht és Goldschmied cég volt társtulajdonosa, aki a könyvszakmában valamikor, különösen terjesztési vonatkozásban közismert személyiség volt és a terjesztésnek egészen új irányait tárta fel, a legnagyobb nyomorban él és kétségbeesett segélykiáltással fordult az egyes kartársakhoz, hogy „ne hagyják őt, a magyar könyvterjesztés nesztorát, 85 éves korában éhenpusztulni.” Bizonyára sokan vannak a kartársak között, akik Goldschmied Bernátra emlékeznek és szerkesztőségünk készséggel továbbítja Elnök urunknak azon kérését, hogy Goldschmied felsegítésére a kartársak adományait egyesületünkhöz, vagy az Elnök úrhoz közvetlenül sürgősen eljuttatni szíveskedjenek.”⁶¹

Ebből a felhívásból tudjuk meg teljes bizonyossággal születési évét (1856), halálának – a felhívástól számított egy éven belüli – dátumát (1941) pedig a Budapesti Zsidó Hitközség Központi Temetője (a Kozma utcai temető) nyilvántartásából: 24. parcella, 15. sor, 10. sírhely. Nyughelyét nem jelöli sírkő.⁶² Nyitott marad a kérdés, hogy az eltelt évtizedek alatt mi lett a sorsa az 1908-ban említett 330 000 korona értékű ingatlanokból és értékpapírokból álló magánvagyonának?

⁵⁹ *Vasárnapi Ujság*, 1911/37; 1912/20, 21, 22; 1914/30.

⁶⁰ OSZK Kézirattár Fond 3/321.

⁶¹ *Elnökünk kérése a könyvkiadókhöz és a tehetősebb szortimenterekhez = Corvina*, 1940. március 16.

⁶² Köszönöm a Budapesti Műszaki Egyetem Általános és Felsőgeodézia Tanszék docense, Varga József szíves segítségét ennek kiderítésében.

SIMON, MELINDA

L'histoire de l'entreprise de distribution de livre *Aufrecht et Goldschmied* et son emploi de marque de firme

La firme Aufrecht et Goldschmied était une des plus grandes entreprises de distribution de livres sur le marché du 19e siècle, fondée à Budapest, en 1885, par Lajos Aufrecht et Bernát Goldschmied. C'était la filiale de la firme Bial & Freund, siégeant à Wroclaw (Boroszló) et Vienne, et s'occupant surtout des différents articles techniques (phonographes, tourne-disques, appareils de photos, machines à écrire, armes de feu etc.) et de la vente des livres à tempérament. En Hongrie ils ont distribué par exemple, dans une quantité de 10 mille exemplaires, les éditions actuelles de l'Encyclopédie Meyers et Brockhaus (Konversation-Lexikon), tout de même, à partir de 1892, ils se sont tournés aux produits hongrois.

L'auteur de l'étude énumère détaillément les livres et séries de livres distribués par les agents de la firme Aufrecht et Goldschmied (d'après la littérature spéciale, de sources d'archives, et l'usage de la marque de l'entreprise. Elle présente les différentes quantités d'exemplaires et la situation financière de la firme, dans son âge d'or.

Les représentants du marché de livre d'aspect capitaliste, développé à la fin du 19e et début du 20e siècles, avaient pratiqués une politique de commerce très agressive.

En fin de compte, dans cette lutte la firme Aufrecht et Goldschmied a été vaincue, par sa rivale la plus importante, l'Institut Littéraire des Frères Révai. L'entreprise a été achetée par une union d'occasion, formée par Révai et de deux autres éditeurs des plus grands de l'époque, Athenaeum et Société Franklin. Dès lors la firme a été nommée 'Successeur de Aufrecht et Goldschmied, S.A. Elek et Cie.' (directeur Dezső Elek, commanditaire Bernát Goldschmied). Les livres ont été complètement annulés de leur choix, ils ont passé aux produits de Bial&Freund qui servaient l'habitat bourgeois, la vie quotidienne et l'amusement (objets en porcelaine, ustensiles de table en alpaca, instruments de musiques, disques, sous-vêtements, accessoires de photo etc. Nous n'avons pas de données de l'existence de la firme Elek et Cie, après 1921.

Lajos Aufrecht est sorti de l'entreprise déjà en 1898 (on ne connaît pas sa vie ultérieure), Bernát Goldschmied est mort, complètement appauvri, en 1941.

KÖZLEMÉNYEK

Magyar vers egy 1617-es, több nyelvű wittenbergi antológiában. Miért ír magyar verset egy bizonyos Kotai Jakab egy wittenbergi szlovén egyetemi társát ünneplő antológiába? Nyilván azért, mert maga is muraszombati születésű, tehát „carniolai”, mint az ünneplő, ifjabb Jan Snoilshik, aki magát „Labacensus Carniolanius”-nak, Ljubljana-i szlovénnek deklarálja. De a korai szlovén–magyar kulturális kapcsolaton kívül ennek a kis *Eukterion Dodekaglotton* (12 nyelvű templom), illetve *Laureae Apollinae* című versantológiának¹ van még egy érdekessége. Öt régi nyelven, az arameus, káldeus, héber, görög és latin nyelveken kívül még hét európai nyelven írnak bele verseket: franciául, szlovénül, csehül, németül, svédül, finnül – és magyarul. Utóbbi ugyanolyan jogon reprezentatív nyelv 1617-ben, mint a francia vagy a cseh, s ami Wittenberget illeti, a fiatal Thurzó Imre csak nemrégén vált meg az ottani egyetemi rektori tisztségétől.

Az ifjabb Jan Snoilshikről úgy tudjuk, hogy bár az akkor a Habsburg-birodalomhoz tartozó Szlovéniában (az akkori Carniolában) született, de onnan elég fiatalon elkerült. Vagy a fia, de talán inkább unokaöccse volt az ugyanolyan nevű, ugyancsak luteránus Jan Snoilshiknak, aki Luthert fordított szlovénre és 1602-ben szerzett magisztriumot a tübingeni egyetemen.² Mivel az ifjabb Jant üdvözlő antológiában szerepel egy másik, Tobias nevű Snoilshik, aki magát ifjabb Jan testvéreinek nevezi, valószínűnek tűnik, hogy mindkettőjüket az addigra már Németországban elhelyezkedett (sontheimi, majd hernalsi) lelkész rokonuk támogatta abban, hogy a nagyhírű wittenbergi egyetemen tanulhassanak. Ami az ifjabb Jan Snoilshiket illeti, valószínűleg kiadott egy olyan kis latin versgyűjteményt, amiből nem maradt fenn példány, másképp nehéz elképzelni, miért szenteltek neki barátai *Laureae Apollinae*-t. Mint teológusnak 1619 és 1624 között több wittenbergi disputációja maradt fenn, így a *De nomine tetragrammato* (1621) és a lengyel Adam Goslaviusszal, valamint Bartholomeus Keckermann-nal vitatkozó *Disputatio Prima Apologetike opposite Disputationi De Persona Adami Goslavii... Photiniani*, amit Jacob Martini elnöklelte alatt ugyancsak 1621-ben adott elő.³ Később Heilbronnban lett lelkész és 1659-ben Essensben halt meg.⁴ Némi zavart okoz ugyan egy újabb szlovén lexikon szócikke, amely szerint „Janž Znoilšek”, aki 1568-ban született, s akit 1598-ban száműztek Ljubljánából, azonos az 1659-ben elhunyt hasonló nevű lelkésszel.⁵ Mivel mindketten evangélikus lelkészek voltak, szinte bizonyosra vehető, hogy a szlovén lexikon összekeverte őket, és ami a halálozás időpontját illeti, az

¹ Magyar címe „Verskoszorú” lehetne. Egyetlen ismert példányát a boroszlói egyetemi könyvtárban őrzik Sygn. 532945 alatt. Itt mondunk a könyvtárnak köszönetet a címlap reprodukálásért.

² J. H. ZEDLER, *Grosses vollständiges Universale-Lexikon*, Vol. 38, Leipzig u. Halle, 1743, 138.

³ DÜNNHAUPT, Gerhard, *Personalbibliografie zu den Drucken des Barock, 1598–1659*, Stuttgart, Hiersemann, 1991.

⁴ ZEDLER 1743, i. m. ibid.

⁵ *Enciklopedija Slovenije, Knjiga 15*, Ljubljana, Mladinska knjiga, 2001.

csak (az így is elég hosszú életű) ifjabb Jan Snoilshikre érvényes. Ugyanakkor viszont érdekes módon az idősebb Snoilshik is írt verset, pontosabban (ahogy azt egy Tübingenben 1595-ben kiadott műve alapján állíthatjuk) fordított szlovénre zsolttárokat.⁶

A *Laureae Appolineae* kilenc szerzője közül alighanem Martin Trost (1588–1636) volt a legtudósabb. Teológiát és keleti nyelveket tanított Wittenbergben, és 1623-ban már megjelent egy *Lexikon Syriacum* című műve, de héber nyelvtanát még halála után sok évvel is újra kiadták. Rajta kívül még érdekes lehet az a M(agister?) Johann Hainreicher „Crainburgo-Carniolanus”, aki egyformán jól (vagy rosszul) versel szlovénul és latinul. Ami pedig a kis versgyűjtemény promotorait illeti, a címlap tájékoztat arról, hogy az Ambrosius Rhodius prorektorsága idején, Erasmus Schmidt jóvoltából jöhetett létre. Mindkét wittenbergi tanár szerepel Thurzó Imre albumában, mindketten ugyanazon a napon, 1616. április 22-én írják be nevüket és jókívánságaikat a főrangú magyar emlékkönyvébe.⁷ Az utóbbi görögöt és matematikát tanított a wittenbergi egyetemen, és a mostohalánya Jeremias Spiegelhez, Thurzó Imre eforuszához ment feleségül.⁸ A Thurzó család egyébként ezidőtájt számos felvidéki diákot támogatott Wittenbergben, de nincs rá adatunk, hogy Kótai Jakab költségeit is ők fedezték volna.

Ami Kótai Jakabot illeti, nem ő az egyetlen magyarországi a *Laureae*-ben. Rajta kívül beírnak még az antológiába a Wittenbergben csak 1616. november 15-én matriculáló németlipcsei Michael Chmellius Pannonius (csehül!)⁹ és Stephani Kristóf, aki körmöcbányai, vagyis „Cremincio-Montanus” (latinul). Utóbbi gyakori szereplője a kor wittenbergi antológiáinak: 1617–18-ban számos kollegáját ünnepli vagy búcsúztatja szokványos latin versekkel.¹⁰ De ők mindketten „Hungarusok”, Kótai viszont – verséből ítélve – elsősorban magyar. Ami nem jelenti azt, hogy nem vesz részt a neohumanisták többnyelvű versíró játékaiban. Először egy latin verssel jelentkezik, amit Georg Hartlieb tübingeni magiszter és koszorús költő *Anagrammata Hungaro Sopronia* című, Keresztúron kiadott művéhez szerzett 1610-ben.¹¹ Kótai magát „p.S”-nek írja le, ami alighanem „praeceptor Soproniensis” jelent, hasonlóan Kőszegi Szekér Mátyáshoz, aki ugyancsak a soproni iskolában volt magyar tanító. Néhány évvel ezután Kótai Szeredre kerül, az ottani protestáns iskolában lesz rektor. Ezt a többi közt egy 1616-os bártfai kiadványból, az *Ötven szentséges elmélkedések*-ből tudjuk, amelynek szerzője, pontosabban Jan Gerhard latinjából fordítója Zólyomi P(erinna) Boldizsár. Ebben a Thurzó Szaniszló házastársának és „a két kis úrfinak, Szaniszló és Ádám grófnak” ajánlott műben magyar nyelvű epigrammával szerepel egy bizonyos „Jacobus Rottay, scholae Serediensis rector”.¹² Az elírás nyilvánvaló: itt Kótairól van szó, annál is inkább, mert még két más latin versíró szerepel ebben a gyűjteményben, s közülük az egyik, Göncz István „Lyndva-Hungarus”, tehát lendvai lelkész, Kótai földije, a másik meg egy rejtélyes „Joannse(!) Z.” Kótai 14 soros „Epigrammá”-ját, amit Zólyominak ajánl, követi Joannse(!) Z. „Aliud” című „Aetheras homines...” szavakkal kezdődő verse, amelynek huszonnegy sora rutinos latin verselőt sejtet.

Aki, meglehet, nem más, mint „az ifjabb Janž Znoilšek”! Hogyha ez így van, és Kótai vele és Tobias Snoilshikkel együtt (esetleg Czobor Erzsébetnek, Zólyomi Boldizsár korábbi támogatójának)¹³

⁶ Uo.

⁷ DOMÁNYHÁZI Edit et al., *A Thurzó család és a wittenbergi egyetem*, Szeged, SZTE BTK, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, I), 267–268.

⁸ Uo. 215.

⁹ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, 2011, 4077 sorszám (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

¹⁰ *RMK*. III. 1231, 1235, 1236, 1237. Stephani 1616. október 11-én matriculált I. Szögi 2011, i. m. 4094.

¹¹ *RMNy*. 999.

¹² *RMNy*. 1100.

¹³ Zólyomi neki ajánlotta *Manuale azaz Kézben hordozó könyvetske...* (Lőcse, 1614; *RMNy*. 1077) című művét.

a segítségével?) Szeredről, vagy máshonnan került Wittenbergbe, akkor a szlovén ifjút üdvözlő verse azért is természetes gesztus, mert már régi ismerősök és barátok. Mindenesetre Kótai 1616. július 13-án matrikulált Melancthon egyetemén, és a *Laureae* kiadásának dátuma 1617. április 8-a. Itt volt még egy jó hónappal később is, amikor Georg Gutkuis felügyelete alatt „De Natura et Constitutione Philosophiae Naturalis” címen filozófiai értekezést tartott. Ebben az elég ritka disputációban¹⁴ Kótai főleg antik szaktekintélyekre, Aristotelesre, Pythagorasra és Plutarchosra hivatkozik. A „modernebbek” közül csak Aquinói Szent Tamás, Duns Scotus és Albertus Magnus neve merül fel. Vagyis filozófusként Kótai inkább hagyomány-követő, mintsem újító, illetve kortárs gondolkodóira figyelő embernek látszik.

Vizont ami a magyar nyelvű verselést illeti, a *Laureae Apollinae* bizonyossága szerint Kótai – úgy tűnik – a kor színvonalán mozog. Az A3 lapon közölt kis „Hungaricum” című versét az alábbiakban korabeli helyesírással közöljük:

Az io vitez ember kivanhatt melto iutalmat,
 Ha vegigh hartzon meg marat, Hadnagy lehet:
 Valaki io(l) forogh az bölcz Musak taboraban,
 Annakés mindgyart draga iutalma vagyon.
 Teis azert JANOS az bolczesegnek helyete
 Meltan helyeztetteol; mert la tanultad hiven.
 Ely sokaig iambor, sokakat tanituan igazan,
 Gyomlally, rontz, vesszss, hogy lehes ember hires.

Mivel a magyar verset német szedő szedte, és nem valószínű, hogy Kótai nyomdai korrektúrát kaphatott volna belőle, a fenti nyolc sorba nyilvánvaló hibák csúsztak. A harmadik sorban „io” áll „jól” helyett, a negyedikben az „annakés” mint ahogy a „teis” külön szóban írandó. A leginkább félre érthető szó a negyedik sorban van, ahol úgy gondoljuk, a nyomdász a „helyére” szót olvasta „helyete”-nek, hiszen a bölcsességnek *helyére* lehet csak „helyeztetni”. Végül az utolsó sor mai helyesírással így hangzana: „Gyomlálj, ronts, vess, hogy híres ember lehess”. De Kótai kis versének ízét igazából az első pár sor hasonlata adja meg: katonai diadalok helyett a „bölc Múzsák táborában” való forgolódással foglalkozni igazi humanista ajánlat, olyan, amit a kor jelentősebb költői közül akár Rimay János is vállalhatna.

Kótai Jakabról Szinnyei úgy tudja, miután 1618-ban hazájába visszatért, „Gönczi Miklós által Széchy György udvari papjának ordináltatott”.¹⁵ Murány után a gömörmezei Balogban volt lelkész, majd 1635-ben Kassán lett az ottani evangélikus egyház első magyar papja és főprédikátora. Szinnyei még nem tudta, Kótai mikor halt meg, csak azt, hogy 1641-ben még élt, de ez javainak összeírása alapján megállapítható: 1644 áprilisában, vagy május elején.¹⁶ Ennek az alkalmi magyar verselőnek, Wittenberget járt teológusnak a kiadatlan levelei Kassa város irattárában találhatóak.

GÖMÖRI GYÖRGY

¹⁴ Csak két példánya ismeretes: az OSZK-ban és a British Libraryben. Szinnyei még csak a magyarországi példányt ismerte.

¹⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái VI.*, Budapest, Hornyánszky, 1899, 1158–1159.

¹⁶ *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, Scriptorum, 1990, (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15), 30.

Az 1686-ban megtalált budai királyi kápolna-könyvtár újabb darabja (hajdan a váradi egyházmegye eddig ismeretlen vikáriusának tulajdonában). Csapodi Csabának 1969-ben 73 kódexet és 12 ősnymotványt sikerült azonosítania abból a 320 kötetet tartalmazó könyvvállományból, melyet a Budát felszabadító császári csapatok tudós tisztje, Luigi Ferdinando Marsigli talált meg és szállítottott a bécsi udvari könyvtárba 1686 szeptemberében. Csapodi további 26 olyan budai eredetű kötetet (vegyesen kéziratosokat és nyomtatványokat) vett fel jegyzékébe, melyeket már 1686 előtt elhoztak Budáról, vagy amelyek a sikeres ostrom után nem kerültek az említett könyvszállítmánnyal Bécsbe. A 26 kötet közül alig négynek a bejegyzése tudósít arról, hogy az illető kötetet az ostromot követő napokban vette magához újdonsült tulajdonosa. Ez utóbbiak között egyetlen egyházi személy azonosítható – Szürtey Ferenc fráter –, kinek kezéből Kassára került a 14. századi kéziratos esztergomi pontifikále.¹

Még nem került ki a sajtó alól Csapodi Csaba tárgyunkra vonatkozó kutatásainak az összefoglalása, amikor 1981–1982-ben a nagyváradi római katolikus egyházmegyének a román államhatalom kegyeit mindenáron kereső vezetősége mintegy száz különösen értékes nyomtatványt (ősnymotványokat és antikvákat) önkéntes adományként Bukarestbe juttatott. Az aktussal a székeskáptalani könyvtár mindaddig teljes épségben megőrződött állományában helyrehozhatatlan kár keletkezett.² A kötetek közül az egyik korai antikva a budai kápolna-könyvtár mindeddig számba nem vett darabja, mégpedig azok közül való, melyeket az ostromot követően egy egyházi személy vett magához. A nyomtatvány,³ Dominicus Nannus Mirabellius *Polyantheaja* az egyik legismertebb citátum-, példázatgyűjtemény (paroimiák), a latin retorika egyik jelentős tárháza, a Szentírás, egyházatyák, ókori klasszikusok és humanista szerzők munkáinak felhasználásával készült. Nannus (Nani) a savonai székesegyház papja, költő, orvos, kánonjogász volt a 16. század elején.⁴ A kötetet 1507-ben, Velencében nyomtatták. Pontos leírása:

NANNUS Mirabellius, Dominicus: *Polyanthea. Opus suavissimis floribus exornatum compositum per __ ... – Venetiis, 1507. (in fine:) Venetiis, arte et impensis Petri Liechtenstein, 1507. die 17 februarii. – 2° [8] CCXIX ff.*
EDIT16 CNCE 35578

Eredeti, későgótikus, fatáblás, vaknyomásos barna félbőr kötésén a két rézből készült kapocsnak csak az első kötéstáblán lévő rögzített lapocskái maradtak fenn, a mozgó záróelemek hiányoznak. A kötés bőrfelülete szakadozott, hiányos. A könyvtest teljesen ép, ám kezdő és záró lapjainak szélei vízfoltosak. A kéziratos kommentárok, margináliák teljességgel hiányoznak a kötetből, azt alig forgathatták a török kézre kerülése előtti rövid idő alatt. Címlapján két tulajdonosi bejegyzés szerepel, első szennylapján pedig a Nagyváradi Székeskáptalan 1900-as évszámot viselő és a székeskáptalani könyvtár minden kötetében szereplő körbélyegzője („Sigillum Capituli Varadiensis Ecclesiae 1900” – felirattal). A kötet a káptalani könyvtár legkorábbi lajstromozásakor már a testület tulajdonában volt („Capituli Varadiensis 1729”), tárgyunk tekintetében azonban a másik, korábbi possessorbejegyzés bizonyult értékesebbnek. Az „Ex libris Patris Stephani Makaj, exportatus è Palatio Regis Matthiae tempore receptionis Budensis

¹ CSAPODI Csaba, *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek*, Budapest, 1984.

² EMÓDI András, *A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, Budapest–Szeged, 2002, XXII; EMÓDI András, *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya I.*, Budapest–Nagyvárad, 2005, XI.

³ EMÓDI 2002, i. m. 250; A kötet mai jelzete I. Biblioteca Națională a României – XVI / IV 225 (leltárszáma: C11638/1982).

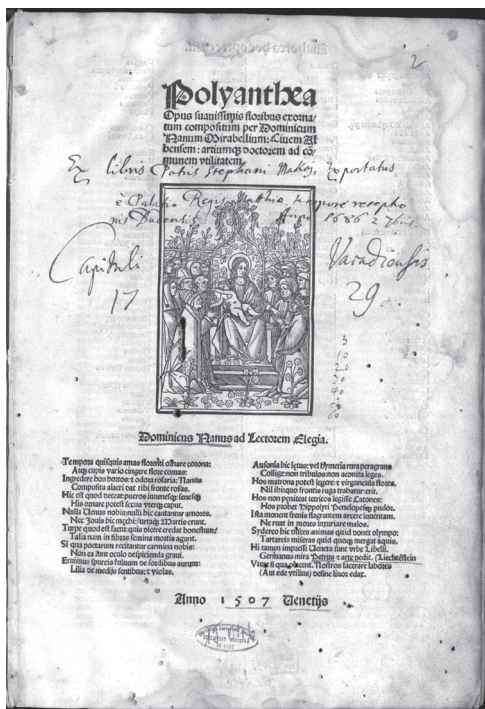
⁴ A mű a Csapodi Csaba munkájában közölt jegyzék Profani/Rhetores, amúgy igen szegényes szakát bővíti ki. (CSAPODI 1984, i. m. 77.)

Anno 1686 2 7bris.” mindent elmondó bejegyzés egy további, megválaszolatlan kérdést vet fel. Ki volt Makay István páter?

A szilágysomlyói plébániai könyvtár anyagának feldolgozása során részben választ kaptunk a kérdésre. Az ott fellelt egyik Bellarminus mű (a katolikus hitvédelem legalapvetőbb kézikönyvéről van szó: *Disputationum de controversiis Christianae fidei, adversus huius temporis haereticos*, Ingolstadt, 1605) címlapján ugyanis egy értékes információt tartalmazó, de további kérdéseket felvető bejegyzés szerepel: „Ex libris Patris Stephani Makaj Plebani Somlyoviensis et vicarij Varadiensis, proprio aere comparatus [Francisci Biharini] Anno 1691 die 17 Junij.” (a kézírás tökéletesen megegyezik a budai kötetben lévővel). A kötet, supralibrosának tanúsága szerint hazai tulajdonos kezében volt már korábban is („S.S.Sz.1614”), és a Várad eleste (1660) előtti időszakban egy református lelkész vásárolta az Arad megyei Erdőhegyen. 1659. évi bejegyzéséből megtudhatjuk, hogy a könyvet török zsoldban lévő katonának zsákmányolták, hihetőleg Erdélyben.⁵

A somlyói plébánia a 17. század végén az újjáalakult váradi egyházmegye egyedüli plébániája volt és a szűkebb térség egyetlen katolikus egyházas helye, ahol a reformáció után is folytonossággal számolhatunk. Kezdetben a Báthoryak védnöksége alatt működtek a plébánosok, majd hosszú időn át missziós szerzetes papok látták el az ottani híveket. Feltehetően e tulajdonosi bejegyzés nyomán, az 1766. évi főesperesi vizitáció somlyói plébánosokat felsorakoztató lajstromában szerepel Makay is, mégpedig váradi vikáriusként („Stephanus Makay, qui simul Vicarius M. Varadiensis fuit, Anno 1691”).⁶ Forrásának megjelölése nélkül, Bunyitay Vince az egyházmegye történeti névtárában Makayt jezsuitának mondja („P. Makay S.J.”), vikáriusi tisztéről nem tudott.⁷

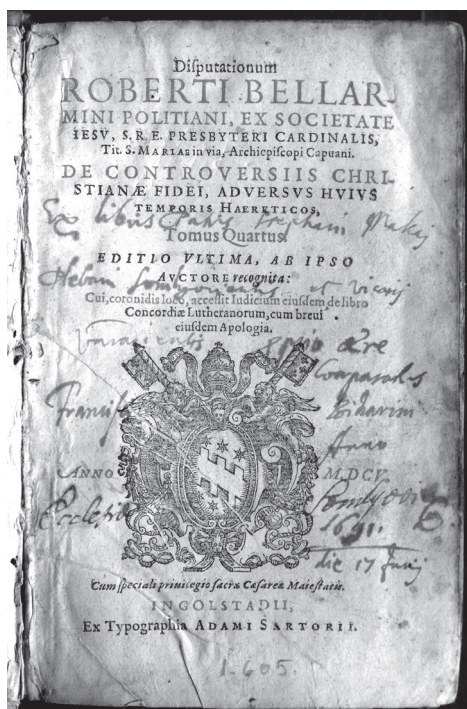
Nagyvárad 1692 júniusában szabadult fel a török alól, Benkovich Ágoston pálos azonban már 1681 decemberétől viselte a váradi püspöki (rövidesen a leleszi préposti) tisztséget, majd 1688. február 24-én Bihar megye főispánjává nevezte ki az uralkodó. Szilágysomlyót (Kraszna vármegyét) Benkovich kebelelte egyházmegyéjébe, addig az erdélyi püspökség egykori meszesentüli helynökségének része volt. Ez utóbbi folyamat időpontjáról nincs pontos információnk, feltehetően az 1680-as évek végén ment végbe és gyakorlatilag csak a szilágysomlyói plébánia helyzetét érintette. Az újjászerveződő váradi székeskáptalan első kanonokja a jezsuita Joannes Melchior Pauerfeindt a Schönhom volt, akit még Luzenszky

⁵ EMÓDI András, *A Nagyvárad Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya II.*, Budapest–Nagyvárad, 2008, 39, (102. tétel).

⁶ *Conscriptio ... Archidiaconatus Krasznenis et Mediocris Szolnok* (a zilahi plébánia levéltára a Nagyvárad Egyházmegyei Levéltár őrzésében, j. n.). 8.

⁷ *Schematismus historicus venerabilis cleri Dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum*, Nagyvárad, 1896, 364.

Joachim püspök (1676–1681) nevezett ki, de aki soha nem foglalta el ténylegesen állomáshelyét. A következő kinevezett kanonok – Farkas István pálos – Benkovich egykori leleszi rendtársa volt, és 1694–1698 között egyedül képviselte a váradi káptalant. Az egyházmegye történeti irodalma említést sem tesz Makay Istvánról e kezdeti időszak taglalásánál. A jezsuiták és a szalvatoriánus ferencesek a felszabadulás után azonnal megtelepedtek Váradon, feltételezhető lenne, hogy Makay esetleg rendi vikáriusi tisztséget viselt volna, azonban ezt cáfolja a possessorbejegyzés időpontja, hiszen 1691 júniusában Váradon még a műezzin szólította imára a hívőket, márpedig a titulus világosan szól: „Vicarius Vardiensis”. A jezsuita névtárak egyébként sem tartalmazzák személyét. Nem gondolhatunk egyébre, mint hogy Benkovich még püspöki székhelyének felszabadulása és az egyházmegye tényleges restaurációja előtt helynököt nevezett ki, aki a leendő egyházmegyéjének egyedüli plébániáján szolgáló misszionárius páter, Makay István személyében keresendő.

Az átnézett oktatástörténeti és intézménytörténeti adatbázisokban egyetlen Makay Istvánt találtunk, akiről joggal feltételezhető, hogy a mi emberünk.

A bécsi Pázmáneum alumnusai között mindössze három, a hódoltság területére eső csanádi egyházmegyéből érkező növendék ismert, egyikük Makay István. Makóról származott („Stephanus Makay de eadem”) és 1676–1679 között tanult teológiát a Bécsi Egyetemen, 1677 januárjában tett fogadalmat a Pázmáneumban.⁸ 1678 márciusában Pálffy Ferdinánd csanádi püspök egri kinevezési processzusában, majd 1679 áprilisában és májusában Kéry János csanádi püspök processzusában volt tanú, és ami a tárgyunk tekintetében fontosnak tűnhet, ez utóbbi esetben Benkovich Ágoston (akkor még csak pálos rendfőnök) társaságában.⁹ Oly sok pazmanita társával ellentétben Makay további pályafutásáról nincsenek adatok. Legkorábban 1687-ben kerülhetett a váradi egyházmegye vonzásába, adataink szerint talán a felszabadító seregek sarkában járva. Ugyanakkor pedig a szilágysomlyói plébániáról a már egy ideje ott szolgáló Szatmári János misszionárius ferences szerzetes 1697-ben Gyulára távozott. Makay somlyói tevékenysége tehát legfennebb az 1691. év körüli rövid időszakra helyezhető. Amennyiben Benkovich püspök 1692 utáni váradi egyházkormányzati adminisztrációjának szereplőjévé vált volna, úgy nehezen elképzelhető, hogy egyetlen forrás, levéltári utalás sem említené működését. Nemcsak itteni egyházmegyei szereplése, de további sorsa is ismeretlen előttünk.

EMŐDI ANDRÁS

⁸ ZOMBORI István (szerk.), *A bécsi Pázmáneum*, Budapest, 2002, 66, 136; KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Budapest, 2004, 139.

⁹ GALLA Ferenc: *A püspökjelöltek kánoni kivizsgálásának jegyzőkönyvei a Vatikáni Levéltárban*. = *Levéltári Közlemények*, 20–23 (1942–1945). 171–172.

***A Hét* „utolsó” szerkesztőjének portréjához.** *A Hét*, jelenlegi ismereteink szerint, jogi értelemben 1924-ig létezett, de az „igazi” *A Hét* története 1919 körül befejeződött.¹ Az utolsó évtized, az 1909 és 1919 közti periódus így is már erősen hanyatló szakasza volt a lapnak. Egyebek közt azért, mert a szerkesztő-tulajdonos Kiss József ez időben már öreg, beteg és fáradt ember volt, s bár – a jelek szerint – az irányítást teljesen nem adta ki a kezéből (leginkább a pénzügyekre figyelt oda), a lap tényleges összeállítását, a napi munka irányítása az aktuális segédszerkesztőre hárult.² A lapot „összerakó” segédszerkesztő ebben az évtizedben előbb, 1914 végéig, Wallesz Jenő volt, majd őt e poszton – növekvő hatáskörrel – Rózsa Miklós követte. Szerepük lényegében máig földolgozatlan, s általában is elmondható, ez az egész periódus homályba vész. (A földolgozatlanság egyik oka az a babona, hogy az 1908 utáni *A Hét* már „nem érdekes”.) Egy jelentős lap hanyatlásának története azonban sajtótörténeti szempontból legalább annyira érdekes, mint a „virágzás” kora, s ennek vizsgálata is legalább annyit elárul a médium működésmódjáról, mint a fénykori médium vizsgálata. Az alábbiakban ezért, e szakasz elemzését megkönnyítendő, néhány, a szerkesztéssel kapcsolatos dokumentumot teszek hozzáférhetővé. Ezek az „utolsó” szerkesztő, Rózsa Miklós szerepének megértését segítik elő.

Wallesz Jenő (1871–1943), aki 1908-tól látta el a segédszerkesztő feladatát, 1914 végéig maradt posztján. 1915. január 5-én, egy Kiss Józsefhez írott levelében³ már végkielégítését kérte:

Igen tisztelt Szerkesztő úr,
végkielégítésül mint „A Hét” tényleges szerkesztője egy évi fizetésre, tehát 2400 Koronára tartok igényt.

Az összeg szíves elküldését kérve, maradtam kiváló tisztelettel

Wallesz Jenő

1915. január 5.

Nagyságos

Kiss József úrnak

Helyben

E levél, mely meglehetősen szűkszavú, hangja „üzleti”, arra enged következtetni, hogy Kiss és Wallesz viszonya elromlott, a bizalmi viszony megszűnt. Ennél az összefüggésnél is fontosabb azonban a végkielégítése összege, a 2400 korona. Eszerint ugyanis e fontos poszt havi díjazása *A Hét*-nél mindössze 200 korona volt. (Nem rossz pénz volt ez, persze, de igazán jelentős összegnek semmiképpen nem tekinthető.)

Rózsa Miklós (1874–1945)⁴ ezt követően, még januárban vehette át a posztot. Ő akkor már rég *A Hét* munkatársa volt, elsősorban művészeti kritikákat írt, de Tövös álnéven, jellel jelölve vagy saját neve alatt egyéb dolgait is rendszeresen hozta a lap. A korszak jellegzetes, újságírói karakterű kulturális szereplője volt. Elsősorban a művészeti élet szervezőjeként ismerték, legnagyobb teljesítményének az úgynevezett Művészház létrehozása s a modern magyar festészet térfoglalását elősegítő szervezőmunkája tekinthető.⁵ Ügyes, mozgékony, de nem túlzottan mélyen gondolkodó kulturális szereplő volt

¹ Vö. LAKATOS Éva, *Magyar irodalmi folyóiratok F-H*, Bp., PIM, 1975. 772. tétel.

² Vö. LENGYEL András, *A Hét kiadóhivatali igazgatójáról = Magyar Könyvszemle*, 2012, 74–92.

³ PIM Kézirattára, Kiss József hagyatéka, jelzet nélkül.

⁴ Vö. *Magyar életrajzi lexikon*, Második kötet L-Z, főszerk. Kenyeres Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 543.

⁵ Művészet szervezői szerepét már kortársai is ismerték. Vö. például *Rippl-Rónai József Emlékezései*, Bp., 1957, 134; KASSÁK Lajos, *Egy ember élete*, 2. köt., Bp., 1983, 118. S a Művészház fontosságát a mai művészettörténet-írás is hangsúlyozza, erről a közelmúltban nagy kiállítás is született.

– erre nemcsak alkata, de helyzete is predesztinálta. Valószínű, hogy Kiss József számára is elsősorban szervezőképessége mutatkozott fontosnak. Pályája egészének s akkori írásainak ismeretében azt kell mondanunk, azzal a valóságfeldolgozó és orientáció kialakító „ösztonnel”, amely a nagy szerkesztők sajátja, nem rendelkezett. Inkább Kiss József „kiegészítője” és meghosszabbított karja, mint autonóm szerkesztő volt. Kiss elöregedése miatt azonban egyre nagyobb rész maradt rá a munkából, s ez a felmás helyzet is erősítette a hanyatlás tendenciáját.

Kiss Józsefnek bizalmasával, a kiadóhivatal vezető Hajdu Sándorral folytatott levelezéséből⁶ egyértelmű, Rózsa nagy önállósággal dolgozhatott, de működése időnként kiváltotta a tulajdonos-szerkesztő nem tetszését. Hajdu, Kiss megbízásából, olykor bele is avatkozott a dolgokba. Kiss József állapotának romlása, a lehetőségrontó külső, háborús viszonyok hatása, valamint Rózsa „házon belüli” jelenléte együtt magyarázza, hogy 1918 végén, egy sajátos, részvénytársasági konstrukció keretében, Kiss József eladta a lapot Rózsnak. (Ennek dokumentációját egy fontos cikkben Bíró-Balogh Tamás közölte,⁷ itt s most tehát főleg a történet részleteit előadni.) A történet azonban itt nem ért véget, 1918/1919 „nagypolitikai” eseményei átrendezték *A Hét* történetét is. A lap jogilag is, de facto is visszakerült Kiss tulajdonába. S e váltás során keletkezett néhány dokumentum, amely új vonásokat ad Rózsa portréjához és egyben jobban megismerhetővé teszi Kiss és Rózsa viszonyát is.

A lap történetének három fontos mozzanata 1919-ből megragadható. Az első az, hogy 1919 márciusában, nem sokkal a Tanácsköztársaság kikiáltása (március 21.) előtt, Rózsa cikkben⁸ állt ki az „utcai” politizálás ellen. Erre a cikkre Göndör Ferenc hetilapja, *Az Ember*, március 18-án meglehetősen durván reagált, mutatva, hogy *A Hét* helyzete immár radikálisan megváltozott a magyar nyilvánosságban. Göndör rövid és névtelen, de bizonyosan az ő számlájára írható cikke⁹ *A Hétről* két fontos dolgot is mond. Az egyik: „»A Hét« című lapot, Kiss József költő hetilapját valamikor olvasták Pesten. Már régen elszoktak az emberek azonban attól, hogy ezt a közgazdasági, bankárok és tőzsérek fényképeinek leközléséből élő folyóiratot kezükbe vegyék.” Ez a vád, nem kétséges, bár rosszhiszeműen túlzó, nem alaptalan. (Ugyanakkor érdekes, Göndör nem tudta, hogy a lap tényleges tulajdonosa ekkor már nem Kiss, hanem Rózsa volt.) A másik, ami fontos, és ami belevilágít a lap ekkori helyzetébe, az Rózsa cikkének kommentálása: „Úgy látszik, hogy most észre akarja magát vettetni »A Hét«, mert legújabb számában a legszemtelenebb módon izgat minden ellen, ami köztársasági és olyan tüzről pattant ellenforradalmár, hogy utálat olvasni. Valami Rózsa Miklós nevű tehetségtelen firkász, akinek a nevét a Művészház botrányából ismerjük, felelős szerkesztői minőségben a lap élén üzen hadat a forradalomnak, a magyar köztársaságnak”. Ez a minősítés már meglehetősen bonyolult helyzetet tematizál a maga, egyáltalán nem problémátlan módján. *A Hét* (és Rózsa) ugyanis „csak” annak az 1908 után egyre nyilvánvalóbban konzervatív irányban fejlődő modernségnek adott hangot ekkor is, ami, lényege szerint, változatlanul a modernség körébe tartozott, de a radikalizálódó ellenkultúrával egyre jobban szembekerült. Ám az, hogy ez a pozíció ekkor már „ellenforradalminak” látszott, nemcsak a lapot (s szerzőjét) jellemzi, de a közhangulat változását is mutatja. S Rózsa nem is volt az a „tehetségtelen firkász”, akinek Göndör, célirányosan, beállította. Nem véletlen, hogy Göndör idézni is kénytelen volt egy passzust Rózsától – ezt a hatásos retorikájú részt ugyan hatályaltalanítania kellett. Rózsa, Göndör által idézett mondatai azonban önmagukért beszélnek: „És ha elnémitanak bennünket? Ha beveri fejünket a legújabb nagyhatalom: az utca? Nos, akkor legfeljebb mi is ütünk a homlokunkra egyet, mint André Cheniér, mikor fellépett a guillotinja s mielőtt a kés alá hajtotta a nyakát: / – Kár ezért a fejért, még

⁶ Hajdu Sándor levelei Kiss Józsefhez, PIM Kézirattár, Kiss József hagyatéka, részben jelzet nélkül. Vö. LENGYEL András 2012, i. m. 74–92.

⁷ BÍRÓ-BALOGH Tamás, *A Hét tulajdonosváltásai 1918/19-ben = Magyar Könyvszemle*, 2009, 495–501.

⁸ RÓZSA Miklós, *Ismerkedés a legújabb nagyhatalommal = A Hét*, 1919. március 6. (10. szám) 141–142.

⁹ „*A Hét*” című lapot = *Az Ember*, 1919. március 18. (25. szám) 4.

került volna ki belőle valami...” E gondolatmenet nemcsak hatásos (nem véletlen, hogy hamarosan, meghurcolása idején Móra Ferencnél is fölbukkan majd), de az adott szituációban szimptomatikus is. A radikalizálódó forradalmi idők egyik lehetséges alapmagatartása fejeződik ki benne.

Egy dolog mindezek után nem is lehetett kétséges: március 21-e után *A Hét* a legelső betiltott lapok egyike lett.

A második mozzanat, ami ebben az utolsó évben fontosnak bizonyult, s Rózsa Miklós visszavonulását eredményezte, egy családi tragédia volt: meghalt Rózsa felesége. Kiss Józsefnek ez alkalomból (1919. október 23.) írott kondoleáló levele¹⁰ túl a részvétnyilvántás gesztusán, a Rózsához való viszonya szempontjából is tanulságos:

Kedves Miklós!

Ez a levél nem akar formáság lenni, nem kondoláló részvétnyilatkozat, amit a hiúság küld és a megenyhült fájdalom fogad. A te fájdalmadra, tudom nincsen ír, sajogni fog az az idők végtelenén és fekete komorsága betölti életedet. Ha még lesznek örömeid, örizetlen pillanatokban felfelüti fejét a sötét bánýarém és agyontapos. Könnyeid nem voltak, könnyeid nem lesznek és a merev zsidbadás lesz mentő arcanumod. Tudom mennyire szeretted és szereted családodat, gyermekeidet, akiket az idegen is csodálva szeret. Nekem is igaz kedvencem volt drága halottad és én se fogom elfelejteni soha. Te egy drága útítársat veszítettél és most egyedüliségedhez nincsen fogható. Szinte hihetetlen, hogy halottaink mennyire belekapcsolódnak életünkbe és a gyermek és apa közti viszony az egymástól való eltávolodásban milyen szomorú közelségbe hozza egymáshoz. Fogadd remegő kezem szorítását.

Régi szeretettel

igaz híved

Kiss József

Budapest 1919 okt 23

Ami ebben a levélben szempontunkból érdekes, az kettős. Az egyik a tegező forma, Kiss ugyanis általában magázta régi munkatársait is. Ha tehát eltért saját gyakorlatától, az arra enged következtetni, viszonyuk a szokásosnál bensőségebb volt. A másik momentum, a műgond, amivel ez a levél íródott. Ez is Rózsa Miklós szubjektív fontosságára utal.

Az év harmadik eseménye Rózsa Miklós visszavonulása, illetve Kiss József erre reagáló kis cikke. Ez a „Búcsú” című írás *A Hét* 1919. november 13-i számában jelent meg, a 214. oldalon, teljes névalírással, s lényegében ez Rózsa tevékenységének végső, „tulajdonosi” értékelése. Érdemes teljes egészében idézni:

„Rózsa Miklós, aki az utolsó öt esztendő alatt mint felelős szerkesztő jegyezte »A Hét«-et, családi- és magántermészetű okok miatt kivált lapunk kötelékéből, melynek előzőleg már másfél évtizeddel azelőtt is munkatársa volt. A hű harcos – úgy érzi – elvégezte kötelességét s átadja helyét az újaknak, a fiataloknak, ahogy ez »A Hét«-nek mindig is tradíciója volt. Mi azonban úgy érezzük, hogy útravalóval tartozunk neki, aki olyan időkben tartotta »A Hét« zászlaját, mikor ez a játék épen nem ment babra. Hiszen köztudomású, hogy egy félrevezetett s méltatlan bálványá körül örvengő tömeggel szinte egyedül »A Hét« állott a legkíméletlenebb harcban s Rózsa Miklós minden terror ellenére sem szünt támadni a Károlyi-rezsim alatt kezdődött destruktív irányzatot. És mikor a bolsevizmusnak a vihara is itt süvített a fejünk felett, márciusban még így írt Rózsa Miklós »A Hét« vezető helyén: »Nem, nem! Nem akarjuk magunkat a közvélemény által vezetetni: mi akarjuk vezetni a közvéleményt. Azt szeretnők, hogy ami ma még a mi különvéleményünk, holnap közvéleményé legyen!«

¹⁰ MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Adatár, Rózsa Miklós hagyatéka. MKI-C-I.-163/IV-2.

Hogy mi volt ez az ő különvéleménye? Ma, amikor ez a különvélemény igazán közvéleménnyé lett, szinte megrázó hatású ez az akkor oly vakmerő gyónás:

»Mi egy félig már romokba döntött világ közepén is fenn akarjuk tartani a régi, örökszent oltárokat: a családnak, a hazának, a művészetnek, az igazságnak és a becsületnek a tiszteletét s a hitet egy eljövendő jövődében, mely minden ellenkező látszat ellenére se lesz olyan undorítóan anyagi, mint a mai, de moráljában, eszményében tiszta, politikájában magasrendűen igazságos, szociális szellemében altruista és kultúrájában magyar és művészi lesz«.

És még megrázóbb, ha hozzátesszük pár hét múlva oly tragikusan bevált jóslatát, hogy: »Bukjunk el inkább, de maradjon meg bennünk az önfeláldozás szemérmes gőgje legalább«.

Rózsa Miklós el volt készülve rá, hogy: »Elnémítanak bennünket«, hogy: »beveri a fejünket a legújabb nagyhatalom: az utca«, – s »A Hét« csakugyan az első volt, akit a proletárdiktatúra beszüntetett, hónapokkal azelőtt, mikor a többi napi- és hetilapok még vígan megjelentek – de ő nyugodt lelkiismerettel hajtotta a kés alá a nyakát, önérzetesen citálva már előre André Cheniér szavát: – Kár ezért a fejért, még került volna ki belőle valami!...Mi is ezt mondjuk róla a búcsú pillanatában. De hozzátesszük: Kár volna érte. Mert – s ezt bizton hisszük – még kerülni fog az ő fejéből sok bátor és becsületes dolog s – reméljük – »A Hét« hasábjaira is.»

Ez a cikk nemcsak azért érdekes, mert – Rózsa Miklósnak *A Héme*l végzett szerkesztői munkája lezárásaként – a tulajdonos róla alkotott véleményét dokumentálja. De azért is, s azért elsősorban, mert ez az állásfoglalás a lap történetének végén szimbolikus: a „modern” viszonyok jó szimatú érzékelőjeként és alakítójaként, mondhatnánk ’modernitásteremtő’ lapként indult *A Hét* 1919-re eljutott oda, hogy a jelek szerint a „közvéleménnyel” szemben menetelő lap lett, s ő maga is ilyenként értelmezte magát és helyzetét. Ez önmagán túlmutató, fontos momentum, s egy nagyon összetett laptörténeti ív „logikus” zárókövének tekinthető.

LENGYEL ANDRÁS

FIGYELŐ

Pázmány-relikviák a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Mind a budapesti Egyetemi Könyvtár életében, mind pedig a Pázmány-kutatásban jelentős előrelépést jelent Knapp Éva felfedezése, amelyről már egy ideje tud a szakma, a szűkebb kutatók köre. Az eredményekről a 2012. december 14-én, az Egyetemi Könyvtárban megnyílt kiállítás számolt be először a múltunk értékei iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is. A „rég Magyarországi szakma” azóta olvashatja Knapp Éva tanulmányát „Pázmány Péter pozsonyi magánkönyvtárának kötetei a budapesti Egyetemi Könyvtárban” címmel (*Pázmány nyomában*, Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére, szerk. Ajkay Alinka, Bajáki Rita, Vác, Mondat KFT, 2013, 283–303).

Több szempontból is fontos művelődéstörténeti kutatómunka eredményét ismerhetjük meg a kiállításon, és a tanulmányban. Első rendben a Pázmány-kutatás szempontja kíván említést. A korábbi kutatók (Fraknoi Vilmos, Sik Sándor, Öry Miklós) nem sokat foglalkoztak az érsek könyvtárának ügyével, nem is volt rá lehetőségük, mert könyvtörténeti források csak nagyon korlátozottan álltak rendelkezésükre, figyelmüket az életmű egyéb vonatkozásai kötötték le. Csak a történelmi, politikatörténeti, teológiai, nyelvi-stilisztikai, irodalmi és esztétikai irányú vizsgálódások után terelődött rá fokozatosan a figyelem Pázmány saját könyvtárának helyzetére, sorsára, állományának tartalmára. Két korábbi kutató, a pozsonyi gimnázium történetét feldolgozó Schönvitzky Bertalan és a Pázmány írói műhelyét vizsgáló Clauser Mihály még kételkedett abban, hogy az 1636. november 12-én kelt végrendelet által a pozsonyi jezsuita rendházra testált könyvek egyáltalán a rendeltetési helyükre kerültek volna, mert erre nem találtak bizonyítékot. Az 1970-es évektől viszont a kutatás egyre inkább arra hajlott, hogy Pozsonyban keresendők a bíboros könyvei.

A Pázmány-bibliotéka kutatásának historiográfiáját Knapp Éva részletesen ismertette már a szakmai könyvbemutatón 2012. május 3-án, előadása azóta a világhálón is megtalálható, ezért ezúttal a kutatástörténet mozzanatainak részletezőbb felsorolása nem látszik szükségesnek. Inkább azt a kérdést érdemes most felvetnünk, hogy az életmű egészéhez milyen új szempontokkal fog hozzájárulni a könyvek azonosítása, milyen új ismeretekkel gazdagíthatja a könyvtörténeti felfedezés az írói teljesítmény értékelését. Egyáltalán: mit jelentett a könyv, a könyvtár a fiatal jezsuita, majd később az esztergomi érsek számára? Miképpen állt össze az ő tudományos műhelyének szellemi bázisa, filológiai háttere?

Ha a 16. században (miként azt Borzsák István monográfiájából tudjuk) Bornemisza Péter számított a legtöbbet idéző magyar szerzőnek, akkor bizvást mondhatjuk, hogy ugyanezt a minősítést a 17. században Pázmány Péternek kell ítélnünk. Ha csak a korai hitvitáiban és a *Kalauzban* a marginálisokat megtekintjük, hihetetlen gazdagságát látjuk az idézeteknek, mégpedig a korabeli szokásokhoz képest átlagon felüli pontossággal, többnyire visszakereshető módon, tehát a megfelelő könyvek valódi ismeretét igazolva. Még ha egy részük florilégiumokból, thesaurusokból származik is, számuk akkor is tekintélyes. Fiatal jezsuitaként még aligha birtokolt saját könyvgyűjteményt, műveltségének bázisául sokkal inkább a Jézus Társaság kollégiumainak bibliotékáit tarthatjuk számon. Római stúdiumai után minden bizonnyal grazi évei, s az ottani jezsuita könyvtár állománya alapozta meg széles körű olvasottságát. 1599-ben jelent meg William Whitaker cambridge-i professzornak Bellarmino ellen írott

munkája (*Praelectiones de Ecclesia contra Bellarminum*), s mivel alapvető egyháztani kontroverz-teológiai témát tárgyalt magas színvonalon, egész Európában nagy visszhangot váltott ki. Pázmány ebbe a vitába kapcsolódott be *Diatriba theologica* című egyháztani iratával, s már ekkor látszott, hogy a legfrissebben kiadott könyveket kereste, használta, idézte. Ebben a legelsőként elkészült, alig száz lap terjedelmű polémikus művében már tükröződik átlagot messze meghaladó olvasottsága: a több mint 300 bibliai idézet mellett Whitakert 123 esetben, az egyházatyákat 276-szor citálja, továbbá 30 protestáns, 20 katolikus és négy profán szerzőre hivatkozik a margón. A *Diatribát* követő vitairatokban az idézett írók és könyvek áradata tovább növekedik: a *Tíz bizonyágban* Rapaics Rajmund 66 katolikus, 47 lutheránus és 26 református szerző idézését számolta össze, s ezek a számok még jócskán növekedni fognak, ha a kritikai kiadás jegyzetapparátusát tekintjük majd meg, mert ott a felmérés még részletesebb szempontokat követ. A *Kalauz* lapszélein mintegy kétszáz különböző szerző neve jelenik meg, felerészben katolikus, felerészben protestáns írók művei, amelyeknek túlnyomó részéről az első kézből való ismeret bizonyíthatónak mutatkozik. A korszaknak szinte minden jelentékenyebb teológiai, exegetikai, filozófiai, patrisztikai, hagiográfiai, egyháztörténeti munkáját ismerte, s ez nyilvánvalóan csak korszerű könyvtári állományon alapulhatott.

Pázmány további műveinek forrásvizsgálata ugyancsak azt jelzi, hogy állandóan könyvek között élt, s noha egyházszerzői és egyházpolitikai feladatai (utazások, tárgyalások, gazdasági ügyek, ünnepi alkalmak, szertartások, állandó levelezés) gyakran szólították ki a könyvek világából, mégis későbbi életműjéhez is szervesen hozzátartozott a könyvtár és a könyvek iránti fokozott figyelem. A barokk főpapi reprezentáció ugyancsak megkövetelte a színvonalas bibliotéka kialakítását. Az érseknek élete alkonyán összeállított prédikációskötete szintén ennek bizonyítéka, ebben a korábbi írásaihoz képest jóval nagyobb a profán szerzőkre történő hivatkozások aránya, érthető módon, mivel szentbeszédeiben háttérbe szorult a vita motívuma, erkölcsi tanításaihoz pedig profán tekintélyek is megfeleltek. Míg a *Kalauz* és a vitairatok forráshasználatának alapját többnyire külföldi (főként grazi) könyvtárak adták, addig prédikációi már itthon készültek, s Pozsony és Nagyszombat könyvállományát kellett hozzájuk használnia. Arra nézve sajnos nincs adatunk, hogy Pázmány mikor kezdte meg saját könyvtárának összeállítását. Jezsuitaként minden bizonnyal a rendi bibliotékákban dolgozott, érsekként viszont már önmaga számára szereztetett be könyveket. Érdemes egy pillantást vetnünk könyvgyűjtő módszerére is, amely közelebb viheti a kutatást Pázmány magánkönyvtárának rekonstruálásához is.

A könyvek beszerzése terén egyik megbízottja Hmira János, a bécsi Pazmaneum régense volt, ő küldte meg számára a könyvújdonságokat. 1628. szeptember 20-án kéri a *Jakob Reihing* elleni vitairatok megküldését, ez pedig egyértelmű jele annak, hogy Pázmány rendkívül fogékony volt a konverzió jelenségeire. A jezsuita Jakob Reihing ugyanis 1621-ben áttért a lutheránus vallásra, Ingolstadtból Stuttgartba, majd onnan Tübingenbe települt át, s ennek a meglehetősen nagy vihart kavart konverzióknak a hátteréről Pázmány tájékozódni kívánt. Reihing művei egyébként a pozsonyi könyvjegyzéken szerepelnek, a nagyszombatin nem, közvetve ez is arra mutat, hogy az érseket érdeklő könyvek (s így feltehetően magánkönyvtárának darabjai is) Pozsonyba kerültek. Itt további kutatás derítheti majd ki, melyek voltak az „opuscula contra Reihing edita” írások, amelyeknek beszerzését annyira fontosnak tartotta.

1629. október 22-én Pázmány Hmira atyától Aegidius Romanus egy könyvének beszerzését kéri, az Aquinói-tanítvány tomista teológus műveinek érvrendszere ezek szerint fontos lehetett számára. 1631. június 9-én is jelzi egy elküldött könyv megtartását (*Synopsis Cyri*), ennek azonosítása még hátra van. 1635. április 25-én megköszöni az elküldött köteteket („Ago gratias pro Foliis missis”), de a *Gesta Romanorum*-ot visszaküldi, mert mint írja: haszontalanságokat nem akar olvasni („...taeduit enim legere nugas tam nugaces”).

1636. február 9-én az érsek felszólítja Hmirát, hogy a Bécsben fellelhető könyvújdonságokról tájékoztatást küldjön: „Si quid novorum librorum habeat, communicet, pretium ego libens solvam” – írta neki. A további levelekből az is kiderül, hogy Pázmány a megküldött könyvek egy részét megvásárolta,

amelyek viszont nem nyerték meg tetszését, azokat visszaküldte, mégpedig érintetlenül. „Reliquos libros intacto remitto” – írta egy héttel később, ugyanakkor megköszöni a megküldötteket, amelyek közül ötöt megtartott összesen 42 forint értékben. Mind az öt kötet frissen jelent meg, 1634-ben, illetve 1635-ben, s valamennyinek szerzője jezsuita. Közülük kettő Cornelius a Lapide bibliakommentárja (*Commentaria in Ecclesiasticum, Commentaria in Proverbia*, antwerpeni kiadások), a többi három: Jacob Gordon *Theologia moralis*-a, a római retorikaprofesszor és történétíró Famiano Strada történeti műve (*De bello belgico*) és a lengyel Matthias Casimir Sarbiewski latin versgyűjteménye. Látható mindebből, hogy a bécsi könyvpiacra szerezte be Pázmány a nyugat-európai kiadók friss produktumait, s azokból szigorú válogatás után gyarapította saját könyvvállományát.

Többször rendelt Bécsből liturgikus könyveket is, graduálokat és antiphonariumokat „pro Choro”, ezeket az érsekújvári ferences kolostornak ajándékozta („Pro Monasterio Novae Arcis, curavi ego libros omnes, ad Chorum necessarios”) (PÖL, II, 198–199). Hangsúlyozta azt is, hogy velencei edíciókat vásároljanak.

A könyveken kívül Pázmány a különféle újságok beszerzését szintén fontosnak tartotta, a naprakész politikai tájékozottság természetes módon hozzátartozott a főpapi reprezentációhoz. Noha gyakran járt Bécsben, a napi híreket az onnan rendelt újságokból is figyelemmel kísérte. Hmira Jánosnak utasításban adta, hogy a ’nova ordinaria’ avagy ’nova italica’ megnevezésű újság rendszeres elküldéséről gondoskodjon, s ha ez késett, rosszállását fejezte ki miatta (PÖL, II, 194, 199, 449, 476). A magyarországi eseményeket gyakran ismertető bécsi *Ordentliche Wochentliche Zeitung* számos magyarországi információt is közölt, többek között Pázmány diplomáciai és politikai lépéseit ugyancsak figyelemmel kísérte, ennek ismerete evidens kellett, hogy legyen az érseki udvarban (G. ETÉNYI Nóra, *Pázmány Péter és a korabeli publicisztika = Pázmány Péter és kora*, szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, PPKE, 2001, 176–188). Vajon ezek a hírlap-előzmények megvannak-e valamelyik könyvtárban? Vajon Pozsonyban vagy épp itt a Budapesti Egyetemi Könyvtárban? Ha igen, esetleg azonosíthatók-e a Pázmány kezében is járt példányok?

Mindebből elég világosan látszik, hogy Pázmány rendkívül igényes könyvbeszerző volt, naprakészen igyekezett tájékozódni a hírekről, a világ eseményeiről, a frissen megjelent újdonságokról, s jól megválogatva gyarapította magánkönyvtárát. Alapműveket igyekezett megszerezni, előszeretettel vásárolta meg a jezsuita munkákat, de a történelmi, jogi, egyházkormányzati és a hitvitázó irodalom is kitüntetett helyet kapott érdeklődési körében. A most megtalált és Knapp Éva kutatása nyomán azonosított kötetek tovább árnyalják a bibliofil érsek szellemi arcképét, műveltségi horizontját, s bepillantást engednek írói műhelyébe. Nagyon reméljük, hogy tovább folytatódhat e jeles könyvtár állományának rekonstrukciója, s ha a most azonosított 25 kötet mellé a Pozsonyban Mészáros Klára által említett felszáz könyv listája is publikus lesz, akkor már a bibliotéka állományának jelentékeny része válik ismertté. Ez pedig már csak azért is fontos lenne, mert így még közelebb kerülhetnénk annak a titoknak a megfejtéséhez, hogy miként válhatott Pázmány Péter a 17. század legtöbbet idéző magyar írójává, s egyben a magyar barokk próza megeremtőjévé.

Ezen az irodalomtörténeti szemponton túl a Budapesti Egyetemi Könyvtár állományának értékét is növelni fogja, ha az azonosított kötetek önálló egységként lesznek megtekinthetők és kutathatók. Ez két szempontból is kívánatos lenne. Egyfelől a Pázmány-életmű kritikai kiadásának éppen folyamatban lévő munkálatait fontos adatokkal kiegészítené, pontosítaná, másfelől a magyarországi könyvtörténetnek egy eddig ismeretlen fejezete tárulna fel mind a szakemberek, mind a kultúránk múltja iránt érdeklődő közönség előtt.

Az Országos Széchényi Könyvtár új sorozatáról. A Nemzeti Könyvtár korábbi évtizedeiben is megszokott volt a saját falain belüli tudományos kutatások eredményeinek közzététele saját kiadásban vagy más kiadó közreműködésével. Bibliográfiák, katalógusok, monográfiák, tanulmányok kerültek így a szakmai közönség elé, megmutatva a magyar vonatkozású hazai és külföldi irodalom egyre teljesebb feltárását. Ennek következtében a tárgyalandó három kötet sem új jelenség az OSZK kiadványai sorában, mégis elgondolkasztató napjainkban, amikor új és újabb hírekkel szembesülhet bárki a nyomtatott könyvnek a nyugati világban megváltozott helyzetéről. Mi tapasztalható ebből immár Magyarországon is legalább két évtizede? Egyfelől a képi ismeretek előretörése, amely az információformáknak az egész kultúrán belüli kiegyenlítődésekben jelentkezik, másfelől a különféle digitális technikák, az új közvetítő eszközök terjedése erősödik folyamatosan, ami pedig az olvasáshoz való hozzáférés demokratizmusának a növekedésével jár. Önmagában mindkét jelenség örvendetes, együttes feltűnésük mégis lényegi kihívást jelent a kultúra előállítói s fogyasztói számára egyaránt. Már jó ideje a 20. századi keretek, a nyomtatott könyvkiadás és a rotációs sajtó által uralt terep összeszűkülésének tanúja a világ. A potenciális olvasók egy jelentős része kényelmi és szokásbeli okok miatt átpártolt a képi kultúra látványával megerősített, néha az által helyettesített, az objektumként birtokba vehető könyvekhez képest virtuális olvasmány- és ismeretszerzéshez. Evvel párhuzamosan pedig mindaz, amit magas kultúrának szokás nevezni visszaszorulóban van, bár távolról sem megszűnőben, csak – úgy tűnik – visszakapja a nagyipari fejlődés kezdete előtti, kevesek által művelt és értett helyét. Halkan meg kell jegyezni, hogy ez valójában örvendetes fejlemény, mert a szaktudomány és a szépirodalom általános művelhetőségének mítosza legalább olyan káros, mint a tömegkultúra egységes elutasításának kívánalma. A napjainkban is zajló változásnak beláthatóan nem tartalmi, hanem formai korlátja lesz, mégpedig az, hogy az új közvetítőeszközök mennyire képesek felvenni tartósságban a versenyt a papírral. A kihívást az egész világon legjobban a könyvtárak érzékelik, s a könyvtárosok mindenhol megfelelő válaszra törekednek. Ez pedig ugyancsak kétfelől érkezhet: részben a szolgáltatások bővítésével, részben a – hordozójában tágan értelmezett – könyvkultúrának az erősítésével. Ebben a megújulásban a nagy nyelvek, kiváltképp az angol, mint korunk latinja elterjedése és nélkülözhetetlensége következtében igen előnyös helyzetbe került, de a kis nyelvek előtt sem az a veszély áll elsősorban, hogy el fognak tűnni a világ forgatagában. Európa népei nem oly könnyen halnak ki a népvándorlás lezárulta óta, kultúrájuk romlását főként az okozhatja, hogy érdektelenséget mutatnak az anyanyelvű tudomány (és szépirodalom) pártolásában, olvasásában, megértésében, alkalmazásában.

Első megközelítésben a kiütkereső jelenségek egyikeként lehet értékelni a nemzeti könyvtár tudományos konferenciáinak már megjelent három kötetét is. A konferenciasorozat és a kötetekben testet öltött előadások bemutatják a nemzeti könyvtár gyűjteményeinek tanulmányozásra érdemes részleteit, ezáltal emelik a könyvtár hazai és nemzetközi tekintélyét, növelik a résztvevők önbizalmát, példát szolgáltatnak a fiatalabb munkatársaknak. Mindezzel hatást gyakorolnak a szigorúan vett könyvtárszakmai és az állomány nyújtotta művelődéstörténeti megközelítést igénylő, feltáró, regisztráló és feldolgozó tevékenységre, s közvetve, egyes esetekben direkt módon a könyvtár szolgáltatásaira is.

Az a tény, hogy az első három kötetben összesen hatvan írás olvasható, nyilván a véletlen következménye, de a szöveg-kép felépítés összhangja, amely részben a szerkesztési sajátosságoknak, részben pedig a tipográfiának köszönhető, nem. Mivel az utóbbiról mindig kevés szó esik, talán érdemes evvel kezdeni. A színben különböző, ám azonos mintájú, a címet és a sorozatcímet, valamint az egyes kötetek szerzőit keretben kiemelő, kéthasábos szedésű, kellemes antikvát alkalmazó, az illusztrációkat arányosan elhelyező, a színeket valóságghűen visszaadó – amennyire ezt a kéziratok, kódexek esetében kézbevitel nélkül meg lehet állapítani –, könyvterv és tördelés a kiadói szerkesztést és a nyomdák(ka)t dicséri. Az oldaltükör, a kéthasábos szedés, a szöveggondozás, a jegyzetelés tartalmi és formai jegyei egységes képet mutatnak, ami – aki rendbe rakta már több szerző egymástól eltérő hivatkozási megoldásait, tudja – nem is lehetett könnyű feladat. Viszont a három kötet papírjának árnyalata és súlya nem egyforma,

erre talán a sorozati látvány fenntartása miatt érdemes lenne a továbbiakban figyelni. De összességében e három kötet harmonikus benyomást mutat, jól kihajtható oldalpárjai kényelmes olvasást biztosítanak.

Mindhárom kötetnek önálló címe van, s a sorozatcím köti össze őket. Úgy tűnik azonban, legalább a tanulmányok alapján, hogy ezek a címek az egyes kötetek között minden további nélkül felcserélhetők lennének, noha ezzel az érvényességüket nem veszítenék el, sem a címek, sem a mögöttük álló írások. Ez persze természetes egy olyan tág tematikájú előadásorozattal, amelyből ezek a kötetek kinőttek. Mondhatni: ez valójában tartalomjelző, arra utal, hogy az előadások forrása minden esetben maga az alapgyűjtemény, a magyar művelődés egyik legfontosabb kutatóhelye.

Az egységesülni látszó szerkezet annyiban követi egy-egy alkalom eredeti sorrendjét, hogy az első írás mindig azé a neves tudósé, aki mintegy a felütést adta meg egy-egy előadásorozat bevezetéséknél. Az első kötetet Szegedy-Maszák Mihály, a másodikat Marosi Ernő, a harmadikat pedig Tallián Tibor vezeti be az irodalmi/művészeti komparatiztika, a művészettörténet és a zenetörténet egy-egy, általuk fókuszált témájával. Őket követik a szerkesztés rendjében a terjedelemben, tárgyban, megközelítési módszerben igen változatos tanulmányok.

A maradék 57 írást több szempont érvényesítésével lehet áttekinteni, olvashatók például komplex, több tudományra kiterjedő, illetve egy tárgyat tüzetesen körüljáró, tematikától függően változatos terjedelmű tanulmányok. A több szempontot és tudományágat egyesítő írásokra példa az első kötetből: Mikusi Balázs zenei és eszmetörténeti, Dede Franciska sajtó- és művészettörténeti, Kulcsár Péter művelődéstörténeti, Boreczky Anna és Németh András ókor- és irodalomtörténeti, Berzeviczy Klára és szerzőtársai írástörténeti és hebraisztikai, a második kötetből Németh András kodikológiai, filológiai és művészettörténeti, Boreczky Anna, illetve Horváth Iván és szerzőtársainak írás- és művészet-, valamint könyvtörténeti írásai, Madas Edit kódex- és kutatástörténeti, filológiai tanulmányai. Forrásértékű Kertész Balázné Bíró Csilla két, Andreas Pannonicus műveivel foglalkozó tanulmánya, amelyek egy hosszabb tudományos munkát előlegeznek meg. A harmadik kötet tanulmányai érdekes módon homogénebbek, mint az első két kötet írásai, de ez nyilván az eredeti előadások véletlenjének következménye. A tematikus kiemelések persze némiképp egyszerűsítenek, hiszen egy-egy most felsorolt írás sokkal tágabb látókörű, mint ahogy azt itt röviden érzékeltetni lehet.

Hasonló változatosságot mutatnak azok az írások is, amelyek inkább egy témára, dokumentumra, személyre, gyűjteményre, intézményre fókuszálnak. Rózsafalvi Zsuzsanna mondhatni mikrobiográfiái módszerrel tárja fel Judik Etel életrajzát és Schöpflin Aladár írásművészetét. Katona Anikó két, felettébb érdekes írásban az első világháborús hadikölcsönplakátokról, illetve egy különgyűjtemény külföldi plakátjairól számol be, az olvasó szinte sajnálja, hogy tanulmányai nem folytatódnak hosszabban. Ezt az érzést különösen erősítik a tárgyalt nyomtatványok reprodukciói; evvel máris a képi kultúra által kiváltott hatással lehet szembesülni. Illyés Boglárka Szemethy Károly lemezahagyatékát, később Anday Piroska életét ismerteti, valószínűleg mindkét írás még a könyvtár dolgozói számára is sok ismeretlen adatot, összefüggést tartalmaz. Jelentős számban képviselve vannak a külföldi eredetű magyar vonatkozások, amelyek például Kelemen Éva Dohnányi Ernő argentinai fogadtatásáról, Mann Jolán Miroslav Krleža kéziratosa hagyatékáról, illetve egy többszörös nemzeti identitású horvát szerzőről szóló tanulmányaiban jelennek meg. Tágabb körben, s nem okvetlenül a Nemzeti Könyvtár gyűjteményeiben való fellelhetőséggel, de a magyar vonatkozású forrásokhoz kapcsolódik Farkas Gábor Farkas írása egy égi jelenség megörökítése mögötti valóság nyomozásáról; Pap Ágnes összefoglalója egy magyar származású Indiában tevékenykedő jezsuita szerzetes leveleiről, valamint Jászai Mari szintén kevesek által ismert szikh levelezőpartneréről; Kovács Eszter ismertetése egy cseh szerző könyvében olvasható magyarországi jezsuiták portréiról és Csobán Endre Attila képértelmezése. Viszont kimondottan az Országos Széchényi Könyvtárban otthonos, nagy elődök által megalapozott és gyakorolt kutatásokat folytatják a középkori és humanista magyarországi kódexekkel, kéziratokkal, ősnymtatványokkal és antikvákkal kapcsolatos írások, szerzőik: Németh András, Szvorényi Róbert, Káldos János, Boreczky Anna, Horváth Iván és munkatársai, Bánfi Szilvia, P. Vásárhelyi Judit,

V. Ecsedy Judit, Zsupán Edina. Tanulmányaik ennél a felsorolásnál sokkal többet érdemelnek, de egy ismertetés keretein belül másra nem nyílik lehetőség. A nyomtatott könyvekhez és egyéb kiadványokhoz simuló későbbi időszakok egy-egy részproblémáját tárgyalja Perger Péter a Tótfalusi Kis Miklós általt metszett betűk fényében; Sarbak Gábor a pálos rend és a könyvek kapcsolatát vizsgálva; V. Ecsedy Judit Haykul Antal nyomdájának termékeit – írásában egy Kazinczy miniportrét is elrejtve –, Mikusi Balázs pedig Haydn angol gyűjteményét ismertetve. Itt kell említeni Pásztai László hadászati tárgyú írását. A lassan modernizálódó hazai kultúrát Sirató Ildikónak Pálóczi Horváth Ádám drámaszövegeivel és Patonai Anikónak Jókai Mór egyik drámájával foglalkozó írásai képviselik. Ide tartozik még Elbe István Herman Ottónak és Kossuth Lajosnak az elrománosodásról folytatott levélváltását, valamint Rajnai Editnek a vidéki színházi direktorok előadási helyválasztásának lehetőségeit ismertető tanulmánya is, ahogyan Bódy-Márkus Rozália népies kiadványokat tárgyaló munkája úgyszintén. Távolabbról érinti a Nemzeti Könyvtár gyűjteményeit György Bélának egy némiképp az ismeretlenségbe hullott huszadik századi erdélyi politikusról írt portrévázlata. Egyaránt a képi információk jelentőségének növekedésére utalnak kapcsolatosak V. Tóth Kornélia és Csillag Katalin illusztrált tanulmányai. S szerencsére nem maradhatott ki a szorosan vett sajtótörténet sem, amelyre Szóts Zoltán Oszkárnak az első világháborús katonai tábori lapokról szóló írása tanúskodik. Egy-egy különleges, de a könyvtárhoz erősen kapcsolódó témával van jelen Deák Eszter és Tóth Zsuzsanna; az előbbi Széchényi Ferenc német könyvbeszerzőivel, az utóbbi pedig a magyarországi evangélikus szlovákok rézveretes kötéseivel.

A tárgyalt témák nagy része – már volt róla szó – szorosan kapcsolódik a Nemzeti Könyvtár egy-egy gyűjteményéhez, ám vannak olyan tanulmányok is, amelyeknél a találkozási pontot inkább az jelenti, hogy írjuk a könyvtár munkatársa. Ebbe a tágabb körbe tartozik többek között Boka László Kovács András Ferenc költészetének egy bizonyos jellemzőjét vizsgáló irodalomtörténeti írása, Kis Domokos Dániel Szádeczky-Kardoss Lajos életét, s az Erdélyi Kárpát-Egyesület történetét, Perjámosi Sándornak az első kolozsvári orvostörténeti könyvtárat ismertető tanulmányai. E külső intézmények mellett vannak olyan írások is, amelyek a Nemzeti Könyvtár egy-egy (ideiglenes) részlegének történetét dolgozzák fel, mint például Kocsy Anikó írása az egykori hírlapgyűjteményről vagy Kelemen Éva összefoglalója a ma már nem létező Zenetörténeti Osztályról. Általában minden szerző teret szentelt az általa vizsgált dokumentumok utóéletének, recepciójának, Mikusi Balásznak a Rákóczi-induló és Illyés Boglárkának a francia zene múlt század eleji magyarországi elterjedését vizsgáló írásai azonban kimondottan evvel foglalkoznak. Bódy-Márkus Rozália tanulmánya, amely a népies kiadványok hatástörténetével foglalkozik, elméleti felvetéseivel részben ki is lép a három kötet írásainak általában leíró jellegéből.

Ha a tárgyalt témák időbeli megoszlására kíváncsi az olvasó, azt veheti észre, hogy – amennyiben egy időbeli cezúrát húzunk a 18. század végén, ami hazai viszonyok között szellemi, gazdasági, társadalmi határnak is felfogható – az itt közölt írások nagyjából kétötöd/háromötöd arányban oszlanak meg, ami az utóbbi évszázadok felé forduló figyelem erősödését, és a megelőzővel kapcsolatos csökkenését mutatja. Ez, ha a feldolgozottság/feldolgozatlanság arányát, és a konstans, illetve a rohamosan növekvő dokumentumok, vizsgálati tárgyak számát tekintjük, normálisnak mondható. Mindig az, ami közelebb van hozzánk, igényli az intenzívebb feldolgozást és befogadást. Találhatók persze a három kötetben olyan írások is, amelyek századokon nyúlnak át, jelezve, hogy kiragadott vizsgálat csak ritkán, vagy distinkciókkal kaphat jogosultságot.

Kívülről úgy látszik, hogy akadnak a Nemzeti Könyvtárban olyan munkahelyek, amelyek önként adják, mintegy a napi munka mellett a tudományos kutatás lehetőségét: ezek a különgyűjtemények, a különböző táruk. Az első három kötetben hangsúlyozottan jelen van a Zeneműtár, a Plakát- és Kinyomtatványtár, a Kézirattár, a Régi Nyomtatványok Tára, náluk kicsit kevésbé a Színháztörténeti Tár, valamint a Dia- és Fotótörténeti Tár. Viszont nem szerepel – legalábbis egyértelműen azonosítható, tematikus írásokkal – a Térképtár, a Történeti Interjúk Tára, az 56-os Intézet, amelyek gyűjteménye nyilván

számtalan, hatásosan bemutatható, szakmai hozadékkal járó, illusztrált előadáshoz nyújthat segítséget. Feltételezhetően ez is a véletlen műve, s az immár sorozattá váló kiadványok későbbi kötetekben az itt dolgozó kollegák előadásai is helyt kapnak majd A könyvtárban végzett, a munkaköri leírásoknak megfelelő munkák sok szempontból különböznek egymástól, az egyik legalapvetőbb válaszvonal: vagy főleg az olvasókra, vagy főleg a dokumentumokra irányulnak. Aki az első csoportba tartozik az intézményen belül, azaz mondjuk az olvasószolgálati osztályon, a mikrofilmtárban, a reprográfián vagy a raktárakban – kiragadott példák – dolgozik, annak – feltételezhető – külön erőfeszítést kell tennie, hogy megfelelhessen a tudományos kutatás kívánalmainak, nem beszélve arról, hogy ehhez kutatónapot is kell kapnia. Ebből a szempontból fokozott elismerés illeti azokat a szerzőket, akik számára ez az utóbbi lehetőség áll fenn csupán. Hogy mindez nem lehetetlen, azt például a kötéstörténeti tanulmány is mutatja, illetve több írásban nyoma van annak, hogy számítanak a résztvevők egymás tudására, ismereteire. Látható a Régi Nyomtatványok Tára és a Kézirattár együttműködése, s Németh András egyik írásában Horváth Pál neve tűnik fel; mindkét eset a közösen megoldható feladatokra utal.

Másfelől azonban az előadások, és azok szerkesztett változatai is a legtagabb értelmű művelődéstörténet tárgyköréből merítenek, de az úgynevezett szorosan vett könyvtárszakmai tudományok hiányoznak. Nem is az általában a public library szolgáltatásokhoz kapcsolódó kutatásokra kell gondolni – gyűjteményszervezés, szakozás és katalogizálás, olvasásszociológia, a digitalizálás legtagabb értelmű vonatkozásai stb. –, amelyek aligha képzelhetők el elméleti háttér nélkül, hanem az olvasókat igen gyakorlatias és kihagyhatatlan módon segítő bibliográfiai tevékenységre, amely részben önálló, részben viszont, mint a filológia egyik összetevője, a többi tudományág szempontjából is igen fontos. A bibliográfiai feltárás és e tevékenység sokszempontú vizsgálata a történetiség megközelítésében gyakorolható eredményesen, abban a történetiségben, ami mindhárom kötet írásait alapvetően jellemzi, hiánya tehát egyaránt utal művelésének lehetetlenségeire, valamint felhasználásának esetlegességeire.

Összefoglalva: igényes sorozat első kötetei születtek meg, amelyek résztermék, vagy nagyobb összefüggések egy-egy részletének közreadásával mintegy kutatás közben lévő állapotban érzékeltetik egyik nemzeti könyvgyűjteményünk feldolgozásának aktuális, kaleidoszkópszerű állapotát.

Érték és értelmezés, szerk. Boka László, Sirató Ildikó, Bp., OSZK–Gondolat, 2010. – *Szöveg – emlék – kép*, szerk. Boka László, Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK–Gondolat, 2011. – *Az identitás forrásai*, Hangok, szövegek, gyűjtemények, szerk. Boka László, Földesi Ferenc, Mikusi Balázs, Bp., OSZK–Gondolat, 2012.

BUDA ATTILA

SZEMLE

„Je lègue ma bibliothèque à ...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettre sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des science de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, 2010, Atelier Perrousseaux (Kitab Tabulae), 222 l.

Kitab tabulae – az arab szó „kitab”, kéziratot (könyvet) jelent, a latin szó pedig ismert nyelvünk hagyományából is, „írotábla”. Az arles-i *Centre de conservation du livre* Stéphane Ipert szerkesztésében azért indította útjára a sorozatot 2005-ben, ezzel a két szó összetételével jelzett címmel, hogy felhívja a figyelmet a nyugati-kereszténységen kívüli, kevésbé figyelemre méltott írott kulturális örökségre. Az eddig megjelent nyolc kötetből hat foglalkozik ennek az írásbeliségnek a történetével (a dél-algériai Touat kézirat, muszlim kéziratok és könyvtárak, az európai gyűjteményekben őrzött berber kéziratok, az antik egyiptomi, illetve a kínai írás), illetve az írott örökség kelet-nyugati hagyományozásának mechanizmusával. Egy kötet helytörténetnek mondható, hiszen a provençe-i 18. századi könyveket és olvasóikat mutatja be, egy pedig – a most ismertetett – magángyűjteményeknek közgyűjteményekbe kerülését, a hagyományozás formáit írja le esettanulmányokon keresztül.

A könyvek gyűjtését az egyes könyves emberek különféleképpen nézik. Az antikvárius biztatja a gyűjtőt, hogy csak sok mindent gyűjtsön össze, az örököse majd eladja, és a könyvek közvetítésével

ő is haszonhoz juthat. A könyvtáros azért izgul, hogy mindig legyen valaki, aki speciális könyvgyűjteményét a nyilvános könyvtárra hagyja, vagyis a művek kiválasztásának, fizikai rendbetételének a gondját a gyűjtő leveszi a könyvtáros válláról. Mert a magánkönyvtárban – a történelem tanulsága ez – általában elérkezik az a pillanat, amikor sok lesz a könyv, túl sok, és a tulajdonos családjának egy generációja úgy látja, hogy nincsen értelme a megelőző generációk érdeklődésének megfelelő nagy értéket képviselő, de egyben nagy gondot okozó gyűjteményt a család kezelésében tartani. Sokszor a gyűjtő maga is rádöbben arra, hogy érdeklődésével, gyűjtő szenvedélyével magára maradt a családban, és utódainak csak gondot okozott a könyvtár gazdagításával, halála után a gyűjtemény a széthullás veszélye fenyegeti. Ezt megelőzendő, de más, általában nemes szándéktól vezérelve, magángyűjteményét a közösség javára ajánlja fel.

Raphaële Mouren a *Kitab Tabulae* sorozatban egy olyan esettanulmány-csokrot adott közre, amelyben számos érdekes, tanulságos esettel találkozhatunk. De nem csupán ezzel. Megszólal az a könyvtáros is, aki megkapja a gyűjteményt (Marie Cornu, *Conserver, exposer, transmettre: les libéralités avec charges*). Nem azért, hogy ünneprontó legyen, hanem azért, hogy elmondja, milyen terhet jelent az adományozó szándéka (a gyűjtemény egyben tartása, használatának, a könyvtár szokásaitól eltérő szabályozása), a gyűjteménynek az összes szerzői és személyi jogi előírást betartó használatása, fizikai megőrzése, ápolása. A speciális gyűjtemények feldolgozása, a jövő számára részletes megmutatása specializált ismereteket kíván. A szerencsés könyvtárak, amelyek az ajándékot kapják, általában nem alkalmaznak

ilyen szakembereket. Ezért is történhet az, hogy a könyvadomány valóban professzionális szintű feldolgozása sokszor évszázadokat várat magára. Gondoljunk csak az ebben a kötetben olvasható történetre, ahogy az 1612-ben elhunyt Jacques Bongars könyvtára Bernbe, a Városi Könyvtárba került (Patrick Andrist, *Le legs de Jacques Bongars, le don de Jakob Graviseth et la part de la Burgerbibliothek Bern*). Bongars könyvtára nekünk, magyaroknak is fontos, hiszen a kiváló humanista több magyar kapcsolattal is bírt, Johannes Sambucuson kívül találkozhatott Szántó Arator Istvánnal, amikor meglátogatta Rómában Fulvio Orsinit (Arator ekkor Orsininak dolgozott, a Polybios-kiadáshoz collacionált egy kódexet a Vatikáni Könyvtárban). Bongars konstantinápolyi útja sem nélkülözi a magyar kapcsolatot. Könyvtárában őrzött kéziratoknak csak az elmúlt években jelent meg a részletes katalógusa (Patrick Andrist, *Les manuscrits grecs conservés à la Bibliothèque de la Bourgeoisie de Berne – Burgerbibliothek Bern, Catalogue et histoire de la collection*, Dietikon-Zurich, 2007, Urs Graf Verlag) és derült ki, hogy Zsámboky János hiába várta vissza a neki kölcsönadott (88, 111–112.) kódexét. Patrick Andrist végig követi a Bongars-hagyaték hányattatását, hiszen a hagyományozás körülményei, és a könyvtár történetének változásai (jogi státusz változása, összevonás) bonyolítják a történetet.

Genova nyilvános könyvtára 1824-ben nyílt meg a város polgárai előtt (Laura Malfatto, *Quatre siècle de dons et de legs à la bibliothèque Berio de Gênes*). A könyvtár alapja az a gyűjtemény, amelyet Carlo Giuseppe Vespasiano Berio (1713–1794) apát gyűjtött össze, és hagyott unokaöccsére, Vincenzo Beriora (meghalt 1812-ben). Az ő örököse már nem tudta fenntartani a gyűjteményt, így Szardínia királyára hagyta (Genova ekkor ehhez a királysághoz tartozott). A király, hasonló okokból, a városnak adta a gyűjteményt, és hogy mennyire nagy gond egy akármilyen értékes ajándék, jól mutatja, hogy a könyvtárat végül csak 1824-ben vette át a megajándékozott közösség. Hallatlan kincsekkel, hiszen Berio apát tudományos érdeklődése nagyon modern volt, a felvilágosodás első rangú szerzői mind jelen voltak a gyűjteményében. A 19. század végén, Amerika felfedezésének 500. évfordulóját ünnepelte a világ. Kolumbusz szülővárosának

könyvtára költségűjteményt alakított ki a vele kapcsolatos dokumentumokból. A század legvégén Guiseppe Baldi saját, számos ritkaságot magáénak tudó könyvtárát a városra hagyta, és egy újabb évszázad múltán Paolo Emilio Taviani hasonlóan döntött. Így a Berio gyűjteményen kívül a városi könyvtárban kialakult a másik jelentős tematikus egység, a 'Documenta Colombiana'. A hagyatékok, adományok más kisebb tematikus állományrészeket is létrehoztak: orvosi szakgyűjteményt, művészeti gyűjteményt, és egy Dante-dokumentumokra specializálódott könyvtárat is (Evan Mackenzie). A második világháború végén egy nagy tűzvész jelentős könyvvállományt elpusztított, egy új épületre volt szükség, ami csak 1956-ban készült el. A város polgárai nem csupán az újjáépítést segítették, hanem jelentős könyvhagyatékok érkeztek a veszteség pótlására. A könyvtár adminisztrációjában, illetve működtetésében az adományok elhelyezésére, használatására vonatkozó feltételeinek teljesítése folyamatos feladatokat jelentenek. Ezek teljesítése azonban öröm is, hiszen a nem egészen két évszázada alapított könyvtárról mégis tud a szakértő olyan címmel írni, amely kiemeli azt a tényt, hogy több mint négyszáz év öröksége halmozódott fel így Genovában.

Az alapító atyák, az adományok tevői gyakran hosszú időre megszabják azt, hogy az általuk a közösség számára nyilvános használatra átengedett könyvtárakat milyen feltételekkel lehet használni, és eleve korlátozzák az adományukkal létrejövő intézmények mozgásterét. A kötet szerkesztője, Raphaële Mouren egy hasonló esetet mutatott be részletesen akkor, amikor megírta Méjanés márkí könyvtárának, illetve a Méjanés márkí Könyvtárnak a történetét. (Előbbi egy magánkönyvtár, utóbbi pedig az alapítóról elnevezett intézmény.) Pontosabban ennek fő vonalait, ahogy a szerző mondja. Azonban a történet abból a szempontból teljes, hogy egy hagyaték, annak kezelése, milyen évszázadokra nyújtó feladatot ad a könyvtárnak, mint intézménynek (*La bibliothèque Méjanés: le legs du Marquis de Méjanés et ses conséquences*). A szóban forgó gyűjtemény vetette meg az Aix-en-Provence-i városi könyvtár alapjait (1810-ben lett nyilvános könyvtár), arra az örökségre alapozva, amelyet Jean-Baptiste de Piquet, marquis de Méjanés hagyott a városra.

Joggal beszél Stéphane Ipert sajátos jogi helyzetről a Calvet Múzeum könyvtára esetében (*La bibliothèque du Musée Calvet d'Avignon de 1789 à aujourd'hui: une situation juridique originale*). Az 1810-ben elhunyt Esprit Calvet könyvtárát és gyűjteményeit szülővárosára hagyta. Közel 1400 könyvritkaság, 12 ezres éremgyűjtemény, antik vázák, szobrok stb. Az ötlet, hogy Avignonban nyilvános könyvtárat alapítsanak, nem volt új, hiszen maga Calvet is tervezte a forradalom előtt is, sőt, a környék főpapjai aktív lépéseket tettek ebbe az irányba: François-Maurice de Gonteri (1705–1742) érsek teljes könyvtárakat vásárolt meg erre a célra, egyesítve kolostori könyvtárakkal. A könyvanyag együtt volt a nyilvános könyvtár megnyitására, amikor bekövetkezett a forradalom, és az összegyűlt könyvvállományt, mint egyházi és nemesi javakat, konfiskálták, létrehozva a „népkönyvtári elosztó központot” (*dépôt littéraire*). A forradalom elől a városból elmenekült Calvet később hazatért, és Avignonban is halt meg. Halálakor a konfiskált könyvvállomány mellett – amely mindenütt Franciaországban egy új, városi nyilvános könyvtári alapjául szolgált –, mint a közkönyvtár alapja, ott volt az ő hagyatéka is. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a közösségi szándékot kifejező forradalom ugyanazt akarta, mint azok a magán-személyek, akiknek a tulajdonát ugyanazon cél jegyében elkobozták. Csakhogy ez a dokumentum együttes köztulajdonként „állami” volt (*domain public national*), és nem helyi (*domain public municipal*). A Stéphane Ipert tanulmányában végig követi azt a történetet – és ezzel vázlatát adja Avignon könyvtár- és múzeumtörténetének is –, ahogy a következő két évszázadban az egyes gyűjteményeket hivatalosan nevezték, ahogy ez a dokumentumegyüttes több más múzeumi és könyvtári gyűjteménnyel kiegészült, és kiépült mellette az a szervezet, amely ezt az egészet működteti.

Jacques Doucet (1853–1929) minden bizonnyal a valaha élt mecénások közt az egyik legnagyobb és egyben a leginkább műértő is volt. Két nyilvános könyvtárát is alapított, amelyek történetén keresztül Martine Poulain (*„C'est toujours en avnt que je veux voir”: Les deux joyaux intellectuels de Jacques Doucet*) érzékelteti, hogy a nagyszabású adomány egy közintézmény (ez esetben a párizsi egyetem) életében milyen örömet, lehetőséget,

gazdagodást jelent, és egyben megoldhatatlan feladatot is okoz. 1912-ben, amikor Doucet az első könyvtárát, egy művészeti és művészettörténeti gyűjteményt a párizsi egyetemnek adományozta, és akkor, amikor az első világháború után intézkednie kellett a gyűjtemény fenntartásáról, használatásáról, egyben tartásáról, és arról, hogy ne költöztessék el Párizsból, nem gondolta, ha mai *'Bibliothèque d'art et d'archéologie'* majd 2014-ben is az általa megszabott feltételek teljesítésének örvendetes, és egyben nehéz feladatával küzd. A francia könyvtárügy, és a párizsi kulturális élet büszkesége, a *'Bibliothèque littéraire'*, ma alapítójának, Jacques Doucetnak a nevét viseli, aki halálakor hagyta az új, 1916-tól kialakított irodalmi gyűjteményét az egyetemre. A mai büszkeség története során mindig is a személyzet hiányával, a fenntartásához, nyitva tartásához és főként gyarapításához soha nem volt elegendő pénz.

A könyvtárak történetében, de azt hiszem általában a kulturális alapítványok történetében is, kivételes hely illeti meg Aumale herceg adományát, amellyel az *'Institut de France'*-ot ajándékozta meg. Emmanuelle Tollet, aki ma Párizs Történeti Könyvtárának (*Bibliothèque historique de la Ville de Paris*) munkáját irányítja, maga is vezette a Chantilly Kastélyi könyvtári gyűjteményeit, erről a történetről számol be írásában: *La donation de la Bibliothèque du Château de Chantilly à l'Institut de France*. Az adomány tárgya nem egyszerűen a könyvtár, hanem a kastély, annak teljes berendezése, művészeti gyűjteményeivel, továbbá a kastélyhoz tartozó kert, a parkerdő és a birtokok. E hatalmas birtok utolsó magántulajdonosa, Henri d'Orléans, duc d'Aumale, a 19. század végén ajándékozta a francia állami intézménynek. A könyvtár két nagyobb egységből tevődik össze: a 16. század elejétől, az akkori tulajdonos, Anne de Montmorency bibliofil ízlésének köszönhetően az egyik leggazdagabb reneszánsz kódexgyűjtemények egyike alakult itt ki, amelyet az örökösök folyamatosan gyarapítottak. 1632-ben XIII. Lajos konfiskálta az ellene összeesküvő Henri Montmorency vagyonát, Chantillyt megtartotta magának. 1643-ban azonban a kivégzett összeesküvő nővére visszakapta a király özvegyétől, és házasságával férje családjához, a Bourbon-Condé hercegekhez került. Az utolsó, örökös nélkül elhunyt herceg

(1830) Henri d'Orléans, duc d'Aumale-t választotta örökösül, így a második nagy egység az ő gyűjteményeiből áll. Az 1897-ben elhunyt herceg az 1884-ben íratott végrendeletében hagyta a birtoktestet, ingó és ingatlan vagyonának e részét az 'Institut de France'-ra. A herceg szerint ez volt az intézmény, amely független tudott maradni az olyan ingtag, folyton változó politikai erőterben is, mint amilyen az ő életében a francia politika volt. Az örökség gazdagodást, de komoly feladatokat is rótt a megajándékozott intézményre. A mai napig biztosítani kell a teljes birtok együttes egységét, a gyűjtemények hozzáférhetőségét, ugyanakkor az épületek és a berendezés megváltoztathatatlanságát is.

MONOK ISTVÁN

Farkas Ferenc: A jázsági nyomdák krónikája 1867–1949. Budapest–Jászberény, Jászok Egyesülete, 2010, 591 l.

A színvonalas helyismereti kutatás nélkül lehetetlen köztörténetet írni. Így van ez az egyes szakmák történetével kapcsolatban is. A források teljességre törekvő felkutatása – a helyismereti irodalom szintjén – számos személyes, családi motívációt rejt, ismeretük pedig személyes, családi büszkeséget. A jászok esetében ez a büszkeség kiterjed arra a büszke közösségre, amelynek hagyományápolása több szakterület történetének feldolgozását segítette elő az elmúlt időkben. Údító dolog látni, hogy a néphagyományok feltárása, megismertetése és ápolása mellett a közösség tagjai figyelmet szentelnek a közülük kikerültek szellemi tevékenységének elismerésére is, és ennek megfelelően a Jászság területén működő intézmények – így a nyomdák – történetét is fontosnak tartják nyomon követni.

Az 1848. évi XVIII. törvénycikk 41. paragrafusa szerint „melly nyomdatulajdonos bármely nyomtatványra nevét és lakát ki nem teszi, vagy álnevet tesz ki”, 100 forintig terjedő bírságra számíthatott – sőt, ha nyomtatvány sajtóvétséget foglalt magában, a szerző büntársának tekintették és akként is büntették.

A korabeli szakmai folyóiratokban sok „morgolódás” látott napvilágot ez ellen a szigorú szabályozás

ellen. Szerzőik többnyire azzal érveltek, hogy teljesen fölösleges (és sokszor nem is esztétikus) az impresszumot feltüntetni olyan típusnyomtatványokon, amelyek nem hordoznak politikai tartalmat. Mégis a forradalom sajtótörvényének, és az azt követő továbbiaknak, mint például az 1914. évi XIV. törvénycikknek (amely szerint immár a sokszorosító vállalatért felelős személy neve is feltüntetendő volt) köszönhetjük, hogy a 19. század közepétől kezdődően viszonylagos biztonsággal nyomom követhetők a nyomdai termékek Magyarországon.

Mivel sajnos sok esetben – főleg a kisebb nyomdák esetében – nem, vagy nagyon hiányosan maradtak fenn a vállalkozásokra vonatkozó levéltári anyagok (iparüzési engedélyek, szerződések, számlák), magukhoz a nyomtatott termékekhez kell fordulnunk adatokért. Ezt a rendkívül nehéz, fáradtságos és óriási türelmet igénylő munkát vállalta Farkas Ferenc, amikor a Jászság nyomdáinak történetét megírta.

A vaskos (kis híján hatszáz oldalas) kötet városenkénti bontásban, ezen belül pedig időrendben veszi sorra a kisebb és nagyobb cégeket. A legnagyobb terjedelmet (közel háromszáz oldalt) természetesen Jászberény foglalja el, de a szerző ugyanazzal a lelkiismeretes precizitással dolgozza fel Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány vagy Jászfényszaru legkisebb nyomdáját is. Pontosan meghatározza az egyes vállalkozások tevékenységének ismert időtartamát, bemutatja a tulajdonosokat és üzletvezetőket, lokalizálja a nyomdák épületeit. (Ehhez sokszor általa felkutatott rokonoktól, leszármazottaktól származó, utolsó pillanatban feljegyzett adatokat használ fel.) Először a cég által előállított „kenyéradó” termékkel, a helyi lapokkal foglalkozik (ha volt ilyen): felsorolja a szerkesztőket, jellemzi a munkatársak gárdáját, a rovatokat és a cég reklámjait. Ezután időrendben sorra veszi a nyomda összes jelenleg ismert termékét, a végére hagyva a datálatlanokat.

A választott időhatárok (1867–1949) gazdaságtörténeti szempontból ideálisak. A kiegyezéssel létrejövő modern vállalkozási környezet (amelyet a hamarosan megszülető 1872. évi VIII. törvénycikk, vagyis az ipartörvény kodifikált) tette lehetővé, hogy ne csupán néhány nagy központban működjenek nyomdák, hanem szinte robbanásszerűen az

ország kisebb településein is hasonlóak jöjjenek létre. A fokozatos és szerves fejlődésnek pedig (a trianoni traumától eltekintve) az 1948–49-es államosítás vetett szomorú véget.

A tárgyalt időszakban a Jászságban működő kisebb üzemek a szakma „derékhadát” alkották. Könyveket a legritkább esetben nyomtattak, viszont ők készítették a helyben felhasznált közigazgatási nyomtatványokat (adásvételi szerződési űrlapokat, cselédkönyveket, erkölcsi bizonyítványokat, keresztleveleket, halotti bizonyítványokat, adókönyvecskéket, fizetési meghagyásokat, kézbesítési íveket, elismervényeket stb.). Ezen kívül itt láttak napvilágot a társadalmi életben igényelt termékek (plakátok, a helyi iskolák évkönyvei és bizonyítványai, a település különböző cégeinek és testületeinek tagkönyvei illetve éves zárszámadásai, fejlődés levélpapírok, névjegyek, báli és esküvői meghívók, alkalmi beszédek lenyomatai stb.).

A helyi lap (vagy lapok) előállításával és a népszerű vallásos ponyvával együtt ezek már rendszeres jövedelmet jelentettek a nyomdák tulajdonosainak, mégsem tették lehetővé a teljes anyagi biztonságot. Ezért a többségük könyv- és papírkereskedést, illetve könyvkötészetet is fenntartott – de voltak olyanok is, akik saját borukat vagy savanyított káposztájukat is árulták vagy éppenséggel pecsénnyomók készítését vállalták „mellékesként”. Általában véve nem törekedtek különleges nyomdatechnikai babérokra, termékeiket igényes középszerűséggel állították elő (ritka kivételt képez néha egy-egy képeslap vagy részvény).

Fontos megemlíteni azt a széles körű társadalmi összefogást, ami segítette Farkas Ferenc adatgyűjtő munkáját: a lokálpatriotizmus szép példajaként sokan adták át e célből a tulajdonukban levő, féltve őrzött kisebb-nagyobb nyomtatványokat. Néha szinte hihetetlen, hogy a feldolgozás alapjául szolgáló – jellemzően efemer – termékek máig fennmaradtak. Hasonlóképpen csodálatra és elismerésre méltó az a lelkesedés és kitartás, amellyel a szerző a legutolsó étlapot, ital- vagy kenyércimkét, sorsjegyet vagy ménfedeztető-jegyet is számba veszi, adatolja és következtetéseket von le belőlük.

Nem beszél viszont a nyomdákban alkalmazott illusztrációs technikákról, pedig az ábrákon láthatunk fametszeteket, litográfiákat, illetve vonalas és

tónusos kliséket is. Ezek előállításának képessége fontos adatokkal szolgálhat egy-egy vállalkozás korabeli felszereltségére nézve. Ugyanigy nem próbálja meg azonosítani az egyes betűtípusokat és betűméreteket, illetve a nyomdai díszítőanyag beszerzésének (betűöntődei) forrásait, pedig ezek már viszonylag jól nyomon követhetőek a 19. században. Hiányolom az egyes nyomdatulajdonosok és vezetők szakmai szervezeti tagságának adatait is.

Hiányérzetem van egy másik kérdésben is. A szerző rendszeresen megemlíti a nyomdák sokszor ismételt hirdetéseit, amelyben tanoncokat keresnek felvételre, és ezt az öntudatos szakmai utánpótlás-nevelés számlájára írja. Érdemes lenne talán megvizsgálni, hogy nem a korban „tanoncozás” vagy „tanoncgazdálkodás” névvel jellemzett jelenségről van-e szó itt is. Az 1873-as gazdasági válság után ugyanis a vidéki nyomdák sokszor úgy próbálták túlélni a nehéz éveket, hogy a szakképzett munkaerő helyett tanulók tömegét alkalmazták – akiknek természetesen sokkal kevesebb bért kellett fizetni. Többek között ez volt az egyik oka a szakszervezeti mozgalom megerősödésének a nyomdákban; volt olyan sztrájk is, amely kimondottan a tanoncok eltávolítását követelte a célektől. A szakirodalomban és a szaksajtóban néha olyan pejoratív megfogalmazásokat is olvashatunk, miszerint fel kéne számolni a „tanonctenyésztő-telepeket” (GABRIEL József, *A temesvári könyvnyomdászok 60 éves története 1851–1911*, Temesvár, 1911, 17, 22, 28.).

Ezek a javaslatok azonban apróságok ahhoz az adattömeghez képest, amit Farkas Ferenc összegyűjtött és feszes, logikus szerkezetben közkinccsé tett. Nyugodtan állíthatjuk, hogy könyve – a hozzá hasonlókkal együtt – biztos alapozásul szolgál majd egy olyan átfogó 19–20. századi nyomdászattörténeti monográfiához, amilyenek eddig csupán 1800-ig bezárólag rendelkezünk. Nem mellesleg a Jászok Egyesülete, illetve a jászberényi Városi Könyvtár és Információs Központ által támogatott könyv gazdag illusztráltsága miatt még élvezetes olvasmány is. Nem csupán az egyes nyomtatványok reprodukciói, de a tulajdonosokról készült fényképek is közel hozzák a kort.

És milyen jó, hogy van egy olyan alapozás, amit el lehet kezdeni pótolgatni! Fogadjon el a szerző a gratulációk után egy jó szándékú

kiegészítést: Bittermann Ede életrajzi adatait. A 27. és 47. oldalon Novák Lászlóra (NOVÁK László, *A nyomdászat története V. 1801–1867*, Budapest, 1928, 74, 78.) támaszkodva azt írja, hogy „a német nevű első berényi nyomdász személyes adatai múltba vesztek” – ám Bittermann Károlynak az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött gyászjelentése (OSZK Kisnyomtatványtár, Gyászjelentések) szerint „elhunyát kesergik: özv. szül. Speizer Erzsébet, ugy gyermekei: **Ede** [és] neje szül. Kolonits Helen, Nándor (...), Anna (...), József, Sándor, Károl, Hermin, Andor és László”. A számtalan vót és unokát az érthetőség kedvéért kihagytam – az viszont egyértelmű a szomorú-jelentésből, hogy Ede igenis a fia (sőt, számos testvére közül éppen a legidősebb gyermeke) volt a dinasztia-alapító Bittermann Károlynak.

SIMON MELINDA

Mikes Kelemen válogatott bibliográfia.

Hopp Lajos anyaggyűjtésének felhasználásával összeállította Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya, MTA Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, Budapest – Eger, 2011, 150 l.

Mikes Kelemen halálának 250. évfordulóját sokféle rendezvény és kiadvány tette emlékeztetéssé 2011-ben. Közéjük tartozik az író életrajzát, műveit és életművének hatástörténetét bemutató bibliográfia, Kun Zsuzsanna és Maczák Ibolya nagy gondossággal elkészített munkája, melynek alapjául egy kb. ötven évvel korábban, Hopp Lajos által összeállított, de befejezetlenül maradt bibliográfia szolgált. A kötet bevezetőjében Tüskés Gábor röviden összefoglalja a kézirat és a jelenlegi kiadvány kapcsolatát. A bibliográfia felhasználói számára fontos eligazítást tartalmazó bevezetésből megtudható, hogy Hopp Lajos eredetileg a Mikes-művek kritikai kiadásának időszakában, az 1960-as évek első felében gyűjtötte és állította össze – saját kutatásai „melléktermékeként” – ezt a törzsanyagot, amely hagyatékából két gépelt példányban az Illyés Archívumba került. Az összegyűjtött anyagban nem különülnek el az adatok, így a személyi bibliográfia, az analitikus bibliográfia és az adattár tulajdonságai együttesen

jellemzik a kéziratot. Hopp Lajos számára ezek munkaanyagok voltak eredetileg, amelyek egy részét a kritikai kiadás jegyzeteibe, más részét egyéb, Mikessel foglalkozó tanulmányaiba építette bele. Indokoltnak látszott viszont ezt az értékes, de torzóban maradt gyűjteményt kiegészíteni és megjelentetni, mert a Mikes-kutatások további folyamatában fontos támpontot jelent. De egyúttal a tiszteletadás és a folytonosság megőrzésének gesztusa is kifejeződik benne Hopp Lajos kutatói munkásságával kapcsolatban: az újabb idők legjelentősebb Mikes-kutatója és a fiatalabb nemzedék kézfogásaként is számon tarthatjuk ezt a kötetet.

A két és fél lapnyi Bevezető után a kötetben a Rövidítések és Bibliográfiák jegyzéke található, ezt követi a tulajdonképpeni bibliográfia, amely az alábbi csoportosításban kerül az olvasó elé:

I. Művek: kéziratok, kiadások – ezen belül kritikai, válogatott, önállóan megjelent művek, szemelvényes kiadások, fordítások, művek hanghordozókon, digitális kiadások számbavétele.

II. Szakirodalom: kézikönyv- és tankönyvrészletek, lexikon-cikkek, monográfiák, szakdolgozatok és doktori értekezések, tanulmánykötetek, tanulmányok, közlemények, cikkek.

III. Hatás- és kultusztörténet: irodalom, képzőművészet, zene, film, Mikes nevét viselő szervezetek, intézmények, emlékhelyek és emlékbizottságok, megemlékezések, kiállítások, Mikes nevét viselő díjak.

A kötethez névmutató is tartozik, mely az ilyen típusú kiadványokban különösen fontos szerepet tölt be. A bibliográfiáról elmondható, hogy jól tagolt, áttekinthető, az egyes csoportokon belül az időrend érvényesül. A cím és a tartalomjegyzék kétnyelvű: magyar és német. Megjegyezzük, hogy ha már németül olvasó felhasználókra gondoltak a kiadók ezzel a megoldással, érdemes lett volna a rövid előszót is lefordítani németre, mert e nélkül – pusztán a tartalomjegyzék címszavai alapján – nem sok információhoz jut az, aki nem érti a magyar szöveget.

Az előszóból az is kiderül, hogy a Hopp Lajos kéziratához képest újabb címfelvételek 85-90%-a autopszia alapján történt. Felmerül a kérdés, hogy a II. szerkezeti részben felsorolt szakdolgozatok esetében ez mennyire érvényesült. A címfelvételek között ugyanis három olyan

dolgozat szerepel, amelyeknek azonos a címe és azonos intézményben készültek nyolc éven belül, mint pl.: 368. Kocsis Ágnes, *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben*, Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1995, 50 f.; 369. Ancsa-Molnár Beáta, *Játék és fikció Mikes Kelemen Törökországi leveleiben*, Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, 1998, 47 f. A harmadik dolgozat csak részben egyezik ezekkel, de a cím elárulja, hogy nyilvánvalóan „leszármazási kapcsolat” van köztük: 374. Gurbán Anna, *Játék és fikció Mikes Kelemen fiktív leveleiben*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, 2003, 73. f. A dolgozatok készítésének idején még nem volt kötelező az eredetiség-vizsgálat, így csak utólag gondolkodik el a bibliográfia olvasója a Mikes iránti érdeklődés eme sajátos, nem éppen „eredeti” megnyilvánulásán. Érdekes lett volna megtudni azt is, hogy a bibliográfiába fölvetett szakdolgozatok mennyire teljes anyaggyűjtésen alapulnak: hat intézményhez köthető diplomamunkák szerepelnek, mint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem, az ELTE Bölcsészettudományi Kar, az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola budapesti Tanárképző Kihelyezet Tagozata (1983 előtt), az egri Eszterházy Károly Főiskola, továbbá a nyíregyházi és szombathelyi főiskolák. Nincs adat arról, hogy Szegeden, Debrecenben vagy Pécsen készültek-e Mikesről szakdolgozatok, továbbá a 2003-ban megszüntetett ELTE TFK Irodalomtudományi tanszékén készült szakdolgozatok is az ELTE BTK-hoz vannak besorolva, s tudunk olyanokról is, amelyek nem kerültek be az összeállítók látóterébe. Mindezek a kérdések nem vonják kétségbe a bibliográfia jelentőségét, inkább csak szempontok az esetleges további bővítéshez. A cikkek, tanulmányok, monográfiák gazdag tematikáját áttekintve az is szembetűnik, hogy milyen széles művelődéstörténeti spektrumban válik elemzés tárgyává Mikes személye és munkássága (nyelvészet, irodalomtörténet, történelemtudomány, összehasonlító irodalom, kapcsolattörténet, folklór). A hatás- és kultusz-történethez tartozó bibliográfiai tételek pedig még ennél is színesebb képet mutatnak: valójában Mikes „életét” a magyar kultúra különböző szintjein és rétegeiben, egészen napjainkig. Összességében elmondható, hogy ez a kötet önmagában is

értékes dokumentum, Mikes életművének, az iránta megnyilvánuló érdeklődésnek – legyen az tisztán tudományos, népszerűsítő vagy oktatási jellegű – tükrét láthatja benne az olvasó.

DUKKON ÁGNES

Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Az autográf kézirat hasonmás kiadása. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet – Líceum Kiadó, Budapest – Eger, 2011. 223+1 I, Függelék külön füzetben: Hopp Lajos és Tüskés Gábor tanulmánya.

Mikes Kelemen fiktív leveleinek hasonmás kiadása Tüskés Gábor gondozásában látott napvilágot 2011-ben, a Mikes-emlékév alkalmából. Az ötszáz példányban megjelent kötet az Egri Főegyházmezei Könyvtár Ms. 1084. sz. kézirata alapján készült, s külön füzetben két tanulmány tartozik hozzá. Az egyik Hopp Lajos 1995-ben megjelent tanulmányának részlete, melyben a *Törökországi levelek* kéziratának nyelvi jellemzőit írja le (*A Törökországi Levelek első kiadása = Magyar Könyvszemle*, 111[1995], 38–50), a másik Tüskés Gábor írása, melyben a kézirat „vándorlásának” egyik szakaszát tárja föl (Hogyan jutott a *Törökországi levelek* kézirata Toldy Ferentől Bartakovics Bélához Egerbe?).

A hasonmás kiadás lehetővé teszi, hogy az autográf kézirat ebben a formában nagyobb szakmai nyilvánosság elé kerüljön, technikai értelemben megkönnyíti a további kutatásokat azzal, hogy közvetlenül a forrásra (ill. annak hasonmására) lehet ily módon támaszkodni. A *Törökországi levelek* Mikes által készített tisztázata egyetlen példányban maradt fenn, tehát azok közé az irodalmi emlékeink közé tartozik, amelyeknek a megőrzése – de egyúttal a hozzáférés lehetőségének a megteremtése – különösen fontos feladat.

A vaskos kötet címlapja is figyelmet érdemel: érdekes montázs, melyen egy 19. századi Mikes-portrét (Haske Ferenc és Pollák Zsigmond illusztrációja a *Vasárnapi Újság* 1879. július 6-i számából) látunk egy 1743-ban kiadott Európa-térképpel egybekomponálva. A Pontus Euxinusból kiemelkedő mellkép éles, határozott kontúrja,

plaszticitása ellentétet alkot a ködszerűen elmosódó térképpel, mintha ezzel jelezni kívánná a *Törökországi levelek* legfontosabb tulajdonságát: a határozott, árnyalataival és rétegzettségével kibontakozó belső ember, vagyis a lelki portré valóságát az álomszerű külvilág esetlegességeivel szemben. A Személyiség és a Sors összekapcsolódását követhetjük végig a levelekben, s ehhez a kötet borítója megteremti a kellő hangulatot.

A két tanulmány közül Hopp Lajos írásának újraközlése azért lehet indokolt, mert a kézirat külső megjelenési formájára vonatkozóan tartalmaz lényeges adatokat, mint pl. papírméret, papírmínőség, vízjegyek, tintaszín, valamint az íráskép, helyesírás, majd a Kultsár István által kezdeményezett nyomtatásra vonatkozó cenzori bejegyzés (1792. július 10-i dátummal) ismertetése. A tanulmány nagy részletességgel foglalkozik a kézirat nyelvi sajátosságaival, amelybe beletartozik a helyesírás, a tájnyelvi elemek és az írásjelhasználat jellemzése. A szerző rámutat Mikes stílizáló tevékenységére, a javítások jellegére, a francia levéltíró iskola időnként megnyilvánuló hatására. Mindezek a mikrofilológiai tények együttesen pontos képet adnak Mikes nyelvének egységességéről, alapvető jelentőségéről a magyar világi széppróza fejlődésében, tehát a tisztán nyelvészeti elemzés mégis a *Törökországi levelek* mint egész műalkotás értékét világítja meg az olvasó számára. Az 1995-ben a *Magyar Könyvszemle*ben megjelent tanulmány most a hasonmáskiadás mellett jó útmutató a kézirat szöveg tanulmányozásához.

A másik dolgozatban Tüskés Gábor követi nyomon Mikes kéziratának útját Toldy Ferencről Bartakovics Béla egri érsekhez. A főpap 1867-ben „szerezte meg” Toldytól a *Leveleskönyvet*, s ettől az időtől tartozik az Egri Érseki Könyvtár gyűjteményéhez. A tanulmány szerzője újabb levéltári kutatások eredményeivel egészíti ki az irodalomtörténetből ismert tényeket, miközben keresi a választ arra, hogy Toldy Ferenc miért kényszerült az értékes kézirat eladására. Toldy családi és anyagi ügyeiről, a kor neves tudósaihoz fűződő kapcsolatairól tár föl eddig kevésbé kutatott összefüggéseket, tényeket, melyek egyúttal fontos adalékokkal járulnak hozzá a 19. század második felében kibontakozó tudományos élet megismeréséhez. Egyik ilyen mellékszál az Ipolyi Arnolddal folytatott levelezés,

melyben szintén gyakran említtetik Mikes. Ipolyi Konstantinápolyból küld beszámolót Toldynak a Corvina könyvtár kódexeinek megtalálásáról (1862. április 21.), ennek kapcsán viszont az irodalomtörténész a rodosói Mikes-émlékek kérdéséveti föl újra – tehát a kézirat második kiadása után is foglalkoztatta a kutatás további lehetősége.

Toldy adósságai, anyagi gondjai nemcsak a *Törökországi levelek* kéziratának felajánlását, hanem egész könyvtárának áruba bocsátását is szükségessé tették; az ebben a tárgyban folytatott levelezés ismertetése rávilágít arra a szomorú tényre, hogy a megélhetési problémák, az anyagi ügyekhez szükséges körültekintés, felelősség hiánya, a mecenatúra nem elégséges volta milyen sokszor vezetett értékes magángyűjtemények, könyvtárak állományának széthullásához. Tüskés Gábor részletezi Ipolyi közvetítő szerepét Toldy és Bartakovics érsek között, hogyan igyekezett a könyvtár Egerbe kerülésének előnyeit kiemelni, mely végül is nem valósult meg: az érsek pragmatikus szempontok alapján nem vásárolta meg Toldy könyvtárát (az egri gyűjtemény időközbeni gyarapodására, a duplumok és triplumok viszonylag nagy számára, a könyvjegyzék késedelmes elkészítésére hivatkozva), de egy jelentősebb összegű előleg visszafizetését elengedte. Az érsek rövidtávú könyvtárépítési koncepciója következtében Toldy könyvtára nem került Egerbe, hanem az örökösöknél maradt, egy része az idők folyamán szétszóródott, sorsát véglegesen a II. világháború pecsételte meg, amikor Budapest ostroma idején, 1944–45-ben a törzsanyaga elpusztult. Tüskés a tanulmány végén felhívja a figyelmet arra, hogy az ilyen típusú filológiai vizsgálatok – melyek nagyrészt irodalmon kívüli tények összerakásával világítanak meg fontos összefüggéseket – milyen fontos szerepet játszanak egy-egy életmű, korszak, tudománytörténeti problémakör mélyebb megismerésében, megértésében.

A tanulmány után érdekes ismertetés következik Tüskés Gábertól és Filakowszky Györgytől (a képfeldolgozást végző stúdió vezetőjétől) a hasonmás kiadás történetéről, az első, 1987-re tervezett elkészítéséről, majd a technikai nehézségek miatt ennek elmaradásáról. A jelen kiadás a legkorszerűbb technikai eszközök igénybevételével, igen alapos műszaki előkészítéssel teszi közzé Mikes

Törökországi leveleinek autográf kéziratát, a kíséző tanulmányok pedig a kézirat nyelvi köntösének bemutatásával és az irodalomtörténeti „környezet” egyik lényeges fejezetének föltárásával gazdagítják a Mikes-szakirodalmat.

DUKKON ÁGNES

Farkas Gábor Farkas: Régi könyvek, új csillagok. Budapest, 2011, Balassi Kiadó, 282 l, (Humanizmus és Reformáció, 32. kötet)

Kevesen feltételeznék, hogy egy kora újkori szupernóva a nagyon elszánt csillagásztörténeteszek szűk körén túl bárki érdeklődésére számot tarthat. Pedig az 1572-ben az égen megjelent „új csillag”, amelynek fénye egy darabig még nappal is észlelhető volt, számos tudomány- és filozófiatörténeti szakmunkának, sőt a modern világkép születésének több beszámolójának is főszereplővé vált. Hogyan tud egy felrobbanó csillag ilyen, önmagán túl mutató jelentőségre szert tenni? A válasz az 1572-es szupernóva paradigma-váltó szerepében rejlik. Világképek múlnak rajta, hogyan értelmezzük a megjelenését. Váratlanul komoly támadást, de legalábbis kihívást jelentett a középkorban uralkodó arisztotelészi-ptolemaioszi világkép számára. Ebben a világképben ugyanis változás, keletkezés és pusztulás csak a Hold alatti szférában, azaz a világ központjában található Földön, és a légkörben képzelhető el. A Holdon túli világrészek a tökéletesség tartományai, ahol csak a legtökéletesebb mozgáspálya, a körpálya képzelhető el, és ahol nem keletkeznek és pusztulnak csillagok. A tökéletesség szférájában nem lehetséges, hogy a bolygók esetleg ellipszis pályán közlekedjenek, és természetesen üstökösök sem keringhetnek köztük, azok ugyanis tökéletlenségükben légköri jelenségek kell, hogy legyenek, hasonlóan a hullócsillagokhoz, esőhöz, felhőkhöz, ködhez, szelekhez, villámláshoz. Ez a 17. században fokozatosan diszkvalifikálódott világkép, amely mára tökéletesen megalapozatlannak tűnik, igen jól működött több mint ezer éven át, azaz kielégítő modellt kínált a földi és az égi jelenségek széles körének értelmezéséhez. Megrendülése és romba dőlése fokozatos és hosszú folyamat volt, amelynek egyik leghíresebb álló-

mása Kopernikusz napközpontú művének 1543-as megjelenése volt. A kortársakra gyakorolt hatás tekintetében azonban az 1572-es új csillag – amely az állócsillagok szférájában lobbant fel, világított, majd tűnt el másfél év múlva, tehát a világnak abban a tökéletes részében, ahol ilyesminek nem szabadott volna megtörténnie – jelentősebb volt, mint a lengyel kanonok műve, amely csak a későbbiekben vált annyira forradalmivá, mint amennyire ma tartjuk.

Ezt a hatást dokumentálja rendkívül kiterjedt forrásanyagot megmozgatva Farkas Gábor Farkas új könyve. A vizsgálat felöleli az európai kultúrkört és a korajújkori Magyarországot egyaránt. Minthogy a csillagászati jelenség nehezen volt értelmezhető az uralkodó tudományos felfogásban, és egyfajta sokkot jelentett a kor szakemberei számára, a szupernóva megfigyelései és a rá adott reflexiók is nagy számban születtek (minden bizonnyal ez a csillag szerepel a *Hamlet*ben is), széleskörű természettudományos vita bontakozott ki. Farkas Gábor részletesen megmutatja, hogy az új csillaghoz való viszonyulás korántsem egyszerűsödött a ptolemaioszi kozmosz elfogadásának vagy elutasításának kettősségére. Számos más lehetőség is nyitva volt, így például egyszerű isteni csodának minősíteni a szupernóvát, égi jelnek, amely egyediségében nem mond ellent a középkori kozmoszképnek, vagy ragaszkodni ahhoz, hogy mégiscsak légköri jelenségről, üstökösről van szó, amely valahogy elvesztette a csóvját, de a bolygók által kibocsátott fény koncentrációjának is lehetett tekinteni, amely az ég egy adott pontjáról tükröződik vissza.

A könyv alapvető módszertana a csillagászati jelenségre adott nagyszámú reakció szoros olvasata egy rendkívül alapos olvasástörténeti vizsgálattal – amin nem lepődhetünk meg, hiszen már a köszönetnyilvánításban is olvassuk, hogy a szerző Monok István tanítványa és munkatársa. Fennmaradt és rekonstruált könyvtárak alapján végigvesszük, hogy egy adott könyv kinek a tulajdonában lehetett meg a Kárpát-medencében, mennyi alapunk van feltételezni, hogy olvasta is, és milyen lapszéli megjegyzéseket tartalmaz. A filológiai vizsgálat önkéntelenül egyfajta mentalitástörténeti kísérletté válik, a sok forrást egymás mellé helyezve, a különféle valós vagy elképzelt csillagászati eseményekre adott

reakciókat, csillagászati, teológiai és asztrológiai értelmezéseket végignézve szépen kirajzolódik, milyen tudományos elméletek, hiedelmek, vallásos és politikai elképzelések foglalkoztatták a 16. és 17. század írástudó emberét. A szupernóva ürügén betekintést nyerünk a kor értelmiségének mentalitásába, amelyre a megfigyelt jelenségek mellett a klasszikus műveltség is alapvető, ha nem alapvetőbb benyomást gyakorolt.

Az üstökösök megjelenése és a halo – fényudvar – jelenségek észlelése hagyományosan összekapcsolódik természeti csapások, dőghalál, nagy hidegek beköszöntével. A könyv érdekes megfigyelése, hogyan írják felül az emlékezés törvényei az általunk elvárt megfigyeléseket: a kortársak gyakran említést sem tesznek olyan égi jelenségekről, amelyek életükben történtek, és amelyeket mi ma fontosnak tartunk, míg más – szerintünk meg sem történt – jelenségek pedig, amelyek számukra természeti csapásokkal vagy jelentős politikai eseményekkel kapcsolódtak össze, nagyon is nyomot hagytak a forrásokban. Ennek ékes példáját látjuk abban a mikrotörténelmi vizsgálatban, amelynek témája Báthory Zsigmond 1595-ös havasalföldi hadjáratának, egy baljós sas feltűnésének és egy – általunk ismeretlen eredetű – új csillag megjelenésének összekapcsolása. A szöveges forrásokat és a régi nyomtatványokban fennmaradt képi ábrázolásokat módszeresen végignézve látjuk, hogyan használja a fejedelmi és a jezsuita propaganda a klasszikus szerzőktől jól ismert toposzt, a jelentős politikai fordulatnak csillagászati vagy légköri eseményhez rendelését, és hogyan legitimálja ezáltal a fejedelem cselekedeteit. Így konstruálódik egy csillagászati megfigyelés.

A könyv számomra legérdekesebb fejezete Kopernikusz, Tycho Brahe és Kepler – tehát az új csillagászat – magyarországi recepcióját vizsgálja. Farkas Gábor először megmutatja milyen mértékben terjedtek Nyugat-Európában e három szerző könyvei (meglepő módon például Kopernikusz főműve sokkal szélesebb körű terjesztést élvezett, mint hagyományosan gondolni szokták, és mint Arthur Koestler híres könyvében, az *Alvajárókban* állítja), majd egyenként lenyomozza a Magyarországon fellelhető vagy valaha megvolt példányokat, és az ezekre adott reakciókat. E recepció – ahogy az „Összefogla-

lás” hangsúlyozza – nem terjedt túl egy nagyon szűk értelmiségi réteg érdeklődésén, és ezek egy része is antikvár könyvként vásárolta a három „világképváltó” csillagász könyveit. Battyány Boldizsár, Dudith András, Krasznai Ferenc és Zámbock János voltak talán csak azok, akik megjelenésüket nem sokkal követően szerezték be az asztronómiai könyveket. A széleskörű olvasmánytörténeti vizsgálat eredménye, hogy bár nem elhanyagolható mértékű a modern fizika hazai recepciója, a természettudományos főtekintély még a 17. század végéig is Arisztotelész marad.

A könyv a hatalmas mennyiségű és gazdagon dokumentált forrásjegyzet ellenére jól olvasható, élvezetes tanulmány, megjelenése a hazai tudománytörténet írás fontos eseménye. Ha megfogalmazhatok egyetlen kritikát, akkor azt emelném ki, hogy szívesen olvastam volna még részletesebben arról, mennyire tartja a szerző a feldolgozott anyag ismeretében periférikusnak/felzárkózásra képesnek a magyar fizikai és csillagászati tevékenységet. Bár Farkas Gábor röviden megválaszolja ezt a kérdést könyve végén, hosszabban is kíváncsi lettem volna milyen benyomást alakított ki a források vizsgálata során. A kötetet részletes függelék zárja, amelyben megtaláljuk a három nagy csillagász, Kopernikusz, Tycho és Kepler könyveinek magyarországi példányainak adatait, a 16. századi üstökösök észleléseinek listáját, valamint azt az ennél jelentősen hosszabb listát, amely kétséges – általunk nem azonosítható – égi vagy légköri jelenségek észleléseit tartalmazza.

LÁNG BENEDEK

Levélben értesítsen engem! Kortársak Széchényi Ferenc könyvtáralapításáról. Szerkesztette, a leveleket válogatta és sajtó alá rendezte Deák Eszter, Zvara Edina, Budapest, 2012, Kossuth Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 279 l.

Alapításának 210. évfordulójára ünnepi kiadvánnyal és kiállítással emlékezett a Nemzeti Könyvtár. A kötet közrebocsátásával régi adósságát törlesztette, amikor az alapítóhoz intézett köszönőlevelekből egy reprezentatív válogatást jelentetett meg. A kötetet kitűnő előszó vezeti

be, melyet a könyvtár tudományos igazgatója, Boka László írt, s amelyből három különösen fontos részlet emelhető ki. A történeti előzményeket ismertetve megemlíti a 'Bibliotheca Corvinian'-át. A törökidulás következtében szétszóródott híres könyvtár – melynek a korábbi királyi téka is része volt – a hazai és külföldi magánszemélyek, egyházi és világi intézmények gyűjteményeként széttagolva és jórészt hozzáférhetetlenül létezett. A nemzeti királyság kulturális szerepének folytatása és a nemzeti könyvkincs összegyűjtése a következő évszázadokban a társadalom különféle rétegeire (az egyház, a nemesség, a városok) hárult. A kötet történeti ismertetésének elején álló Berzsényi idézettel a két szerkesztő szintén ezt erősíti meg: Mátyás tékája mintegy új életre kelt egy arisztokrata, gróf Széchényi Ferenc áldozatkészségéből. A köszönőlevelek szerzői közül Aranka György 1791-es tervezetét említik úgy, mint amelyben szintén találunk utalást Mátyás könyvtárára, illetve idézik a kötetben közölt több más levélíró (Kresznerics Ferenc, Mossóczy-Institör Mihály, Juraj Ribay, Wallaszky Pál) hasonló megnyilatkozását, valamint Bereg vármegye levelét, amelyben a megye „Rendei” „Második Hunyadi Mátyás”-nak nevezik Széchényit. A Nemzeti Könyvtár alapítását illetően mind Boka László, mind a bevezető tanulmány írói, Berlász Jenő és más könyvtártörténészek – forrásértelmezésen és a korabeli, eredeti dokumentumokon alapuló – álláspontját képviselik: Széchényi Ferenc 1802. november 25-én könyvtárat alapított. Az országgyűlés a magánalapítású Nemzeti Könyvtárat az 1807/24. törvénycikkkel a nemzet tulajdonába vette, s az ezután létrehozandó Múzeum „alapjának”, vagyis az első, már meglévő nemzeti gyűjteménynek tekintette.

A Magyar Nemzeti Múzeumot hat évvel később, az 1808/8. törvénycikkkel hozta létre a magyar országgyűlés, a József nádor felkérésére kidolgozott tervezet alapján. Ezt mind a tervezet kimunkálói, mind Széchényi – a második könyvtári adományozó okiratában – elismerte.

Az előszó említi a „könyvmuseum”-ot. Az idézőjel arra utal, hogy Széchényi és kortársai a 'museum' szót a gyűjtemény kifejezés szinonimájaként használták. Nemzeti könyvtár ugyanis soha, sehol sem lehet könyvmúzeum, mert önellentmondásba kerülne a feladatkörével, hiszen a mindenkori nemzeti

dokumentumokat folyamatosan gyűjtenie kell. Könyvmúzeumnak tekinthető pl. a wolfenbütteli téka mint lezárt, már nem gyarapodó gyűjtemény. Vannak viszont a nemzeti könyvtáraknak is alig növekvő, muzeális (nemcsak régi, ritka vagy értékes értelemben) részei, pl. az Országos Széchényi Könyvtárban a corvina-, a kódex- vagy az ősnymtatvány kollekción.

Figyelemre méltó az előszó harmadik észrevétele is: a Nemzeti Könyvtár alapítási dátuma azonos Alexandriai Szent Katalin ünnepével. Példákat is hoz arra, hogy a kortársak előtt nem volt ismeretlen az antik párhuzam, a családban pedig tiszteletnek örvendett a szent.

Észrevételeihez a következőket fűzhetjük hozzá: a szakirodalomban ismert, hogy Széchényi 1802 márciusában felségfolyamodvány formájában ajándékozó nyilatkozatot nyújtott be, de a végleges alapító nyilatkozatot csak november 25-én tette meg. Megvárta ugyanis a Helytartótanács döntését az ajánlat elfogadásáról és értesítését (július 26.) tékája nyilvános felállításának helyéről. Majd személyesen is meggyőződött a pesti, egykori pálos könyvtár termékének alkalmasságáról (szeptember 5.). Ez után bármelyik – akár egy következő évi – időpont mellett is dönthetett volna az alapítás hónapját és napját illetően. A dátum körültekintő megválasztásával nemcsak az európai könyvtárlelétesítések körébe illesztette bele tékáját, hanem valószínűleg utalni akart az ókor szellemi életének egyik kitüntetett központjára, a világhírű alexandriai könyvtárra is.

A könyvtáralapító Széchényi Ferencnek – mint családja egyetlen életben maradt férfi leszármazottjának – kezében egyesült a családi vagyon. Egervári birtokán (1949-ig Vas megyéhez tartozott, ma Zala megye északi részén található) még Széchényi Ignác újjátta föl az Alexandriai Szent Katalin templomot. A középkor óta Magyarországon jól ismert szentre nemcsak a templom homlokzatán álló, márványból faragott, egész alakos szobra emlékeztette az örökös, hanem a legendájának egyes jelenetei megőrkítő főoltárkép is. A templom búcsúját szintén a szent ünnepén tartották, a plébánia pecsétjén pedig a Széchényi család birtoklása alatt a 19. században is ő szerepelt. (Egervár, SRÁGLI Lajos, VÁNDOR László, szerk. Srágli Lajos, Bp., 2000, 69, 71–73, 78, 109, 115–119, 131–134). Kultusza tovább élt az

újkorban. Élete iskoladrámák ihletője lett (jezsuita, piarista, 17–18. sz.), ami a középkori hagyomány továbbélését bizonyítja. (BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium*, 2. köt., Bp., 1977, 499). Széchényi Ferenc az alsóbb iskoláit a kőszegi, majd a nagyszombati jezsuitáknál végezte. Nagyszombatban tehát szembesülhetett a hagyománnyal és azzal a gyakorlattal is, hogy a jogi kar professzorai a dékánt – egészen 1833-ig – Katalin napján választották. (ECKHART Ferenc, *A jog- és államtudományi kar története, 1667–1935*, Bp., 1936, 122–123, 305).

A levelek előtt a szerkesztők (Deák Eszter és Zvara Edina) alapos történeti tanulmányban ismertették, hogyan került sor gróf Széchényi Ferenc könyvtáralapítására és az általa összegyűjtött kiadványok katalógusköteteinek kiadására. Mindkét tevékenysége (alapítás, közreadás) jól nyomon követhető szellemi fejlődés és művelődéspolitikai előrelátás eredménye volt. Közrejátszottak benne európai utazásai, irodalom- és kultúrappártoló szerepe, részvétele irodalmi társaságok eszmecseréin, kapcsolata a hazai és európai tudományos élet kiválóságaival, amint ezt a két szerkesztő gondosan feltárta, s az eddig már ismert szakirodalmi adatokat újabbakkal is kiegészítette. Széchényi hivatali pályáját 1776-ban kezdte a kőszegi kerületi tábla bírájaként. A szabadkőműves mozgalomhoz is valószínűleg az 1770-es évek vége táján csatlakozott. A páholyok művelt középneemes és literátor tagjainak némelyikével részben személyes, részben levelező partneri kapcsolatban állt. Hajnóczy József (1757–1795) például 1779-től évekig a titkára és a sopronhórpácsi családi téka rendezője volt. Széchényi politikai szereplésének kezdeti időpontja 1783. Ekkor lett Horvát-Szlavonország báni helytartója, de 1786 után nemzeti szempontból már nem tartotta támogatandónak a jozefinista reformokat. Elfogadhatóbb volt számára a magyar arisztokrácia és köznemesség azon álláspontja, hogy Magyarország korszerűsítését saját vezetésével, a rendi országgyűléseken hozott törvények révén, nemzeti keretek között kell végrehajtani a felvilágosult abszolutizmussal szemben.

E politikai fordulattal párhuzamosan fokozatosan távolodott a szabadkőművességtől is. Különös, hogy az 1788-ban született leányának Zsófia nevet adott, bár a családi névadásban ennek nem volt hagyománya. Sógora, gróf Festetich György

pedig a keszthelyi kastély puritán kialakítású kápolnájában (?) állított szobrot a „keresztény szentnek”. Valójában a szabadkőművesek egyik fő szimbólumát (Sophia = Bölcsesség) rejtette Szent Zsófia nevébe, illetve alakjába, elfedve a bécsi udvar és a be nem avatottak elől a mozgalom nyelvezete szerinti tényleges (rituális) jelentést. Csokonai 1800. decemberében így írt Festetichnek: „A SZ: SOPHIA` Templomában látom én felszentelve NAGYSÁDAT; az Értelem` Mysteriumiba van beavatva...” (I. JÁSZBERÉNYI József, „A SZ: SOPHIA` Templomában...”, Bp., 2003, 114–115). A jelképes nyelven fogalmazott levélben tulajdonképpen a „salamoni templom építéséről” van szó, ahol a templom a páholyt, a Sophia az egyik beavatási fokot vagy titkot (Bölcsesség; Értelem) jelzi. A szobor (1804) valószínűleg ez utóbbi tárgyi megvalósulása. Festetich később sem távolodott el a mozgalomtól, ellentétben Széchényivel, aki ugyan az 1792-es itáliai utazását követően ismét alkalmazta Hajnóczyt a sopronhórpácsi és a külföldről hazahozott könyvek egyesítésére és rendezésére, de felfogásuk akkoriban már igencsak eltért egymástól.

Széchényi eltávolodása a szövetségtől egészen világosan tetten érhető az 1798-as székfoglaló beszédében, melyet Somogy vármegye főispánjává választásakor mondott a megyei tisztikar előtt. Kérte, hogy összefogva munkálkodjanak a vármegye boldogságán „oly módon, hogy Krisztus hitétől minden méltatlanságot, a szabad gondolkodás gonosz elvét elhárítsuk..., nehogy Krisztus hite..., némelyek zavaros gondolkodása által a vizsályok termésévé válják.” (FRANKÓI Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820*, Bp., 2002, Osiris, 163).

Kortársai is észlelték a változást, amint erről Kazinczy, Kultárs Ferenc és gróf Dessewffy József későbbi (1809) levélváltása tanúskodik. (I. FRANKÓI 2002, i. m. 338, 235. jegyzet). Megfontoltan választotta tehát – mint fentebb már említettük – Alexandriai Szent Katalin ünnepét, mert az mint egy megerősítette az 1798-as beszédében foglaltakat, a szabadkőműves mozgalomtól való elhatárolódását, a katolikus egyházzal és hitéhez való ragaszkodását. Míg Szent Zsófia neve alkalmas volt a szimbólum képzésre, Katalin neve, illetve nevének jelentése nem jelzi műveltségét és bölcsességét, csak legendája.

Ám annak tartalma lehetetlenné tesz bármilyen szabadkőműves felhasználási kísérletet: a császár keresztény ellenességére számítva kezdeményezi a vitát a tudósok és Katalin között, ő azonban a keresztény bölcsélet birtokában érveivel nemcsak meggyőzi az alexandriai könyvtár és tudományos intézmény pogány tudósait, de meg is téríti őket.

Széchenyi a 19. század végén már a politikai és közigazgatási feladatoktól is elfordult, s birtokaira visszahúzódva elsősorban kulturális téren akarta folytatni mind a nemzet fölemelésére irányuló tevékenységét, mind az egykori eszmetársaival való kapcsolattartást. Mecénásként továbbra is támogatta a hazai költők, írók, tudósok munkáját, gyűjtőként pedig a nemzeti dokumentumok összegyűjtésére összpontosított. Nehezítette a helyzetet, hogy sok értékünk – az ország jogállásából eredően – eleve a közös, bécsi udvari gyűjteményeket gyarapította. Széchenyi országosan és Európa különböző országaiban is fenntartott egy magánbeszerzői csoportot, amelynek nemcsak tanácsaival, hanem gyakorlati segítségével is élt. Itthon és a határon kívül egyaránt gyűjtötte a hungaricumokat. A felgyűlt könyvkészlet katalógizálása 1797-től indult meg. A grófi család egyik alkalmazottja, Tibolth Mihály (1765–1833) a magyar állomány tudománycsoportjainak anyagát a híres bibliográfus, Michael Denis (1729–1800) módszerét alapul véve dolgozta fel. A betűrendes rész 1799-ben jelent meg két kötetben, 1800-ban pedig a szakrendi kötet. Az előszóban M. Denis elismeréssel nyilatkozott a – korabeli feldolgozási szempontok szerinti – korszerű bibliográfiai feltárásról és a hármas hungarica-fogalom következetes érvényesítéséről a gyűjtésben.

Az 550 példányban, saját költségén nyomtatott, három kötetes katalógust (*Catalogus Bibliothecae Hungaricae*) Széchenyi egy kísérőlevéllel együtt azzal a szándékkal küldte el a magyar és külföldi közéleti szereplőknek, egyháznagyoknak, íróknak, tudósoknak, értelmiségieknek, tudományos intézményeknek, könyvtáraknak, szerkesztőségeknek, vármegyéknek, városoknak, a Hármaskerületnek (Jászság, Kis- és Nagykunság), a Hajdú Városok Kerületének, valamint káptalanoknak és egyéb egyházi testületeknek, hogy szembesüljenek e közzétett nemzeti dokumentumkincs jelentőségével. Együttal, hogy saját példájával ösztönözze

a társadalom különféle rétegeit a náluk felgyűlt nyomdatermékek és iratanyagok adományozására a Nemzeti Könyvtár javára, mely nyilvánosságánál fogva lehetővé teszi a haza szellemi örökségének áthagyományozását a mindenkori magyar társadalomra és a nemzeti tudományosságra. Másrészt, hogy a világot megismertesse azon művekkel, melyeket a nemzet a könyvnyomtatás óta létrehozott. A Corvinával szemben tehát Széchenyi alapítása többletet jelentett, nemcsak az állomány sokszínűsége és mennyisége révén, hanem mert ő közreadta a téka katalógusát is. Így a könyvtár szétszóródása sem jelentett volna akkora hiányérzetet, mint Mátyás bibliotékája esetében, mert egy alapos tájékoztató állt a kutatók és az utókor rendelkezésére.

A példányok darabszám szerinti hazai és külföldi megoszlását is közzétették a kötetben a szerkesztők. Külön kiemelték Bécs jelentőségét az oda küldött kötetek száma szempontjából, hiszen ekkor még nem csak a Monarchiának, hanem a magyar szellemi életnek is ez a város volt a legfőbb központja, tekintettel az ottani magyar kulturális körökre és magyar intézményekre (Kancellária, Kamara stb.).

Széchenyi a kötetek szétküldésével is folytatta a gyűjtést: a megajándékozottaktól köszönőlevelet kért cserébe. Ezzel egy jelentős misszilis-gyűjtemény került a birtokába, mely annál is értékesebb volt, mivel autográf levelek és aláírások kollekcijából állt. Más módon csak igen fáradságos munkával lehetett volna ennyi eredeti levelet és aláírást tartalmazó irat-együttessel gazdagítani a Nemzeti Tékát. Ezt ő gyakorlatból tudta, hiszen sokszor évekig nyomoztatott és levelezett egy-egy mű megszerzéséért. A válaszolók egy része leveléhez mellékelve megküldte a katalógusban nem szereplő művét, fordítását, egyéb kéziratot, nyomtatványt, érmét, metszetet is. Az utóbb már rendszeresen érkező könyvadományok ajándékozóinak nevét 1803-tól Széchenyi a saját költségén tetette közzé a különféle magyar és német nyelvű újságokban. Ezt a gyakorlatot – buzdításképpen – később a könyvtár első igazgatója, Miller Jakab Ferdinánd is folytatta.

A könyvtáralapítás és a katalógusok sajtóvisszhangjáról (*Magyar Hímondó, Magyar Kurir, Zeitschrift von und für Ungern* stb.) éppúgy értesülünk a kötetből, mint a hazai és külföldi

válaszleveleknek Széchényi önzetlenségét, alapítása nagyszerűségét és hasznosságát, a magyar nyelv, irodalom, történelem és a tudományok előmozdítóját méltató korabeli véleményekről. Különösen elismerően fogalmazott – amint azt a szerkesztők is kiemelték – a már fentebb említett Kresznerics Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Johann Genersich, a késmárki evangélikus líceum tanára, Seelmann Károly, gyulafehérvári városi tanácsos, Ócsai Balog Péter, a protestáns köznemesség politikai vezére, Bielek László, a nyitrai piarista kollégium rektora, Decsy Sámuel bécsi lapszerkesztő vagy Virág Benedek; továbbá Petravits Ignác és Liebenberg János Széchényi középső és legkisebb fiának tudós nevelői. Wallaszky Pál pedig azt javasolta, hogy a gróf rövid életrajzokat kérjen a kötetekért cserébe. Lelkes szavakkal magasztalják az alapítást és a katalógus kiadását a megyék és a városok, a katolikus és protestáns alsópapság, az orvosok és a természettudósok, a professzorok, a tanárok vagy például a magyarországi szláv népek egyes tudós képviselői. Ez utóbbiak szintén magukénak érezték a közös haza könyvtárát. Sághy Ferencnek, a budai Egyetemi Nyomda egyik vezetőjének 1806-ban írott köszönőlevele azért volt igen fontos Széchényi számára, mert benne kötelezte magát, hogy az Ország Könyvtárának járó kötelezpéldányokat mindig gondosan megküldi. A külső országok közül – Bécs mellett – a német nyelvterületre küldött katalógusok száma is jelentős. Jórészt olyan tudósoknak, könyvtárosoknak juttatott belőlük, akikkel európai útjain találkozott. A német tudományos világ véleménye nagy súllyal esett latba Magyarországon. Sajnálatos módon azonban inkább elmarasztaló volt, részben tájékoztatlan-ságból, részben a tájékoztatás, illetve a megfelelő hazai intézmények, folyóiratok, bibliográfiák, katalógusok hiányából eredően.

A német tudományos élet egyik jelentős központja – egyúttal sok magyarországi diák peregrinációs célpontja – Göttingen volt. Széchényi is fölkereste az első európai útja alkalmával, de a klasszika-filológus Christian Gottlob Heynével nem csak ismeretséget kötött, hanem – amint arról a tudós professzornak és az ottani egyetemi könyvtár igazgatójának a kötetben közölt levele tájékoztat – több alkalommal könyveket ajándékozott és mecénási szerepe is lehetett az egyetemet illetően.

Utóbb megküldte a katalógus Supplementum-köteteit, 1809-ben pedig az éremkatalógust is. Széchényi könyvtáralapításának elismeréseként éppen Heyne javaslatára választották a Göttingeni Királyi Tudós Társaság tiszteletbeli tagjává. A gróf felsorolt gesztusainak célja a német tudományos világ, s ezzel az ottani közvélemény Magyarország képének kedvező megváltoztatása volt. Göttingenben számára a legfontosabb célszemély August Ludwig Schlözer (1735–1809) magyarul is tudó történész lehetett, aki publikációiban többnyire bírálta és elmarasztalta hazai viszonyainkat. Széchényi valószínűleg ismerte az ún. Herder-jóslatot, Herdernek (1744–1803) mégsem küldött a katalógusokból. Pedig annak gazdag tartalma nyilván őt is ösztönözte volna álláspontja megváltoztatására, mint Schlözert, aki nem csak köszönőlevelében, hanem a *Göttingische Gelehrte Anzeigen*-ben írott recenzióiban is igazságot szolgáltatott Magyarországnak a könyvtáralapítás és a katalógus, illetve a további kötetek és az éremkatalógus méltatásával. S rajta kívül még Friedrich Nicolai (1733–1811) vagy például Johann Christian Engel (1770–1814), akik berlini, jeni illetve hallei folyóiratokban szintén elismerően nyilatkoztak a kötetekről s a könyvtárról, melyeknek hírét a németországi hungarusok is terjesztették a német szakmai közvélemény körében.

Ha tehát 1802 novemberében Herdernek is, mint Schlözernek, feladja Széchényi a köteteket, még életben találta volna. Igaz viszont, hogy Herder Schlözerre hivatkozott, így Széchényi elegendőnek vélhette, ha a forráshely szerzőjének látásmódját, s ezen keresztül a tudós társadalom véleményét formálja a katalógusok tartalmi gazdagságával. Az azonban sem Széchényinek, sem másoknak még sokáig nem jutott a tudomására, hogy a „jóslat” mögött egy harmadik személy áll: a bécsi udvari könyvtár könyvtárosa, a szlovák származású Kollár Ádám (I. Dümmerth Dezső közleményét a kötet bevezető tanulmányának, 322. jegyzetében, 54).

A külföldi válaszadók közül kiemelkedik VII. Pius pápa (1800–1823) meleg hangú misszilisze 1817-ből. Széchényi nem ismerte őt személyesen, hiszen itáliai útja során még elődjét, VI. Pius pápát kereste fel. Egyáltalán nem formális tartalmú levél, s nem is csak néhány soros köszönet. Értékeli és elismeri Széchényinek a haza iránti bőkezűségét,

az ajándékba kapott katalógusokat és apostoli áldásában részesíti. Mentegetőzik a késedelmes válasz miatt. Pedig ismerve sorsát és küzdelmét Napóleon zsarnokságával szemben, aki többek között 1809-ben a Pápai (Egyházi) Államot is megszüntette és Franciaországhoz csatolta, az egyházfőt pedig fogságba vetette, s majd csak onnan szabadulva térhetett vissza 1814-ben Rómába, nem csodálkozhatunk, hogy „sok nagy elfoglaltságunk”-at emleget a megkésett levélmentségeként. Már visszatérése évében helyreállította a XIV. Kelemen pápa által 1773-ban eltörölt jezsuita rendet, s hozzáfogott a szétzilált Pápai Állam újjászervezésének. A Széchényinek írott levél 1817-ben kelt, ugyanebben az évben kötötte meg a pápa például Bajorországgal és Szardíniával a konkordátumot. Említettük a gróf mecénási tevékenységét. Ő segítette – többek között – Kónyi János (1740 k.–1792) munkájának – az előbb említett Kelemen pápának tulajdonított levelekből készült fordításnak – a megjelentetését. Széchényi tehát nem csak a rend eltörlését, de visszaállítását is megérte. „A korszellemről” (Vom Zeitgeist) írott művében úgy foglalt állást, hogy meggyőződése szerint a jezsuiták több jót tettek, mint amennyi rosszal vádolták őket.

Széchényi könyvtáralapításának kultúrpolitikai jelentősége – többek között az –, hogy míg 1802-ig számos magyar érték vándorolt a bécsi császári–királyi gyűjteményekbe, ettől kezdve megszűnt ezen javak hivatalos kiáramlása az

országból. A most közreadott levelekből korábban csak igen kevés jelent meg. A szerkesztők a teljes terjedelmükben kiadott misszilisek után közölték, hogy eredetileg kiadott vagy kiadatlan; továbbá lelőhely szerint; hogy eredeti (Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár) vagy másolat (Magyar Országos Levéltár, jelenleg Magyar Nemzeti Levéltár). Az átírások mellett a kötet tartalmazza a megjelentetett levelek faksimiléjét és számos levélíró arcképét. Mellékletként egészítik ki a válogatást az idegen nyelvű levelek szövegátiratai. Ismertetik a levélírók rövid életrajzát, ezt követi táblázatba foglalva a megajándékozottak névsora, mely több szempontú visszakeresést biztosít: például megadták a címzettek rövid életrajzi adatait, s hogy a válaszevél idején milyen tevékenységet folytattak; milyen hivatal töltöttek be vagy milyen nyelven íródott a levél; megkapta-e a címzett, illetve, hogy válaszolt-e stb. A táblázaton belül nemcsak tipográfiai megoldások segítik a keresést (pl. félkövéren szedték a közölt levelek íróinak nevét stb.), hanem a rövidítések jegyzéke, valamint a személy- és helynévmutató is. A német nyelvű rezümé a nemzetközi tájékoztatást szolgálja.

Az értékes és gazdag tartalmú, igényes és szép kiállítású könyv a szerkesztők és a kiadók munkáját dicséri. A magyar könyvtártörténet egy újabb rangos kötetével gyarapodott.

FÜLEP KATALIN

Folyóiratunknak ez a száma
a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája
Tördelte a TiMac Bt.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme